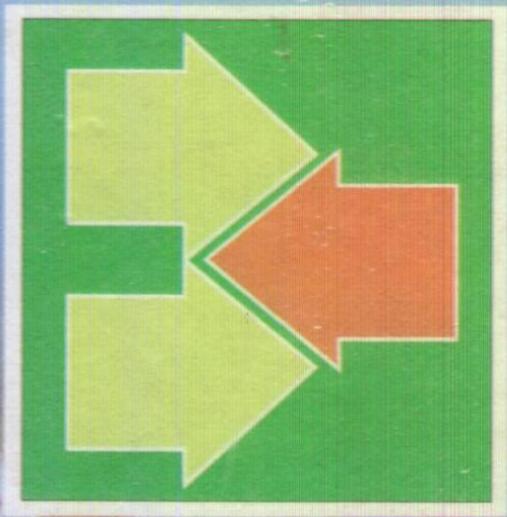

Х. Н. МУСАЕВ

АУДИТ

«МОЛИЯ»

Х. Н. МУСАЕВ

А У Д И Т

*Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта маҳсус тавлиим вазирлиги
томонидан дарслик сифатида тавсия қилинган*

ТОШКЕНТ — «МОЛИЯ» — 2003

65.9/26

X/ Н. Мусаев. Аудит. Дарслик. Т.: «Молия», 2003. – 220 б.
M 9/6

Олий ўкув юртларида таҳсил олаётган 5340600 – «Молия», 5340700 – «Банк иши», 5340800 – «Соликлар ва солиққа тортиш» йўналишлари талабаларининг ўкув режаларида «Аудит» фанини ўрганиш кўзда тутилган. Мазкур дарслик аудитнинг назарий ва амалий масалаларини ўз ичига олган бўлиб давлат ўкув стандартлари ва фан дастури асосида ёзилган. Дарсликда бухгалтерия ҳисоби ва аудит соҳасидаги кейинги ўзгаришлар эътиборга олиниган.

Китобдан бошқа йўналишдаги талабалар, илмий ходимлар ва амалиёт мутахассислари ҳам фойдаланишлари мумкин.

Тақризчилар: Н. С. Санаев – иқтисод фанлари доктори, профессор
(Самарқанд қишлоқ хўжалиги институти)
З. Т. Маматов – иқтисод фанлари номзоди, доцент
(Тошкент молия институти)
К. Б. Уразов – иқтисод фанлари номзоди, доцент
(Самарқанд кооператив институти)

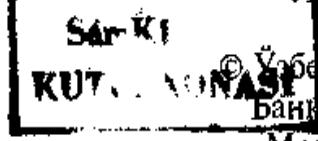
Audit. – Textbook. Musaev Kh. N.

The main aim of the book “Audit” is for 5340600 – “Financial”, 5340700 – “Banking”, 5340800 – “Tax and taxation” majority; for Higherschool. This book includes the theoretical and practical tasks according to the Higherschool standards and programmes. This literature is written to the latest changing in Accounting and Audit.

This book would be able use with another specialists and majority students.

Written Syantors: Н. С. Санаев – doktor of economical sciences, professor,
SamAI
З. Т. Маматов – doktor of economical sciences docent, TashFI
К. Б. Уразов – doktor of economical sciences, docent,
SamCI

© Ўзбекистон Республикаси олий
ва ўзта маҳсус таълим вазирлиги,

© Ўзбекистон Республикаси
банк-молия академиясининг
«Молия» нациёти, 2003 й.

КИРИШ

Бозор муносабатлари шароитида иқтисодиётимизда давлат корхоналари билан бир вақтнинг ўзида акционерлик жамиятлари, ширкатлар, ижара, кичик корхоналар ҳамда қўшма корхоналар фаолият кўрсатади. Ушбу корхоналар республикамизда қабул қилинган «Мулк тўғрисида», «Корхоналар тўғрисида», «Тадбиркорлик тўғрисида»ги Қонунлар ва бошқа меъёрий ҳужжатларга асосан ўз фаолиятларини юритади. Юридик ҳуқуқга эга бўлган корхоналар мустақил балансга, банк муассасасида эса ўзининг ҳисоб рақамларига эга бўлиб улар бошқа корхона ва фирмалар билан мустақил равишда ўзаро ҳисоб-китобларни олиб боради. Янги шароитда корхоналар фаолиятининг асосий тамоили – ўз харажатларини ўзлари қоплаши, ўзини-ўзи маблағ билан таъминлашдан иборат. Мамлакатимизда қабул қилинган “Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида”ги, “Аудиторлик фаолияти тўғрисида”ги Қонунларга асосан ҳар бир корхона ўзининг ҳисоб сиёсатини юритиши, молиявий ҳисобот тузиши ва тақдим этиши кўзда тутилган. Ҳисобот маълумотлари хўжалик операцияларига асосланган, аниқ ва тўғри тузилган бўлиши керак. Ушбу маълумотлар орқали корхонанинг мулкий ва молиявий ҳолати баҳоланади ва иқтисодий барқарорлиги аниқланади.

Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини текшириш ва уларга холисона баҳо бериш даҳлсиз аудиторлар ва аудиторлик ташкилотлари зинмасига юқлатилган. Шу боис иқтисодиётимизда аудиторлик хизмати бозори вужудга келди. Аудиторлар ўзаро тузилган шартномаларга асосан турли мулкдаги хўжалик юритувчи субъектлар фаолиягини экспертизадан ўтказадилар, ноқонуний операцияларни аниқлаш ҳамда корхона самарадорлигини таъминлашга қаратилган тавсиялар берадилар. Олий ўкув юртларида таҳсил олаётган 5340600 – «Молия», 5340700 – «Банк иши» ва 5340800 – «Солқилар ва солқча тортиш» йўналишлари талабаларининг ўкув режаларида «Аудит» фанини ўрганиш кўзда тутилган. Мазкур курснинг мақсади талабаларга

кўпмулқулиқ шароитида аудит, аудиторлик фаолияти, аудитнинг ўтказилиш тартиби билан яқиндан танишириш ва шу йўл билан уларнинг касбикорлик маҳоратларини шакллантиришдан иборат. Шуни ҳам эътироф этиш керакки, кейинги йилларда таълим соҳасини ислоҳ қилиш, бозор иқтисодиёти талабларига мос келадиган мутахассис кадрларни тайёрлаш, ўкув режалари ва фанларнинг дастурлари асосида ўкув адабиётларини барпо этиш борасида бир қанча ишлар амалга оширилди. Лекин, Президентимиз Ислом Каримов таъкидлаганларицек «бу соҳада анчагина ишлар қилинаётган бўлса-да, ... улар ҳам етарли емас. Умуман олганда, бу ишлар иқтисодиётимизнинг, айниқса, тадбиркорликнинг ривожланиш миқёсларига ҳам, кичик ва ўрта бизнес, хусусий тадбиркорликка катта аҳамият берилаётган бунгига шароит талабларига ҳам ҳалибери жавоб берга олмаяти.

Юқори малакали, замонавий билимларга эга бўлган, ҳозирга кун талаблари асосида фикирлай оладиган етук кадрларни тайёрлаш ҳам ижтимоий-сиёсий, ҳам иқтисодий муаммоларимизни ҳал этишининг калити ҳисобланади» [20]. Ушбу вазифалар молия, банк, солиқ ва божхона соҳаларида тайёрланаётган мутахассис кадрларга ҳам тааллуклидир. Давлат ўкув стандартлари ва халқаро амалиёт талаблари асосида дарсликлар ва бошқа ўкув адабиётларини тайёрлаш таълим ислоҳотининг устивор вазифалари жумласига киради.

Аудит соҳасида республикамиз олимлари, амалиёт ходимлари томонидан тайёрланган ўкув ва услубий адабиётлар муҳим аҳамиятга эга бўлса-да, лекин, улар олий ўкув юртларининг 5340600 – «Молия», 5340700 – «Банк иши» ва 5340800 – «Солқилар ва солқقا тортиш» йўналишлари талабалари учун дарслик сифатида ёзилмаган. Ушбу бўшлиқни тўлдириш мақсадида мазкур дарслик тайёрланди. «Аудит» фани бўйича ёзилган дарсликда аудитнинг назарий ва амалий масалалари кенг ўрин олган. Мазкур иш тўрт қисмдан иборат бўлиб, унинг биринчи қисмида аудитнинг назарий масалалари ёритилган. Аудитнинг моҳияти, мазмуни ва турларига илмий ёндашилган. Йишининг иккинчи қисмида аудиторлик иши, яъни хўжалик юритувчи субъектларнинг узок муддатли, қисқа муддатли активлари, харажатлари, молиявий натижалари аудити услуби, ҳисоб сиёсати ва молиявий ҳисбот кўрсатгичларини текшириш тартиби кенг ўрин олган. Кўйилган масалалар сўнгги меъёрий хужожатларга таянган ҳолда бевосита амалий маълумотлар асосида ёритилган. Йишининг учинчи қисмида

талабалар томонидан ўзини-ўзи текширишга мўлжалланган саволлар ва мустақил таълим учун адабиётлар келтирилган.

Тўртинчи қисмда эса фан бўйича тест савол-жавоблари ифодалangan. Талабалар ўзлаштиришининг кўп босқичли рейtingни талабларига кўра ҳар бир мавзуу ва савол бўйича таянч иборалар берилган.

Дарсликни тайёрлашда Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармонларидан, Вазирлар Маҳкамасининг меъёрий хужжатларидан, Молия Вазирлигининг йўрикномаларидан, Ўзбекистон Республикаси бухгалтерлар ва аудиторлар Ассоциациясининг илмий-услубий ишларидан фойдаланилди. Ишни тайёрлаш жараёнида иқтисодий ислоҳотларнинг чукурлаштирилиши туфайли бухгалтерия ҳисоби ва аудит соҳасида содир бўлаётган ўзгаришлар эътиборга олинди. Кўйилган масалаларни ёритишда бухгалтерия ҳисоби ва аудитнинг миллий ҳамда ҳалқаро стандартлари талаблари, бухгалтерия ҳисобининг янги «Счётлар режаси» эътиборга олинди.

Мазкур дарсликдан иқтисодий олий ўқув юртларининг бақалаврлари, магистрларидан ташқари ўрга маҳсус коллежларнинг талабалари, илмий ходимлар, бухгалтерлар ҳамда аудиторлар ҳам фойдаланишлари мумкин.

БИРИНЧИ ҚИСМ. АУДИТНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

I БОБ. АУДИТНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА УСЛУБИ

1.1. Бозор иқтисодиёти шароитида мулк шакллари ва уларниң назорати

Мамлакатимизда бозор муносабатларига асосланган янги иқтисодий тизим вужудга келмоқда. Ушбу тизимнинг хусусиятлари қўйидагилардан иборат: кўпмулкчиликнинг ривожланиши, хўжалик юритувчи субъектлар томонидан фаолият турларининг эркин танланиши, талаб ва таклифнинг устиворлиги, иқтисодиётнинг эгилувчанлиги, ташқи иқтисодий фаолиятнинг ривожланиши, рақобатнинг мавжудлиги, ўзини-ўзи маблағ билан таъминлаш тамоилига тўлиқ амал қилишлик. Бозор иқтисодиёти мавжуд мулклардан кўпроқ даромад ва фойда олишни тақозо қиласди. Эндиликда мулкка эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва тасарруф этиш фақат самара келтириши керак. Бозор иқтисодиёти шароитида корхона ва ташкилотларнинг асосий мезони ҳам мулклардан самарали фойдаланиш туфайли олинадиган фойда билан белгиланади. Бундай натижага қабул қилинган қонун-қоидаларга тўлиқ амал қилиш орқали эришиш мумкин.

Иқтисодиётни ривожлантириш, уни халқаро талаблар даражасига кўтариш бозор хўжалик механизми ва унинг таркибий қисмларини тақомиллаштириш билан боғлиқдир. Бозор хўжалик механизми таркибига қўйидагиларни киритиш мумкин:

- бошқарув;
- истиқболни белгилаш;
- ташкиллаштириш;
- тижорат ҳисоб-китоби;

- моддий рафбатлантириш;
- молия ва кредит;
- ҳисоб ва назорат.

Бозор хўжалик механизми – бу иқтисодий-ижтимоий таракқиётни таъминловчи, қўйилган мақсадларга эришишнинг бир-бирини тақозо этувчи воситалар мажмуасидир. Ҳисоб ва назорат бозор хўжалик механизмининг таркибий қисмлари ҳисобланади. Мазкур механизмнинг ривожлантирилиши бошқарув, ҳисоб ва назоратта ҳам янгича талаблар қўяди. Олдинги даврларга хос бўлган фақат юқоридаги бошқарув органларининг топширигини бажариш, уларни олдида ҳисоб бериш эндиликда тамомила эскирди. Корхоналарда бош бухгалтерлар сохта “иккинчи шахс” эдилар. Эндиликда корхоналарнинг хуқуқлари кенгайди. Уларнинг турлари, фаолият йўналишлари тубдан ўзгарди. Корхоналарда ҳисоб ва назоратнинг янги обьектлари – номоддий активлар, қимматбаҳо қофозлар, хорижий инвестициялар вужудга келди. Эндиликда шундай савол муаммо бўлиб турибди: «Янги обьектларни қандай қилиб бошқариш, ҳисобга олиш ва назорат қилиш керак?». Ўз-ўзидан маълумки, янги усусларни ишлаб чиқмасдан туриб бирдан эскисидан возкечидан ҳам бўлмайди. Иккинчидан, бозор иқтисоди ривожланган мамлакатлардаги иш усул ва услубларини ўзимизда бирданига жорий қилиб бўлмайди. Сабаби шарт-шароитлар бошқа, имкониятлар ҳам турличадир. Шунинг учун икки томоннинг усусларини, имкониятларини ҳисобга олган ҳолда иш тутилиши керак.

Янги шароитда корхоналар мустақиллигининг кенгайтирилиши туфайли уларнинг халқаро бозорга чиқишлари, тадбиркорликни ривожлантиришлари учун кенг имкониятлар яратилмоқда. Олдин ҳам ташқи фаолият бўлган, халқаро “бизнес тили”ни (“молиявий тил”ни-“бухгалтерларнинг тили”ни) оз миқдордаги корхоналарнинг ходимлари билгандар, холос. Эндиликда бу “тил” билан барча корхоналарнинг мутахассислари «гаплашишлари» керак. Бугунги кунда корхоналар олдида шундай саволлар келиб чиқмоқда:

“Қайси корхона (шу жумладан хорижий корхона) билан ўзаро шартнома тузиш керак”?

“Сармояни қайси фаолиятга ва кимга сарфлаш мақсадга мувофиқдир”?

“ Қайси фаолиятдан кўп даромад (фойда) олинади”?

Бунинг учун корхона ўз мижозларининг хусусиятларини, ҳисоб-китоб сиёсатини ва назорат қилиниш тартибини яхши билиши лозим.

(Бугунги кунда ҳар бир корхонанинг капитали миллий характерга эга, ундан фойдаланиш эса миллатлараро, яъни байналминал характерга эга).

Тадқиқотлар шуни кўрсатдики корхона ўз фаолиятини бир мамлакат чегарасидан қанча кўп чиқарса, у шунчалик халқаро, миллатлараро хусусиятга эга бўлади (корхона фақат мамлакат ичида фаолият юритса – у миллий компания ҳисобланади, холос).

Амалиёт маълумотлари билан чуқур танишиш ва таҳлил қилиш натижаларидан маълум бўлдики Ўзбекистондаги кўпгина корхона ва фирмалар халқаро макомни олмоқдалар (ҳозирги кунда республикамиизда 4 мингдан зиёд кўшма корхоналар мавжуд). Улар халқаро бозорга қўйидаги йўллар билан кириб бормоқдалар:

- экспорт - импорт;
- реэкспорт, реимпорт;
- халқаро товар биржаларида иштирок қилиш;
- халқаро банклар хизматидан фойдаланиш;
- халқаро қимматбаҳо қоғозлар биржасида иштирок этиш (қимматбаҳо қоғозларни сотиш ва сотиб олиш);
- мутахассисларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш (Мисол учун, “ТАСИС” дастури);
- фан - техника ҳамкорлиги (“НОУ-ХАУ” нинг сотиб олиниши ва жорий этилиши);
- халқаро ҳисоб ва назорат стандартларига ўтиш;
- халқаро аудиторлик фаолиятларда иштирок этиш ва бошқа йўналишлар.

Корхоналарнинг ушбу жараёнлари доимий равишда назорат қилиб борилиши керак. Ушбу назорат мулк шаклларига бевосита боғлиқ, Бугунги кунда иқтисодиётимизда бешта мулк шакллари мавжуд:

- хусусий мулк (шахсий ва индувидуал мулк);
- жамоа мулки;
- давлат мулки;
- аралаш мулк;
- қўшма корхоналар ва бошқа ажнабийларнинг мулки.

Мулкдорлик – бу моддий ва интеллектуал бойликларни тасарруф этиш, уларга эгалик қилиш ва фойдаланиш хукуқидир.

Бозор иқтисодиёти шароитида турли мулкчиликка асосланган қуйидаги корхоналар, жамоа хўжаликлари фаолият юритади:

- хусусий корхоналар;
- давлат корхоналари;
- ширкатлар;
- ижара корхоналари;
- қўшма корхоналар;
- акционерлик жамиятлари;
- маъсулияти чекланган жамиятлар;
- дехқон ва фермерлик хўжаликлари ва бошқалар.

Корхона – иқтисодиётининг энг қуи ва асосий бўгини бўлиб мулк тўғрисида, корхоналар тўғрисидаги қонунларга асосан ташкил бўлади ва фаолият юритади.

Корхоналарнинг фаолиятлари доимий равишда назорат қилиб борилиши керак.

Назорат – бу хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини ўрганиш, мавжуд ички имкониятларини топиш, камчиликларини аниқлаш, фаолиятни яхшилашга қаратилган тавсиялар ишлаб чиқишидан иборат.

Назорат бошқарув функцияси сифатида ўзининг мақсади ва вазифаларига қараб қуйидаги турларга бўлинади:

- давлат назорати;

- иқтисодий назорат;
- молиявий назорат;
- банк назорати;
- маъмурий назорат;
- ички назорат;
- ташқи назорат;
- дастлабки назорат;
- жорий назорат;
- мавсумий (тасдиқловчи) назорат;
- аудиторлик назорати;
- бошқа назорат турлари.

Назорат – бу хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини бошқариш мақсадида кузатиш ва текширишдир.

Назорат – бошқарувнинг функцияси, қарор қабул қилишнинг асоси ҳисобланади.

Мамлакатимизда давлат назорати давлат бошқарув органлари орқали амалга оширилади. Бундай назоратнинг асосий масъулияти Республика прокуратураси зиммасига юқлатилган бўлиб улар барча мулкдаги корхоналар, мансабдор шахслар томонидан қабул қилинган қонун-қоидаларга тўлиқ амал қилинишини назорат қилиб борадилар. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 118–моддасида «Ўзбекистон Республикасида қонунларнинг аниқ ва бир хилда бажарилиши устидан назоратни Ўзбекистон Республикасининг Бош прокурори ва унга бўйсунувчи прокурорлар амалга оширади» деб эътироф этилган [1,40 б.].

Республикамида иқтисодий назорат молия органлари томонидан амалга оширилади. Ўзбекистон Республикаси Давлат солик қўмитаси ва Давлат Божхона қўмитаси молиявий назоратни амалга оширувчи асосий тузилмалардан ҳисобланади. Мазкур назорат органлари орқали хўжалик юритувчи барча субъектлар томонидан бож ва солик сиёсатига амал қилиниши назорат қилинади. Банклар орқали пул-молия ресурсларининг мақсадли фойдаланилиши ва самарадорлиги текширилади. Ички назорат

шу корхонанинг ходимлари, моддий жавобгар шахслар томонидан амалга оширилади.

Ташқи назорат мулкдорлар, таъсисчилар, инвесторлар, акция эгалари ва бошқа назорат органлари томонидан амалга оширилади. Ташқи назоратнинг муҳим шакли – молиявий назорат ҳисобланади. Бозор иқтисодиётининг чукурлашиб бориши туфайли назорат турлари ва шакллари ҳам такомиллашиб бормокда.

Таянч иборалар:

Бозор иқтисодиёти шароитида мулк, унинг моҳияти ва турлари. Мулкий муносабатлар. Мулкчиликнинг ҳукуқий асослари. Мулкларнинг назорати. Назоратнинг моҳияти ва турлари. Ички ва ташқи назорат.

1.2. Молиявий назоратнинг ҳусусиятлари

Бозор иқтисодиёти тамойиллари орқали ривожланаётган Ўзбекистонда хўжалик юритувчи субъектларнинг фаолиятлари маълум моддий, молиявий ва меҳнат ресурсларидан фойдаланиш билан белгиланади. Корхоналар, аҳоли ва давлат ўртасидаги иқтисодий муносабатлар молия тизими орқали мувофиқлаштирилади. Мамлакатда вужудга келтирилган ялти ички маҳсулот умумлаштирилади, тақсимланади ва қайта тақсимланади. Ушбу жараён доимий равишда назорат қилиб борилиши керак. Бундай назорат турларидан бири — молиявий назоратdir.

Молиявий назорат – бу хўжалик юритувчи субъектлардаги мавжуд молиявий ресурсларнинг давлат томонидан белгиланган қонун-қондаларга мос равишда ташкил этилиши, фойдаланилиши ва қўпайтирилишини текширишdir.

Молиявий назорат давлат назорат тизими таркибига кириб қўйидагича амалга оширилади:

- ички молиявий назорат;
- ташқи молиявий назорат.

Турли мулкчиликка асосланган корхоналарнинг маблағлари доимий равишда ички молиявий назорат қилинади. Мулкнинг эгаси,

ундан фойдаланувчи ҳар доим ўзидағи мавжуд молиявий ресурсларни назорат қилиб боради. Чунки, ресурслардан самарали фойдаланиш мулкдорга фақат даромад (фойда) келтиради. Хўжалик юритувчи субъектларда ички молиявий назорат аксарият ҳолларда бухгалтерия ходимлари, бўлим бошлиқлари ва бошқа мансабдор шахслар томонидан амалга оширилади. Корхонада содир бўлаётган барча жараёнларни тўғри ва вақтида хужокатлаштириш, уларни умумлаштириш, ҳисоботлар тузиш ва уларни тақдим этиш орқали мавжуд ресрусларнинг ички назорати таъминланади.

Ташқи молиявий назоратни куйидагилар амалга оширади: Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, Молия вазирлиги, Давлат солик, қўмитаси, Давлат божхона қўмитаси, Ўзбекистон Республикаси Марказий банки, Иқтисодиёт вазирлиги, Давлат статистика қўмитаси ва бошқа манфаатдор бошқарув органлари. Ташқи молиявий назорат давлат даражасида ва хўжалик юритувчи қуий субъектлар даражасида амалга оширилади.

Молиявий назоратнинг асосий обьектлари куйидагилардан иборат: давлат маблағларининг тўғри ташкил бўлиши ва ишлатилиши, ижро этувчи ҳокимият органларининг фаолиятлари, молия, бюджет, солик ва валюта сиёсатини амалга оширувчи ташкилотлар ва муассасаларнинг фаолиятлари.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси мамлакат иқтисодий-ижтимоий ривожланишига қаратилган қарорлар қабул қиласди, Президент Фармонлари ва фармойишларининг ижросини таъминлайди, уларнинг бажарилишини назорат қиласди. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги асосий иқтисодий-молиявий тизим сифатида мамлакатда молия-пул сиёсатини олиб боради ва уни бошқаради. Давлат бюджети даромадлари ва харажатларининг шаклланиши ва тўғри ишлатилишини назорат қиласди, бюджет ташкилотларининг харажат-сметаларини тасдиқлайди, уларнинг тўғри бажарилишини текширади. Молия вазирлиги ўз ваколатлари доираисида молия тизимиға киравчи барча ташкилотлар ва муассасаларнинг фаолиятларини назорат қиласди, турли мулкдаги корхоналар, фирмалар, муассасалар учун

бухгалтерия ҳисоби ва ҳисботини юритиш бўйича услубий раҳбарлик қиласи. Давлат бюджети маблаглари ҳисобидан молиялаштириладиган корхоналар, бирлашмалар фаолиятини комплекс тафтиш қиласи, бу соҳадаги мавжуд камчиликларни бартараф қилишга қаратилган тадбирлар ишлаб чиқади.

Ўзбекистон Республикаси Давлат солик ҳамда божхона кўмиталари молиявий назоратни бож тўловлари ва солик сиёсатини амалга ошириш орқали амалга оширадилар. Ушбу кўмиталар юридик ва жисмоний шахсларнинг солик қонунчилигига қай даражада амал қилаётгандикларини, бож тўловларининг тўғри амалга ошираётгандикларини, экспорт-импорт операцияларининг қонунийлигини, валюталар билан амалга оширилаётган ҳисоб-китобларнинг тўғрилигини текширадилар. Мамлакат Конституциясининг 123-моддасида шундай дейилган: «Ўзбекистон Республикаси худудида ягона солик тизими амал қиласи. Соликлар жорий қилишга фақат Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ҳақали» [1, 42 б.]. Солик қонунчилигига амал қилиш, бож тўловларининг тўғрилиги жойлардаги Давлат солик инспекциялари ва божхона постлари ходимлари томонидан назорат қилиб борилади. Бундай назорат орқали ҳўжалик юритувчи субъектлардаги моддий ва молиявий ресурслар, улардан самарали фойдаланиш даражаси текширилади. Соликка торгиувчи кўрсаткичлар, бож тўловларининг тўғрилигини назорат қилиш орқали молиявий ресурсларнинг ҳолати ўрганилади, улардан самарали фойдаланишга қаратилган тавсиялар ишлаб чиқилади.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки молиявий ресурсларни доимий равишда назорат қилиб боради. Барча банк муассасалари крэdit ресурсларидан қабул қилинган қонун талаблари асосида фойдаланиш, мижозлар билан олиб борилаётган ҳисобкитоб интизомининг тўғри юритилиши, мамлакат валютасининг тўлов қудратини оширишга қаратилган пул-валюта сиёсатини юритиш, ташқи иқтисодий фаолият бўйича олиб бориладиган ҳисоб-китобларни давлат манфаатлари ва халқаро мезонлар асосида амалга ошириш, банкларнинг молиявий ресурсларини

кўпайтириш ва улардан самарали фойдаланишга қаратилган ягона иқтисодий сиёсатни ишлаб чиқади.

Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки бошқа турдаги барча банклар орқали хўжалик юритувчи субъектларнинг молия-пул ресурсларидан қонун талаблари асосида фойдаланишини назорат қилиб боради.

Мамлакатни иқтимоий-иктисодий ривожлантириш истиқболлари мавжуд молиявий ресруслар, улардан самарали ва мақсадли фойдаланишга бевосита боғлиқдир. Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги ва Давлат статистика қўмитаси орқали иқтимоий-иктисодий ривожланишининг истиқболли устивор йўналишлари белгиланади. Ушбу вазифаларни амалга оширишга қаратилган молиявий манбалар аникланади ва молиявий ресрусларнинг назоратини таъминлайди. Мазкур вазирлик орқали ҳар йили мамлакатда яратилган ялпи ички маҳсулот ҳажми аникланади. Ушбу маҳсулотнинг тақсимланиши ва қайта тақсимланиши бўйича статистик маълумотларни беради. Мамлакат даражасидаги ушбу маълумотлар турли мулқдаги корхоналар, бирлашмалар ва ташкилотларнинг молиявий-хўжалик маълумотларидан ташкил топади. Ушбу маълумотларнинг тўғрилиги тақдим этилган ҳисоботлар орқали статистика органлари томонидан назорат қилиб борилади. Иқтисодиёт вазирлиги ва Давлат статистика қўмитаси, унинг жойлардаги бўлинмалари республика ва минтакавий мақсадли дастурларнинг бажарилашини, уларнинг молиявий жиҳатидан таъминланишини назорат қиласди.

Шундай қилиб молиявий назорат давлат назоратининг муҳим таркибий қисми бўлиб давлат бошқарув органлари орқали амалга оширилади. Молиявий назорат қўйилган мақсади ва вазифаларига қараб қуидаги шаклларга бўлинади:

- дастлабки молиявий назорат;
- жорий молиявий назорат;
- даврий молиявий назорат.

Дастлабки молиявий назорат молиявий ресурслар билан боғлиқ, хўжлик операцияларнинг содир этилишига асос бўлган хужжатларни текшириш орқали амалга оширилади. Мисол учун, маҳаллий бюджет харажат -- сметаларини тузиш билан боғлиқ

бўлган ҳужжатларни текшириш ёки бюджет ташкилотларининг келгуси давр (йил) учун штат жадвалилари тўғрисидаги маълумотларини текшириш. Дастребки молиявий назоратнинг хусусияти шундан иборатки, ушбу назорат натижасида асоссиз сарф қилинадиган харажатларнинг олди олинади. Бундай назорат юқори молия бошқарув органларига тақдим этилган ҳужжатлар ва тасдиқланган меъёномаларга асосан амалга оширилади.

Жорий молиявий назорат орқали молия органлари томонидан тасдиқланган харажатлар сметасининг қай даражада амал қилинаётганилиги текширилади. Мисол учун, бюджет ташкилотларининг ажратилган молиявий ресурсларнинг маъмурий-бошқарув мақсадларда тўғри ишлатилишини текшириш. Ушбу назорат орқали содир этилаётган ноконуний операцияларнинг олди олинади. Бундай текширувни молия органларининг назорат инспекциялари ходимлари жойларга келиб ўтказади.

Даврий молиявий назорат хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятида барча операциялар содир этилганидан сўнг ўтказилиади. Бундай назорат кўпинча хисобот даври (чорак, йил) тутагандан сўнг юқори назорат органлари томонидан комплекс тафтиш ўтказиш йўли билан амалга оширилади. Даврий молиявий назорат орқали ташкилот ёки муассасанинг фаолият натижалари ўрганилади, йўл қўйилган камчиликлар аниқланади, уларни бартараф қилишга қаратилган тадбирлар белгиланади.

Молиявий назорат шакллари ва уларнинг ўтказилишини куйидаги кўринишда ифодалаш мумкин (1-чизма).

1-чизма. Молиявий назорат шакллари ва ўтказилиши

Назорат турлари ва шакллари ўзаро боғлиқ бўлиб бир-бирларини тўлдириб боради. Иқтисодий ислоҳотларнинг ривож-

ланиши туфайли мамлакатимизда назорат турлари, шақллари ва ўтказилиш тартиби ҳам такомиллашиб бормоқда. Бугунги кунда кўплаб идоралараро назорат органларига барҳам берилди, хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини назорат қилиш нисбатан камайтирилди, давлат назорат органлари вазифалари нодавлат назорат органлари зиммасига юқлатилмоқда. Ушбу жараён будан кейин ҳам давом этади.

Таянч иборалар:

Молиявий назоратнинг мазмуни ва объектлари. Молиявий назорат субъектлари. Молиявий назорат шакллари. Дастраски молиявий назорат. Жорий молиявий назорат. Даврий молиявий назорат. Назорат тизимининг тақомиллаширилиши.

1.3. Аудит ва аудиторлик назорати

Иқтисодий ислоҳотлар стратегиясининг муҳим таркибий қисми ҳисоб ва назоратdir. Янги шароитда кўпмулкчиликка асосланган корхоналар, фирмаларнинг фаолиятларини ҳисобга олиш, экспертиздан ўтказиш ўта долзарб масалалардан ҳисобланади. Бунинг сабабларини қуидагича ифодалаш мумкин.

Биринчидан, мулк шакли, фаолият туридан қатъий назар корхоналардаги барча ресурслар самарали фойдаланилиши керак. Бунинг натижасида мулкдор кўпроқ даромад (фойда) олади. Иккинчидан, корхоналарнинг фаолиятлари эндиликда кўпроқ ташки бозор билан боғланмоқда.

Ўзбекистонда кейинги йилларда назоратни ривожлантириш, уни ҳалқаро талаблар даражасига кўтариш борасида бир қанча муҳим ишлар амалга оширилди. Ушбу масалага қаратилган кўплаб қонунлар қабул қилинди, янги низомлар жорий этилди. Ж у м л а д а н: Республика аудиторлар Палатаси ташкил қилинди; аудиторлар ва аудитор ташкилотлари (фирмалари) тўғрисидаги Низом ишлаб чиқилди; аудиторларга сертификатлар беришнинг янги тартиби жорий этилди, Республика бухгалтерлар ва аудиторлар Ассоциацияси фаолият юритмоқда, олий ўкув юрглари қошида Республика бухгалтерлар ва аудиторлар Ассоциацияси билан ҳамкорликда аудит соҳасидаги мутахассисларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш йўлга

кўйилди. Ўзбекистонда бозор иқтисодиёти талаблари асосида “Аудиторлик фаолияти тўғрисида”ги Қонун янги таҳрирда қайта кўриб чиқилди ва тасдиқланди. Ҳозирги кунда ҳудудларда кўплаб аудиторлик фирмалари (ташкилотлари) ташкил қилиниб, улар муваффакиятли фаолият юритмоқдалар.

Энди «аудит» сўзининг моҳияти, аудиторлик фаолиятининг мазмунини кўриб чиқайлик. Иқтисодий адабиётларда «аудит» сўзининг мазмуни турлича талқин қилинган. Айримлар «аудит» сўзи лотин тилидан олинган бўлиб «у эшигади» маъносини билдиради десалар, бошқалар эса ушбу сўз инглиз тилидан олинган бўлиб «у ёрдам беради» («қўмаклашади») деган маънога эга деб таъкидлайдилар. Аудит бу «текшириш», «тафтиш қилиш», «тергов қилиш» деган фикрлар ҳам бор. Америка Кўшма Штатларининг нуфузли иқтисодий университетларида ўқитиладиган «Аудит» дарслигига аудитга шундай тариф берилган: «Аудит» (auditing) – даҳлсиз ходим томонидан ахборотларнинг белгиланган мезонларга мослигини аниқлаш ва холисона хулоса бериш мақсадида хўжалик тизими тўғрисидаги маълумотларни тўплаш ва баҳолаш жараёнидир” [24, 7 б.]. Аудит бугунги кунда маҳсус касб, фаолият тури, фан сифатида шаклланиб келмоқда. Маҳсус адабиётларда аудит, аудиторлик фаолиятига турлича таърифлар берилган. Жумладан, проф. В. Подольскининг фикрича аудиторлик фаолияти (аудит) бухгалтерия (молиявий) ҳисботларини, бухгалтерия ҳисоби ҳужжатларини, солиқ декларацияларини ва бошқа молиявий мажбуриятларни ташки текширув ўтказиш бўйича тадбиркорлик иши ҳисобланади [45, 11-12 б.]. Ўзбекистонда бухгалтерия ҳисоби, назорат ва аудитнинг ривожланишига муносаб ҳисса қўшиб келаётган етакчи олим проф. Н. Санаевнинг фикрича “Иқтисодий жихатдан мураккаб янги шароитда корхоналар фаолиятини тижорат асосида аудиторлик текширувидан ўтказиш, корхона ҳққидаги ахборотлардан фойдаланувчилар учун, уларнинг объектив мустакиял бўлишини таъминлайдиган аудиторлик текширувини заруринг қилиб қўяди” [47, 8 б.]. “Аудиторлик фаолиятининг асосий мақсади, - деб ёзади Н. Баринников, - корхоналар бухгалтерия (молиявий) ҳисботларининг ишончлилиги, улар томонидан содир этилган молиявий ва бошқа операцияларни амалдаги меъёрий ҳужжатларга мосшигини аниқлашдан иборатдир” [28, 8 б.]. Ҳ. Қаюмовнинг таъкидлашича “Аудитор ва аудиторлик фаолиятининг асосий мақсади бухгалтерия

ҳисобининг ишончлилиги ва содир этилган хўжалик операцияларини амалдаги норматив актларга мувофиқ келишини аниқлашдир” [34, 5 б.]. Аудитнинг мақсадига А. Ризокулов, Р. Нарзиевлар шундай таъриф берганлар: “... аудитнинг мақсади бухгалтерия ҳисобини ташкил қилиш ва юритишнинг бухгатерия ҳисоби тўғрисидаги қонунга, (бошқа) меъёрий хужоатларга мувофиқ юритилганигин текширишдир” [46, 19 б.]. Тадқиқотлар шуни кўрсатдикси аудитни мустақил фан сифатида, билимлар мажмуаси деб қарашлар ҳам бор. Мисол учун, К. Дюсембаев аудитни мустақил фан сифатида эътироф этиб “Аудит фан сифатида маҳсус билимлар тизими бўлиб хўжалик юритувчи субъект молиявий ахборотларини объектив баҳолаш ва миқознинг асосли қарор қабул қилиши учун хulosалар беришга қаратилган тадқиқот тамоиллари ва усуслари” деб хulosса қиласди [31, 62 б.]. Бухгалтерия ҳисоби ва аудит соҳасидаги таниқли олим, проф. М. М. Тўлахўжаевнинг фикрича “аудит бу мустақил малакали мутахассислар томонидан корхонанинг молиявий ҳисботини ёки у билан боғлиқ молиявий ахборотни, бу ҳисбот ёки ахборотнинг қонун ва бошқа норматив хужоатларга мувофиқлик дараҷаси тўғрисида хulosса чиқариш мақсадида тадқиқ этилишидир” [50, 94 б.].

Аудитни ўзига хос “бизнесни экспертиза қилиш” деб эътироф этилиши [33, 4 б.] таҳсинга лойикдир. Ўзбекистон Республикасида 2000 йил 26 майда янги таҳrirда тасдиқланган “Аудиторлик фаолияти тўғрисида”ти Қонуннинг 2-моддасида унга қуйидагича таъриф берилган: “Аудиторлик фаолияти деганда аудиторлик ташкилотларининг аудиторлик текширувларини ўтказиш ва бошқа шу билан боғлиқ профессионал хизматлар кўрсатиш борасидаги тадбиркорлик фаолияти тушунилади” [4]. Демак, аудиторлик — бу тадбиркорлик фаолияти, бозор инфратузилмасининг таркибий қисми ҳисобланади. Бизнинг фикримизча, аудит – бу муайян вақолатлар берилган шахслар, яъни аудиторлар томонидан хўжалик юритаётган субъектлар фаолиятларининг Республикада қабул қилинган қонун-қоидаларга мувофиқлигини текшириш йўли билан баҳолаш ва холисона хulosалар беришдир. Аудиторлик фаолияти бундан ташқари янги корхоналарни очиш, молия-кредит, ҳисоб-китоб ишларини юритиш бўйича маслаҳатлар бериш (“консалтинг” хизматини кўрсатиш), мутахассислар тайёрлаш, уларнинг малакасини оши-

риш, аудит соҳасида ўкув-услубий тавсиялар ишлаб чиқиш каби вазифаларни ҳам ўз ичига олади.

Аудит тўғрисидаги тушунчалар ва унинг вазифаларини ижодий таҳдил қилиш натижасида аудитнинг мазмунини қўйидагича белгиладик:

- аудит орқали хўжалик юритувчи субъектнинг фаолиятига холисона хулосалар берилади;
- аудит бу – хўжалик юритувчи субъект фаолиятининг қабул қилинган меъзонларга мувофиқлигини текширишдир;
- аудит-молиявий ҳисоботнинг жорий ҳисоб маълумотларига монандлигини текширишдир;
- корхона фаолиятининг қонун-қоидаларга мослиги аудит орқали аниқланади;
- аудит орқали корхона фаолияти экспертиза ва таҳдил қилинади;
- аудит орқали миқозларга консалтинг хизматлари кўрсатилади.

Аудит (лотинчада «эшитувчи», «терговчи», инглизчада «тафтишчи», «текширувчи») – бозор муносабатларидан келиб чиқсан бўлиб хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг маълум меъzonларга мослигини текшириш орқали баҳолаш ва холисона хулосалар беришдир.

Бугунги кунда назорат ва аудит соҳасида қўйидаги муаммалар ўз ечимини кутмоқда:

Аудит билан назоратнинг, аудитор билан тафтишчининг бирбиридан фарқи нимада?

Аудитнинг кенг жорий қилиниши туфайли назорат-тафтиш тизимида қандай ўзгаришлар содир бўлади?

Аудиторларнинг асосий вазифалари ва функциялари тафтишчиларнидан нимаси билан фарқ қиласди?

Аудитнинг ташкилий шакллари қандай бўлиши керак?

Аудиторлик назорати билан бошқа назорат органлари қандай уйғунлашади?

Аудит билан тафтишнинг, аудитор билан тафтишчининг фарқи бор. Аудит тафтишдан кенг бўлиб у орқали нафақат хўжалик юритувчи субъект фаолияти текширилади, балким унга ҳисоб сиёсатини юритиш бўйича қимматли маслаҳатлар ҳам берилади, тафтиш орқали эса содир бўлиб ўтган жараёнларнинг қонунийлиги ёки қонуний эмаслиги аниқланади, холос.

Аудитор, биринчидан, мулк эгасига ва текширилаётган корхонага бевосита бўйсинганди. Аудитор текшириш ўтказиш учун албатта маҳсус руҳсатномага (сертификатга), маълумотга ва иш тажрибасига эга бўлиши керак. Аудитор аудитни хўжалик субъекти ҳисобланган юридик шахс ёки бошқа манфаатдорлар билан тузилган шартномалар асосида ўтказади. Аудит натижалари анча мукаммаллашган шаклда расмийлаштирилади ва асосан буюртмачига тақдим этилади.

Аудиторлар аудиторлик ташкилотларида (фирмаларида) фаолият юритадилар. Аудиторлик фирмалари юридик шахс сифатида маълум кафолатларга эга. Ўзбекистон Республикасида қабул қилинган қонун хўжатларига асосан бозор инфратузилмаларидаги қуйидаги хўжалик юритувчи субъектлар албатта мажбурий аудиторлик текширувидан ўтказилишлари шарт [4]:

- акционерлик жамиятлари;
- банклар ва бошқа кредит ташкилотлари;
- сугурта ташкилотлари;
- инвестиция фондлари ҳамда юридик ва жисмоний шахсларнинг маблағларини жамлаб турувчи бошқа фондлар, уларнинг бошқарув компаниялари;
- манбалари юридик ва жисмоний шахсларнинг ихтиёрий бадаллари бўлмиш хайрия фондлари ва бошқа ижтимоий фондлар;
- маблағларнинг ҳосил бўлиш манбалари қонун хўжатларида назарда тутилган, юридик ва жисмоний шахслар томонидан қилинадиган мажбурий ажратмалар бўлмиш бюджетдан ташқари фондлар;
- устав фонди давлатга тегишли улуши бўлган хўжалик юритувчи субъектлар.

Қонун хўжатларига асосан мажбурий аудиторлик текширувидан бош торган хўжалик юритувчи субъектларга катта миқдордаги жарималар белгиланган.

Мамлакатимизда қабул қилинган қонун хўжатларига асосан корхоналар белгиланган тартибда ва муддатларда солиқларни бюджетта тўлаб турсалар, дебиторлик ва кредиторлик қарзлари меъёр даражасида бўлса, улар ишончли аудиторлик хulosаларига эга бўлсалар факат икки йилда бир марта тўлиқ (комплекс) текширувидан ўтказиладилар.

Аудиторларнинг (аудиторлик ташкилотларининг) корхоналарга турли масалалар бўйича “консалтинг” хизматларини кўрсатишлари белгиланган тартибда амалга оширилади.

Таянч иборалар:

Аудитнинг моҳияти. Аудитнинг келиб чиқиши сабаблари. Аудитнинг мақсади ва вазифалари. Аудиторлик фаолияти. Аудиторлик назорати.

1.4. Аудитнинг предмети ва объектлари

Аудитнинг ўзига хос предмети ва объектлари мавжуд. Аудит маҳсус фан сифатида маълум мақсадга қаратилган ва бир қанча вазифаларни бажаради. Аудитнинг предмети ҳўжалик юритувчи субъектлар, уларнинг фаолиятлари ҳисобланади. Маълумки корхоналар ўз ўставларига асосан фаолият юритадилар. Ушбу фаолият жараёнида молиявий, моддий ва меҳнат ресурсларидан фойдаланилади. Корхонанинг активлари доимий равишда даромад, фойда олишга қаратилган бўлади. Лекин, ушбу натижаларга фақат қабул қилинган қонун-қоидаларга тўлиқ амал қилиган ҳолда эришиш мумкин. Корхоналар ўз фаолиятларида меъёрий хужжатларга, қабул қилинган қоидаларга риоя қилишлари шарт. Ҳар бир корхона ўзининг ҳисоб сиёсатини белгилайди ва унга асосан ҳисоб-китобларини юритади. Аудит пайтида корхона фаолиятининг қабул қилинган қонунларга монандлиги, ҳисоб маълумотларининг корхона молиявий-ҳўжалик кўрсатгичларига мувофиқлиги текширилади.

Аудитнинг предмети тафтишдан ўлароқ корхонанинг фақат бир фаолият тури ёки биргина кўрсатгичи бўлиши мумкин. Мисол учун, савдо фаолияти, ишлаб чиқариш фаолияти, ёки бўлмаса пул маблағлари, товарлар, қимматбаҳо қофозлар, валюта операциялари ва бошқалар. Аудитнинг предметига корхона молиявий ҳисботининг тўғрилиги, ҳисоб сиёсатига, солиқ сиёсатига тўлиқ амал қилинишликни текшириш ҳам киради. Аудитнинг аниқ,

предмети ёки объекти мижоз билан тузилган шартномага бевосита боғлиқ бўлади.

Бозор шароитида корхоналарнинг фаолияти кенгайиб ҳар томонлама ривожланмоқда. Йўқисодий ислоҳотларнинг ҳозирги босқичида аудитнинг асосий обьектлари қуидагилардан иборат бўлиши керак деб ҳисоблаймиз:

- мулкларни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш билан боғлиқ, бўлган операциялар;
- молиявий натижаларни шакллантирувчи кўрсатчилар (харажатлар, даромадлар, фойда (зараарлар);
- валюта операциялари;
- ташки иқтисодий фаолият, шу жумладан хорижий сармоялар;
- ҳисоб-китоб операциялари (дебиторлик, кредиторлик қарзлари);
- қимматбаҳо қофозлар билан боғлиқ жараёнлар.

Шундай қилиб аудитнинг предмети ва обьектларини қуидаги тартибда гуруҳлаш мумкин:

- хўжалик юритувчи субъектларнинг фаолиятлари;
- хўжалик юритувчи субъектларнинг активлари ва мажбуриятлари;
- хўжалик юритувчи субъектларнинг алоҳида жарёнлари (операциялари).

Аудитнинг асосий предмети бўлган корхоналарнинг фаолиятлари қуидагиларга бўлинади:

- ишлаб чиқариш фаолияти;
- савдо фаолияти;
- хизмат кўрсатиш фаолияти.

Хўжалик юритувчи субъектларнинг фаолиятлари ўз навбатида қуидаги жараёнларни ўз ичига олади:

- таъминот жараёни;
- ишлаб чиқариш жараёни;
- реализация жараёни.

Жараёнлар хўжалик операциялари орқали содир бўлади.

Хўжалик жараёнларнинг аудити маълум кўрсаткичларни текшириш орқали амалга оширилади. Ушбу кўрсаткичларни иккига бўлиш мумкин:

- микдор кўрсаткичлари;
- сифат кўрсаткичлари.

Микдор кўрсаткичлар – ишлаб чиқарилган маҳсулотлар, сотилган товарлар, бажарилган хизматлар ҳажмидан иборат.

Сифат кўрсаткичлар – фаолият юритиш билан боғлиқ бўлган даромадлар, харажатлар, фойда, меҳнат унумдорлигини ифодалайди.

Корхоналарнинг алоҳида жараёнлари ва кўрсаткичлари аудитнинг обьектлари ҳисобланади.

Аудитнинг предметига хўжалик юритувчи субъектларга долзарб масалаларда консалтинг хизматларини кўрсатиш ҳам киради. Аудиторлар ва аудиторлик ташкилотлари корхоналарга ўзаро тузилган шартномаларга асосан «Бизнес-режа» тузиш, ҳисоб сиёсатини белгилаш, соликларни тўғри ҳисоблаш, маҳсулот таннархини аниқлаш, молиявий ҳисобот тузиш каби масалаларда яқиндан ёрдам берадилар.

Мустақил фан сифатида «Аудит» куйидаги бошқа фанлар билан ўзаро боғлиқдир:

- фалсафа;
- иқтисодиёт назарияси;
- хукуқшунослик;
- статистика;
- маркетинг;
- менежмент;
- макроиқтисодиёт;
- микроиқтисодиёт;
- молия;
- пул, кредит, банклар;
- давлат бюджети;
- бухгалтерия ҳисоби;
- иқтисодий таҳлил;
- соликлар ва соликқа тортиш;
- информацион технологиялар.

Аудитор хўжалик субъектлари фаолияти бўйича асосли ва холисона хулосалар қилиши ҳамда қимматли маслаҳатлар бериши учун юқоридаги фанларни чуқур билиши керак.

Корхона фаолиятининг кўрсаткичлари иқтисодий категориялар сифатида эришилган маълум натижаларини ифодалайди. Ушбу натижалар ўзаро боғлиқ бўяган кўрсаткичларниң бир-бирига таъсиридан келиб чиқсан бўлади. Бухгалтерия ҳисобиниг маълумотларига асосан иқтисодий таҳдил ўтказилади. Молиявий ҳисобот кўрсаткичларига қараб мижозлар хўжалик юритувчи субъектга ўз муносабатларини билдирадилар.

Корхоналарда содир бўлган жараёнлар аудит пайтида диалектик нуқтаи назардан ўрганилади. Аудитор сабаб ва оқибат, мазмун ва шакл каби фалсафий категориялардан кенг фойдаланиб иш тутади. Иқтисодий таҳдил орқали бўлиб ўтган воқеаларниң натижалари, яъни оқибатлари ўрганилса, аудит орқали эса кўп ҳолларда сабаб, яъни фаолият юритишга асос бўлувчи омиллар, хужжатларниң қонуний тузилганлиги, кўрсаткичларниң мезонларга мослиги текширилади. Аудит инвентаризация орқали корхона активларининг молиявий ҳисобот маълумотларига монандлигини аниқласа, тафтиш орқали эса ҳисобот даврида корхонада содир бўлган жараёнларниң бухгалтерия ҳисоби миллий стандартларига мослиги, ҳисобланган ва тўланган солиқларниң молия-солик сиёсатига монандлиги текширилади.

Аудит жараёнида аудиторлар ноқонуний операциялар натижасида мол-мулкларни ўзлаштириш, уларни талон-тарож қилинганлигига дуч келишилари мумкин. Бундай ҳолларда аудиторларга ҳукуқшунослик, криминалистика соҳасидаги билимлар қўл келади. Мол-мулкларниң ноқонуний йўллар билан ўзлаштирилиш сабаблари, келтирилган заарлар мазкур фан усуслари орқали аниқланади. Аудиторлар ўз фаолиятлари давомида суд-бухгалтерия экспертизасидан самарали фойдаланадилар, улар мутахассис-эксперт сифатида суд жараёнларида иштирок этишлари мумкин. Бундай ҳол улардан суд-бухгалтерия экспертизасини мукаммал билишларини тақозо қиласи.

Аудит натижаларининг самарадорлиги унда қўлланиладиган усуслар, яъни аудит услубига бевосита боғлиқдир.

Таянч иборалар:

Аудитнинг предмети. Аудитнинг объектлари. Хўжалик операциялари. Хўжалик жараёнлари. Корхоналарнинг кўрсаткичлари. Сон (миқдор) ва сифат кўрсаткичлари. Корхона фаолиятини юритиш тартиби. Корхона фаолиятининг қонун-қоидаларга мослигини текшириш. Аудитнинг консалтинг хизмати. «Аудит» фаннинг бошқа фанлар билан ўзаро боғлиқдиги.

1.5. Аудитнинг услуби

Аудитнинг ўзига хос усуллари ва услубияти мавжуд. Бу усуллар аудитнинг хусусиятларидан келиб чиқади. Корхонада аудит ўтказиш мутахассис аудитордан маълум билимни ва иш тажрибасини талаб қиласди. Бозор шароитида турли мулкка асосланган корхона ва фирмаларнинг фаолиятлари бир-биридан фарқ қиласди. Уларнинг сўнгти молиявий натижалари ҳам турли операциялар ва омиллар туфайли шаклланади. Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг қабул қилинган қонун-қоидаларга монандлигини экспертиза қилиш, баҳолаш, асосли хуносаларга келиш ва тавсиялар бериш аудитордан кўп билим ва савиёни талаб қиласди. Аудит натижасида ишончли хуносага келиш ушбу жараёнда қўлланиладиган усулларга бевосита боғлиқдир. Ушбу усуларнинг тури ҳам кўп.

Аудит услубининг асосида мантикий мулоҳаза, илм-фан ютуқлари, хўжалик жараёнининг ўзгарувчанлиги ётади. Корхоналар фаолиятидаги операциялар туфайли маблағлар бир шаклдан бошқа шаклга ўзгариб туради. Ушбу жараён натижасида корхона самара (наф) олиши керак. Бу самара, ўз навбатида қабул қилинган қонун-қоидаларга тўлиқ амал қилинган ҳолда эришилган бўлади. Ноқонуний операциялар мижозларга фақат зарар келтиради, холос.

Аудит жараёнида иқтисодиётимизга хос бўлган ҳамда халқаро амалиётда кенг фойдаланиладиган усуллар қўлланилади. Аудитор аудит усулларини мустақил равишда белгилайди ва қўллайди. Ушбу усуллар таркиби аудитнинг предмети, мақсади ва вазифаларига бекарор.

восита боғлиқдир. Аудит назарияси ва амалиётида ушбу усулларнинг қуйидаги турлари келтирилган:

- солиштириш усули (иктисодий ҳодисалар, кўрсатичларни ўзаро ва бизнес-режа билан солиштириш);
- гипотеза усули (ҳодисаларнинг содир бўлиши, натижалари турли шарт-шароитларни эътиборга олган ҳолда ўрганилади. Бундай усул кўпинча “яширин иктиносидиёт” натижаларини аниқланда кенг фойдаланилади);
- таҳдил ва синтез усули (аудит обьекти бўлган маълум кўрсаткич омиллар асосида ўрганилади, мавжуд ички имкониятлар аниқланади);
- тафтиш усули (корхонанинг фаолиятига тўлиқ баҳо бериш учун барча операциялар тасдиқловчи назоратдан ўтказилади);
- инвентаризация усули (корхонадаги ҳақиқий активлар ва мажбуриятларнинг бухгалтерия ҳисоби маълумотларига монандлиги текширилади);
- калькуляция усули (бажарилган ишлар, ишлаб чиқарилган тайёр маҳсулотларнинг таннархи, умумий овқатланиш корхоналарда эса таомларнинг сотилиш баҳоси аниқланади);
- экспертиза усули (хужжатларнинг реаллиги, ҳаққонийлиги, маҳсулотларнинг сифат кўрсаткичлари лаборатория йўли билан аниқланади);
- бухгалтерия счёtlари ва иккиёклама ёзув усули (корхона активлари ва мажбуриятларининг ҳаракати ҳамда қолдиқлари бухгалтерия ҳисоби счёtlари орқали текширилади);
- баланс усули (корхона активлари ва мажбуриятларининг маълум муддатдаги ҳолати, уларнинг жорий ҳисоб маълумотларига мувофиқлиги аниқланади);
- хуложатлаштириш усули (корхонадаги ҳодисалар, жараёнларни расмийлаптириш, дастлабки маълумотларни умумлаштириш орқали назорат қилиш).

Аудитор текшириш жараёнида месъёрлаштириш, баҳолаш, гурухдаш усулларидан ҳам фойдаланади. Аудит усуллари ҳар бир ҳодисанинг келиб чиқиши сабаблари, уларнинг оқибатлари, хўжалик жараёnlарининг

қонун-қоидаларга (мезонларга) мувофиқлигини аниқлашта ёрдам бериши керак. Аудиторлик фаолиятининг ривожланиши туфайли унинг услуги, унда қўлланиладиган усуллар ҳам такомиллашиб бораверади. Кейинги пайтларда маҳсус адабиётларда аудитнинг қўйидаги усулларига катта эътибор берилмоқда: ходимлар (ёки учинчи шахслар) билан оғзаки сўровлар ўтказиш, текширилаётган корхона бўйича муқобил (альтернатив) баланс тузиш [49, 157-158 б.], аудит объектлари бўйича тестлар, анкеталар ўтказиш, компьютер аҳборотлари технологияларидан кенг фойдаланиш каби усуллар [45, 315 б.]. Шуни ҳам қайд қилиш керакки, аудиторлар (аудиторлик ташкилотлари) аудит жараёнида қабул қилинган умумий (анъанавий) усуллардан фойдаланиш билан бир қаторда улар ўзларига маъқул бўлган ёки бошқалар учун “тикорат сири” ҳисобланган ноанъанавий (локал) усуллардан ҳам фойдаланишлари мумкин. Аудит ўтказишида мислий ва халқаро аудит стандартларига асосланади. Шундай қилиб аудитда қўлланиладиган усуллар унинг тури, мақсади ва вазифаларига бевосита боғлиқ бўлади.

Таянч иборалар:

Аудит усуллари. Хужжатли текширув. Инвентаризация. Калькуляция. Тафтиш. Таҳлил. Экспертиза. Баланс. Гипотеза. Бухалтерия счёtlари ва иккиёклама ёзув. Аудит услуги.

II БОБ. АУДИТНИНГ ТУРЛАРИ ВА ШАКЛЛАРИ

2.1. Аудитнинг турлари

Мамлакат иқтисодиётини ривожлантириш, уни халқаро та-лаблар даражасига кўтариш аудиторлик фаолиятини тўғри таш-кил қилишга бевосита боғлиқдир. Лекин, шуни ҳам қайд қилиш керакки, бугунги кунда ушбу фаолият кутилаётган натижаларни тўлиқ бермаяпти. Аудит соҳасида ўз ечимини кутаётган бир қанча муаммолар бор. Булар жумласига аудитнинг назарий, услу-бий ва уни ташкил қилиш билан боғлиқ бўлган муаммоларни ки-ритиш мумкин. Қабул қилинган меъёрий хужжатларда, маҳсус адабиётларда аудитнинг турлари ва ташкилий шакллари кенг ёритилмаган.

Аудиторлик фаолиятига оид меъёрий хужжатлар ва маҳсус адабиётларни ижодий таҳдил қилиш натижасида уларнинг куйидаги турларини аниқлаш имконини берди. Тадбикорлик фаолиятига кирувчи аудит мақсади, вазифалари ва объектларига қараб куйидаги турларга бўлинади:

- ташқи аудит;
- ички аудит;
- молиявий аудит;
- қонунларга мосликнинг аудити;
- иқтисодий самарадорликнинг аудити;
- таваккалчиликнинг(рискнинг) аудити;
- операцион (ташаббускор) аудит;
- менежментлик аудити;
- ижтимоий аудит;
- экологик аудит.

Аудитнинг турлари буюртмачилар билан тузилган шартно-маларга бевосита боғлиқ бўлиб ушбу буюртмачилар қуйидагилар бўлиши мумкин:

- муассислар (таъсисичлар);

- мулкдорлар;
- инвесторлар;
- банк муассасалари;
- бошқа манфаатдорлар.

Ташки ва ички аудитнинг мазмуни, мақсади ва вазифалари кейинги параграфда алоҳида ёритилади.

Молиявий аудит хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий кўрсаткичларини текширишга қаратилган. Бундай аудит кўпгина ҳолларда таъсисчилар, инвесторлар ва бошқа ташки манфаатдорларнинг буюртмалари асосида ўтказилади. Молиявий аудитнинг асосий мақсади молиявий натижаларнинг ҳаққоний, асосли эканлиги, молиявий ҳисботнинг тўғри тузилганлигига баҳо беришдан иборат.

Турли мулкдаги корхоналар ўз фаолиятларида қабул қилинган қонун-қонидаларга тўлиқ риоя қилишлари керак. Мулк тўғрисида, корхоналар тўғрисида, ижара тўғрисидаги қонунларнинг талабларига, солиқ қонунчилигига амал қилиш барча хўжалик юритувчи субъектларнинг асосий вазифаларига киради. Шу мақсадларда қонунларга мослиқнинг аудити ўтказилади. Бундай аудит кўп ҳолларда давлат ҳамда бошқа ҳукуқни ҳимоя қўлувчи органларнинг буюртмалари бўйича ўтказилади.

Корхона самарадорлигининг аудити мавжуд моддий, молиявий ва меҳнат ресурсларидан оқилона фойдаланиш, ички имкониятларни аниқлаш мақсадида ўтказилади. Бундай аудит кўп ҳолларда хўжалик фаолиятининг таҳлили шаклида ўтказилиб унинг буюртмачилари асосан корхона мъмурияти ёки таъсисчилари ҳисобланадилар.

Бозор иқтисодиётининг ривожланиши хавф-хатарнинг мавжудлиги, таваккалчилик билан бевосита боғлиқдир. Корхона ўз ривожланиши ва барқарорлигини таъминлаши учун келажакда содир бўлиши мумкин бўлган хавф-хатарни, таваккалчилик натижаларини олдиндан билишга манфаатдор бўлади. Шу мақсадларда таваккалчиликнинг аудити ўтказилади. Унинг натижасида содир бўлиши кутилаётган хавф-хатарнинг олдини олишга қаритилган чора-тадбирлар белгиланади.

Корхоналарнинг фаолияти маълум операциялар ва жараёнлардан иборат. Жумладан, таъминот жараёни, ишлаб чиқариш жараёни ва реализация (таксимот) жараёни. Ушбу жараёнлар билан корхонанинг

ички бўлинмалари (цехлар, бригадалар) шуғулланади. Корхона жараёнлари ва бўлинмалардаги ички имкониятлар операцион (ташаббускор) аудит орқали аниқланади. Ушбу аудит корхона маъмурияти, цех, бригадаларнинг ташаббуси билан ўтказилиши мумкин. Мазкур аудит турининг асосий хусусияти шундан иборатки, у орқали мавжуд камчиликлар операция содир бўлаётганида аниқланади ва унинг олди тезкорлик билан олинади. Натижада мавжуд камчилик кейинги босқичга ўтмайди. Бундай аудит айниқса кичик ва ўрга бизнес фаолиятида жуда қўл келади.

Менежментлик (бошқарув) аудит корхона таркиби, қабул қилинаётган бошқарув қарорларининг нечоғлик тўғрилигини аниқлашга қаратилган. Ушбу аудит орқали менежерларнинг иш услугини ва натижалари ўрганилади. Аудиторлик текшируви натижасида корхона самарадорлигини оширишга қаратилган бошқарув (менежерлик) стратегияси бўйича тавсиялар ишлаб чиқлади.

Экологик аудит орқали аторф-муҳитни ҳимоя қилишга қаратилган, хом ашёлардан самарали фойдаланиш, ишлаб чиқаришга чиқиндисиз технологияларни жорий этиш бўйича тавсиялар берилади.

Аудит турлари ичиде мижозларга бошқа хилдаги хизматлар кўрсатиш алоҳида ўрин тутади. Аудиторлик фирмалари (ташкилотлари) хўжалик юритувчи субъектларга қўйидаги хизматларни кўрсатиши мумкин: бухгалтерия ҳисобини миллий стандартлар асосида ташкил этиш, бизнес-режаларни тузиш, жорий ва якунловчи ҳисоб маълумотларини ўзаро мувофиқлаштириш, янгидан жорий этилаётган бухгалтерия ҳисоби счёtlар режасини қўллаш бўйича маслаҳатлар бериш, солиқларни тўғри ҳисоблаш ва бухгалтерия ҳисобида тўғри юритиш, хўжалик жараёнлари (операциялари) ҳисобининг маълум турлари бўйича маслаҳатлар бериш ва бошқа турдаги хизматлар. Аудиторлик ташкилотлари ўзаро келишувларга асосан иқтисодий ислоҳотларнинг маълум йўналишлари (муаммолари) бўйича услубий семинарлар ташкил этади, мутахассисларнинг малакасини ошириш ва қайта тайёрлаш билан ҳам шуғулланадилар.

Таянч иборалар:

Аудитнинг турлари. Ташқи аудит. Ички аудит. Молиявий аудит. Қонунларга мосликнинг аудити. Иқтисодий самарадорликнинг аудити. Таваккалчиликнинг аудити. Аудитнинг бошқа турлари. Аудит турларининг ўзаро боялигиги ва фарқлари.

✓ 2.2. Ички ва ташқи аудитнинг хусусиятлари

Хўжалик юритувчи субъектларнинг фаолияти мураккаб операциялар ва жараёнларни ўз ичига олади. Корхоналар фаолиятда содир бўлаётган барча ўзгаришларни доимий равишда кузатиб бориш ва назоратини таъминлаш анча қийин кечади. Ушбу муаммолар ички ва ташқи аудит ўтказиш орқали ҳал қилинади.

Ички аудит — бу корхоналар фаолиятини манфаатдорларнинг буюртмасига асосан даҳлсиз аудиторлар томонидан текшириш ва асосли хулосалар беришdir.

Ички аудитнинг мақсади корхонада тўлиқ, фойдаланилмаган имкониятларни аниқлаш, корхона ходимларининг ўз вазифаларини тўлиқ бажаришларига яқиндан ёрдам беришдан иборат.

Ички аудитнинг асосий вазифаларига куйидагилар киритилган:

- корхонада ички тартиб-қоидаларга тўлиқ, риоя қилинишини текшириш;
- корхона (фирма) сиёсатига амал қилиш ва сирини сақлашга қаратилган чора-тадбирларнинг бажарилишини текшириш;
- корхона самарадорлиги кўрсаткичларининг ҳаққонийлигини аниқлаш;
- бухгалтерия ҳисоби ва ҳисботининг тўғрилигини текшириш;
- корхонанинг жорий ва истиқболли бизнес-режасини тузишда яқиндан ёрдам бериш;
- корхона фаолиятига оид жараёнлар бўйича маслаҳатлар (консультациялар) беришдан иборат.

Ички аудитнинг обьектлари корхонанинг тўлиқ фаолияти ёки алоҳида хўжалик жараёнлари (операцияси) бўлиши мумкин. Ички аудит натижаларига асосан корхона раҳбарлари ва бошқа манфаатдор шахслар керакли бошқарув қарорларини қабул қилиш имкониятларига эга бўладилар. ✓

Ташқи аудит — бу ташқи манфаатдорларнинг буюртмалариға асосан хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини текшириш ва экспертиза қилишдир.

Ташқи аудитнинг асосий буюртмачилари давлат бошқарув органлари, таъсисчилар, инвесторлар, кредиторлар, солиқ идоралари, банк муассасалари ва бошқа манфаатдорлар ҳисобланади.

Ташқи аудитнинг асосий вазифалари қўйидагилардан иборат:

- корхона фаолиятида қабул қилинган қонунлар, низомлар ва бошқа меъёрий ҳужжатларга тўлиқ амал қилинишини текшириш;
- корхона мулкининг мақсадли фойдаланиши ва самарадорлигини таҳдил қилиш;
- четдан жалб қилинган сармояларнинг тўғри фойдаланишини текшириш;
- солиқка тортилувчи кўрсаткичлар, солиқларнинг тўғри ҳисобланишини ва бюджетга тўлиқ ўтказилишини назорат қилиш;
- ўзаро ҳисоб-китобларнинг тўғри олиб борилишини текшириш;
- корхонанинг ҳисоб сиёсати ва унга тўлиқ риоя қилинишини аниқлаш;
- молиявий ҳисботнинг асослиги ва ҳаққонийлигига холисона баҳо беришдан иборат.

Ташқи аудит бетараф ва даҳлсиз аудиторлар ва аудиторлик ташкилотлари (фирмалари) томонидан ўтказилади. Ушбу аудит турининг асосий обьектлари қўйидагилардан иборат: молиявий натижалар; ўзаро ҳисоб-китоб операциялари; шу жумладан экспорт-импорт, реэкспорт, реимпорт, бартер операциялари; хорижий инвестициялар, пул-валюта операциялари, қимматбоҳо қофозлар, хусусийлаштириш билан боғлиқ операциялар.

Ташқи аудит натижалари бўйича асосли қарорлар қабул қилинади.

Таянч иборалар:

Ички аудитнинг хусусиятлари ва вазифалари. Ички аудитнинг асосий обьектлари. Ташқи аудитнинг хусусиятлари. Ташқи аудитнинг обьектлари. Ички ва ташқи аудитнинг буюртмачилари. Ички ва ташқи аудитнинг ўзаро боғлиқлиги.

2.3. Аудитнинг шакллари

Аудитнинг турлари ва уларда қўлланиладиган усуллар бевосита аудит шаклларига боғлиқдир. Аудитнинг шакллари — бу кўйилган мақсадга қараб аудит жараёнини ўтказиши тартибидир. Шуни ҳам қайд қилиш керакки, меъёрий хужжатларда ва маҳсус адабиётларда аудитнинг шакллари илмий жиҳатдан тўлиқ асосланмаган ва етарлича ёритилмаган. Бизнинг фикримизча аудит турлари уларнинг вазифалари ва обьектларига қараб белгиланса, аудит шакллари эса аудитнинг мақсади ва ўтказилиши тартибига қараб аниқланади. Аудит шаклларига қўйидагиларни киритиш мумкин:

- аудитнинг тасдиқловчи шакли;
- аудитнинг мақсадли (йўналтирилган) шакли;
- аудитнинг таваккалчиликка асосланган шакли.

Айрим адабиётларда яна мажбурий аудит, ташабbus билан ўтказиладиган аудит, дастлабки аудит, келишилган аудит шакллари ҳам келтирилган. Ушбу аудит шакллари кўйилган мақсадлари ва ўтказилиши тартиби билан бир - биридан фарқ қиласи.

Аудитнинг тасдиқловчи шаклида содир бўлиб ўтган операциялар ва жараёнлар текширилади. Бундай текширув олдин кенг қўлланилиб келинган комплекс тафтишга мос келади. Аудитнинг бундай шаклида ички, тапқи, молиявий ва иқтисодий самарадорликнинг аудити турлари кенг фойдаланилади.

Аудитнинг мақсадли ёки йўналтирилган шакли маълум мақсадга, вазифага қаратилган бўлади. Корхона (фирма) ўз риwoжланишининг истиқболини белгиламоқчи бўлса ёки инвестицияни маълум йўналиш ёрқали ва шаклда (хом ашё, товар, пул, асбоб-ускуналар шаклларида) жалб қўлмоқчи бўлса йўналтирилган (мақсадли) аудит шаклидан фойдаланади.

Бозор иқтисодиёти шароитида корхона ва фирмалар ўз фаoliyatларини таваққалчилик асосида юритадилар. Таваккалчилик – бу маълум шарт-шароитларни ҳамда имкониятларни ҳисобга олган ҳолда дадил бошқарув қарорларини қабул қилиш ва мақсадли натижаларга эришишdir.

Таваккалчилик ҳар доим ҳам ижобий самара беравермаслиги мумкин. Чунки, содир бўлаётган хавф-хатарлар (“яширин

иқтисодиёт” белгилари) корхона фаолиятига ўзининг салбий таъсирини кўрсатади. Шундай пайтларда таваккалга асосланган аудит шаклини кўллаш қўл келади. Ушбу аудит шакли ташки иқтисодий алоқалар, қўшма корхоналар, халқаро банклар фаолиятида кенг кўлланилади. Бундай аудитни ўтказувчи мутахассис-аудиторлар юқори малакага ҳамда халқаро сертификатларга эга бўлишлари керак. Таваккалга асосланган аудит натижасида тадбиркорликни ривожлантириш, кўпроқ самара олишга қаритилган тавсиялар ишлаб чиқлади.

Янги ташкил этилган корхона ва фирмаларда аудитнинг дастлабки, ўзаро келишилган шакллари қўлланилиши мумкин. Бундай аудит туфайли корхонанинг эришилган натижаларига холисона баҳо берилади, истиқболли режаси тузилади. Шундай қилиб аудитнинг бир қанча турлари ҳамда шакллари мавжуд бўлиб улар бир-бирларини тўлдиради ва ўзаро боғланган бўлади.

Таянч иборалар:

Аудит шаклларининг мазмуни. Аудитнинг тасдиқловчи шакли. Аудитнинг йўналтирилган (мақсадли) шакли. Таваккалга асосланган аудит шакли. Аудит шаклларининг ўзаро боғлиқлиги ва такомиллаштирилиши.

ШИБОБ. АУДИТНИНГ ҲУҚУҚИЙ ВА ТАШКИЛИЙ АСОСЛАРИ

3.1. Аудитнинг ҳуқуқий асослари

Аудитнинг тўғри ташкил этилиши ва самарадорлиги унинг ҳуқуқий асосларига бевосита боғлиқдир. Аудитнинг ҳуқуқий асослари деганда аудитни ташкил қилиш, ўтказиш ва натижаларини расмийлаштиришга асос бўладиган ёки ушбу жараёнларни амалга ошириш учун ҳуқуқ берадиган меъёрий хужжатлар мажмуаси тушунилади. Аудитнинг ҳуқуқий асослари унинг келиб чиқиш тарихи билан бевосита боғлиқдир. Тадқиқот натижалари шуни кўрсатдики аудит тўғрисидаги ҳуқуқий меъёрномалар даставал Буюк Британияда 1844 йилда қабул қилинган [44, 43 б.].

Мажбурий аудит тўғрисидаги қонун Буюк Британияда — 1862 йилда, Францияда — 1867 йилда, АҚШда эса — 1937 йилда қабул қилинган [45, 13 б.]. АҚШда аудит тўғрисидаги расмий қарор 1917 йилда қабул қилинган бўлиб унинг асосий мақсади фирма балансларини экспертизадан ўтказишга қаратилган. Кейинчалик кўплаб мамлакатларда аудитни ривожлантиришга қаратилган қатор ҳуқуқий - меъёрий хужжатлар қабул қилинган.

Аудитнинг ҳуқуқий асосларини ташкил этувчи меъёрий хужжатларни бир неча турларга ажратиш мумкин. Жумладан:

- аудитни ташкил қилиш билан боғлиқ бўлган меъёрий хужжатлар;
- аудитни ўтказиш билан боғлиқ бўлган меъёрий хужжатлар;
- аудит натижаларини умумлаштириш ва расмийлаштиришга қаратилган меъёрий хужжатлар;
- аудиторларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш билан боғлиқ бўлган меъёрий хужжатлар.

Мамлакатимизда аудиторлик фаолияти ҳам давлат томонидан, ҳам касбий (профессионал) жамоагчилик ташкилотлари то-

монидан бошқарилади ва мувофиқлаштирилади. Шу мақсадларда Ўзбекистонда махсус қонунлар, бошқа меъёрий ҳужжатлар қабул қилинган ва қасбий жамоа ташкилотлари тузилган. Куйида аудиторлик фаолиятига оид айрим ҳукукий-меъёрий ҳужжатларнинг мазмуни ва аҳамиятига тўхталиб ўтамиз.

Аудиторлик фаолиятининг асосида мамлакат Конституцияси ётади. Мазкур Конституцияга асосан кўплаб қонунлар ва бошқа меъёрий ҳужжатлар қабул қилинади. Юқорида аудитнинг предмети ва обьектлари турли мулкдаги хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятнинг мамлакатда қабул қилинган қонун-қойдаларга мослигидан иборат деб эътироф этган эдик. Демак, аудитнинг ҳукукий асослари “Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси”, ушбу ҳужжат асосида қабул қилинган “Мулк тўғрисида”ги, “Корхоналар тўғрисида”ги, “Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида”ги, “Аудиторлик фаолияти тўғрисида”ги Қонунлар, “Солиқ Кодекси”, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан қабул қилган “Маҳсулот (ишлар, хизматлар) ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом” ва бошқа меъёрий ҳужжатлардан иборат.

Аудитнинг моҳияти, турлари, предмети, обьектлари, аудиторлар ва аудиторлик ташкилотларининг вазифалари қабул қилинган “Аудиторлик фаолияти тўғрисида”ги Қонунда батафсил ёритилган. Ушбу қонун МДҲ мамлакатлари ичida даставвал Ўзбекистонда 1992 йил 9 декабрда қабул қилинган эди. Мазкур қонунда иқтисодиётимиздаги ўзгаришлар эътиборга олиниб янги таҳрирда кўриб чиқилди ва маълум қўшимчалар билан қайта тасдиқланди [4]. Ушбу қонунда аудиторлар, аудиторлик ташкилотлари (фирмалари)нинг функциялари ва вазифалари, аудиторларнинг ҳукуқ ва маъсулиятлари кенг ўрин олган. Республикаиздаги аудиторлар ва аудиторлик ташкилотларининг фаолиятлари қасбий ташкилот ҳисобланган – Ўзбекистон Республикаси Аудиторлар Палатаси томонидан бошқарилади.

Аудитнинг муҳим ҳукукий ҳужжатларидан бири – бу томонлар ўртасида тузилган аудиторлик шартномасидир. Ушбу шартнома хўжалик юритувчи субъектнинг буюртмасига асосан тузилиб аудитнинг обьекти, ўтказилиш даври, томонларнинг мажбуриятлари, аудиторлик хизматининг қиймати кўрсатилади.

Аудиторга аудит ўтказиш учун “Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида”ги Қонун, “Бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартлари” ва “Аудит стандартлари” асос бўлади. Аудитор текширув мақсади, обьекти ва вазифаларини эътиборга олиб аудит усулларини мустакил равишда белгилаш ҳукуқига эга.

Аудитор томонидан ўтказилган текширув натижалари аудиторлик ҳисботи ва хulosасида ўз ифодасини топади. Ушбу ҳужжатлар ҳам аудиторлик фаолиятининг муҳим ҳукуқий асосларига киради. Шундай қилиб аудитнинг ҳукуқий асосларини куйидагича умумлаштириш мумкин:

- Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси;
- «Аудиторлик фаолияти тўғрисида»ги Қонун;
- Мулк тўғрисидаги, корхоналар тўғрисидаги қонунлар;
- «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги Қонун;
- Бухгалтерия ҳисоби ва аудитнинг миллий стандартлари;
- Мижозлар билан тузилган шартномалар;
- Аудиторлик ҳисботи ва хulosаси;
- Қабул қилинган бошқа меъёрий ҳужжатлар.

Таянч иборалар:

Аудитнинг ҳукуқий асослари. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. «Аудиторлик фаолияти тўғрисида»ги Қонун. «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги Қонун. Аудит стандартлари. Аудиторлик шартномаси. Ўзбекистонда аудитга оид қабул қилинган бошқа меъёрий ҳужжатлар.

3.2. Аудит стандартлари

Хўжалик юритувчи субъектларда аудит ўтказиш маълум тартиб-қоидани ва кетма-кетликни талаб қиласди. Ушбу тартиб-қоидалар аудит стандартларида ўз ифодасини топади.

Аудит стандартлари – бу барча аудиторлар томонидан амал қилинадиган ва фаолиятларида қўлланиладиган аудитга оид умумий мазмундаги меъёрий талабларининг мажмуасидир.

Аудиторлик фаолиятида ушбу стандартларга тўлиқ амал қилиш аудит сифатининг ошишига олиб келади. Аудит стандартларининг мазмуни куйдагиларни ўз ичига олади: аудиторлар ва

аудиторлик ташкилотларига (фирмалари га) бўлган талаб, аудитни ўтказилиш тартиби, аудит натижаларини расмийлаштириш қоидалари ва бошқа масалалар. Махсус адабиётларда аудит стандартларининг қўйидаги гуруҳлари келтирилган [17, 16 б.]:

- аудитни ташкил қилиш билан боғлиқ бўлган стандартлар;
- аудитни ўтказиш билан боғлиқ бўлган стандартлар;
- аудит натижаларини умумлаштириш ва расмийлаштириш билан боғлиқ бўлган стандартлар.

Аудит назарияси ва амалиётида эса аудит стандартлари қўйидаги турларга бўлинган [45, 49.]:

- ички аудит стандартлари;
- ташқи аудит стандартлари;
- халқаро аудит стандартлари;
- миллий аудит стандартлари;
- аудиторлик ташкилотлари (фирмалари) нинг аудит стандартлари.

Аудит стандартлари бўйича айрим мутахассис-олимларнинг фикрлари махсус адабиётларда қўйидагича ифодаланган. Проф. В. Подльскийнинг фикрича ички аудит стандартлари аудиторлик фирмаларининг ўзида ишлаб чиқилади. Ташқи аудит стандартлари эса халқаро ва давлат аудиторлик ташкилотлари томонидан ишлаб чиқилади [45, 172 б.]. Проф. В. Суйц аудит стандартини халқаро, миллий ва фирма стандартларига бўлиб ушбу стандартлар ҳам халқаро даражада, ҳам мамлакат миқёсида, ҳам алоҳида аудиторлик фирмалари томонидан ишлаб чиқилишини эътироф этган [49, 71 б.]. Аудит стандартларининг алоҳида аудиторлик фирмалари, мамлакат ичидаги тайёрланиши, бизнинг фикримизча аудит жараёни ва натижаларининг сифатини оширишга олиб келади ва мавжуд илгор усуллардан кенг фойдаланиш имконини беради.

Халқаро амалиётда 50 га яқин аудит стандартлари қўлланилиб келинаётганлги манбалардан мълум. Уларда аудитни ташкил қилиш тартиби, аудит ўтказувчи шахсларга қўйиладиган талаблар, аудитни ўтказиш жараёнидаги талаблар, аудиторлик ҳисоботи ва хulosаларининг мазмунига тегишли умумий қоидалар ифодаланган. Ўзбекистонда қўлланилаётган аудитнинг миллий стандартлари бозор иқтисодиётига ўтиш тамойилларига асосланган. Уларнинг сони бугунги кунда 20 га яқин бўлиб

иқтисодий ўзгаришлар эътиборга олиниб сон жиҳатидан кўпайиб сифат жиҳатдан тақомиллашиб бормоқда. Аудитнинг миллий стандартлари қуидаги масалаларни ўз ичига олади: аудитни режалаштириш қоидалари, мижознинг хўжалик фаолияти билан танишиш тартиби, аудиторлик хатарни (рискни) белгилаш, аудиторлик текширувани ўтказиш тартиби, маълумотларни компьютерларда ишлов бериш шароитида аудит ўтказишнинг хусусиятлари, аудиторлик ҳисоботи ва хulosасига қўйиладиган талаблар ва бошқа масалалар. Таниқли олим проф. Ю. Иткиннинг фикрича аудитнинг Миллий стандартларида аудит предмети ва объектларини текширишда маълум мезонлар келтирилиши керак. Мисол учун, хўжалик юритувчи субъектнинг молиявий ҳисоботига баҳо беришда қуидаги мезонлардан фойдаланиш лозим: бухгалтерия ҳисобининг тўлиқлиги, бухгалтерия ёзувларнинг асослилиги ва тўғрилиги, балансдаги активлар қийматининг асосли акс этирилганлиги, ҳисбот маълумотларининг жорий ҳисоб маълумотларига мослиги, маълумотларнинг назорат қилишга кулайлиги [17, 34 б.]

Миллий аудит стандартлари халқаро аудит стандартлари асосида ишлаб чиқилган бўлиб доимий равищда тақомиллаштирилмоқда.

Аудиторлик ташкилотлари томонидан ишлаб чиқилган стандартлар аудиторларнинг ижодий фаолияти натижлари бўлиб ушбу ташкилотнинг интеллектуал мулки ҳисобланади. Аудит стандартлари аудитнинг мазмuni, турлари, ўтказилиш тартиби ва расмийлаштирилиши билан боғлиқ масалаларни ўз ичига олади.

Таянч иборалар:

Аудит стандартларининг мазмuni. Аудит стандартларининг турлари. Та什қи аудит стандартлари. Ички аудит стандартлари. Халқаро аудит стандартлари. Миллий аудит стандартлари. Аудиторлик ташкилотларининг аудит стандартлари. Аудит стандартларининг ўзаро боғлиқлиги.

3.3. Аудиторлар, уларнинг ҳукуқлари ва масъулиятлари

Аудит орқали корхоналар ва фирмаларнинг фаолиятлари текширилиб уларнинг натижасига малакавий баҳо берилади. Бундай вазифа аудиторлик фаолияти билан шуғулланувчи мута-

хассисларга маълум талаблар ва масъулиятлар юклайди. Аудитни аудитор ўтказади. Ўзбекистон Республикасининг «Аудиторлик фаолияти тўғрисида»ги Қонуннинг З-моддасида аудиторга куйидагича таъриф берилган: «Аудитор — аудитор малака сертификатига эга бўлган жисмоний шахсdir.

Агар аудитор аудиторлик ташкилотининг штатида турган бўлса ёки аудиторлик ташкилоти у билан фуқаролик-ҳукукий тусдаги шартнома тузган бўлса, у аудиторлик текшируви ўтказишга жалб этилиши мумкин» [4]. Аудитор маҳсус касб эгаси, малакали мутахассис ҳисобланади. У ўзининг фаолият йўналиши ва бажарадиган вазифасига қўра бухгалтерия ходими, тафтишчи ва солиқ инспекторидан фарқ қиласди. Аудитор маҳсус фанлардан чуқур билимга, маълум иш тажрибасига эга бўлган, дунёқараши кенг мутахассисдир. У олий ёки ўрта маҳсус билимга эга бўлиши керак. Аудитор доимий равишда ўз устида ишлаши, касбий маҳоратини ошириб бориши лозим.

Иқтисодиётда содир бўлаётган ўзгаришлар, тез-тез қабул килинаётган янги меъёрий ҳужжатлар аудитордан узлуксиз равиша ўз билимини ошириб боришини тақозо қиласди. Бухгалтерия ҳисоби ва аудитнинг халқаро амалиёт талаблари асосида ташкил этилиб борилиши, молия-пул ва солиқ сиёсатининг такомиллашуви аудитордан касбий билимини доимий равиша чуқурлаштириб боришини талаб қиласди.

Аудитор — муайян ваколатга эга бўлган, олий ёки маҳсус маълумотли, тажрибали мутахассисдир.

Аудитор текшириш натижалари бўйича якуний ҳужжатлар тузади ва уларга имзо қўяди. Аудиторлик ташкилотларида аудиторнинг ёрдамчилари ҳам фаолият юритишлари мумкин. Аудиторнинг ёрдамчиси аудиторлик фаолиятини юритишга ҳукуқи (сертификати) бор бўлган аудитор раҳбарлигига ва топшириғига асосан иш олиб боради. Улар аудиторлик текширув ҳужжатларига имзо қўйиш ҳукуқига эга эмаслар. Аудиторлик ёрдамчилари билан қонун ҳужжатларида қўзда тутилган талаблар асосида меҳнат шартномаси тузилади ва ишлаган даври малака сертификатини олиш учун зарур бўлган иш стажига киради.

Аудиторнинг вазифалари, ҳукуқлари маъсулияти ва жавобгарлиги қонун ҳужжатларида белгиланган. Аудиторнинг асосий вазифалари куйидагилардан иборат [4]:

- шартномага асосан хўжалик юритувчи субъект фаолиятини юқори малакавий даражада текшириш;
- текшираётган корхона (хўжалик) раҳбарига бухгалтерия ҳисобини юритишида, молия-солиқ сиёсатига амал қилишда аниқланган камчиликлар ҳақида маълумот бериш;
- текшириш пайтида аниқланган ва ошкор қилиши мижозга зарар етказиши мумкин бўлган маълумотларни (суд талабидан ташқари) сир сақлаш;
- текшириш тугалланиб, хулоса чиқарилгунча сабабсиз ўз фаолиятини тўхтатмаслик;
- текшириш жараёнида ўз хатти-ҳаракатларида холислик бўлмаса аудиторлик фаолиятини тўхтатиши;
- аудит натижаларини белгиланган муддатларда умумлаштириш ва юқори савияда расмийлаштириш.

Аудитор ўз ваколати доирасида қуйидаги ҳукуқларга эга:

- текшириш шакли ва усувларини мустакил равишда белгилаш;
- хўжалик юритувчи субъектнинг фаолиятига оид ҳужоқатлардан кенг фойдаланиш;
- маъсул шахслар ва бошқа моддий жавобгар шахслардан тушунтиришлар олиш;
- ўз ҳукуқини ҳимоялаш.

Аудиторлик ташкилотларининг (фирмаларининг) аудиторлари бир-бирлари билан ҳамда текширилаётган хўжалик юритувчи субъектнинг ходимлари билан ўзаро ҳурмат ва хайриҳоҳликда бўлишлари керак. Аудиторлар билан текширилаётган корхона ёки фирмаларнинг ходимлари умумий мақсад ва қўйилган вазифалар бўйича иккиёқламали жавобгар ҳисобланадилар.

Аудиторнинг аудиторлик фаолияти қуйидаги ҳолларда тақиқланади [4]:

- аудитор текширилаётган корхона раҳбари билан қариндошчилик муносабатида бўлганда;
- аудиторнинг текширилаётган корхонадан моддий манфаатдорлиги бўлганда;
- аудитор таъсисчи ёки мулк эгаси бўлганда;
- аудитор текширилаётган корхонада (муассасада) ишлаётган бўлса;
- аудит жараёнида кредиторлар ва бошқа манфаатдор шахслар иштирок этса.

Аудиторни чақириб олиш фақат уни тайинлаган юридик шахснинг қарорига асосан амалга оширилади. Аудитор қонун хужоатлари талабларига тўлиқ риоя қўлмаган ҳолларда мулкий ва маъмурий жавобгарликка тортилади. Аудиторнинг бундай ҳатти-харакатлари учун амалдаги қонун хужоатларига асосан ундаги аудиторлик фаолияти билан шуғулланиш бўйича берилган рухсатнома (сертификат) олиб кўйилиши ёки бекор қилиниши мумкин.

Таянч иборалар:

Аудиторлар, уларнинг вазифалари. Аудиторларнинг хукуқлари. Аудиторларнинг жавобгарликлари. Аудиторларнинг маъсулиятлари. Аудиторлик фаолиятининг тақиқланиши.

3.4. Аудиторлик ташкилотлари ва уларнинг вазифалари

Аудиторлик фаолияти билан юридик ва жисмоний шахслар шуғулланадилар. Ўзбекистон Республикасида амал қилинаётган қонун хужжатларига асосан аудиторлик фаолияти билан асосан юридик шахслар, яъни аудиторлик ташкилотлари (фирмалари) шуғулланадилар. Ушбу ташкилотлар аудиторлик фаолияти билан шуғулланиш бўйича маҳсус рухсатномага эга бўлиб ўз фаолиятларини юритиш бўйича мустақил ҳисобланадилар.

Илмий-тадқиқот натижалари шуни кўрсатдики чет элларда аудиторлик фаолияти билан шуғулланувчи юридик шахслар турли мулк шакллари кўринишида ташкил этилган. Улар жумласига куйидагиларни киритиш мумкин [45, 44-45 б.]: корхоналар хукуқига эга бўлган аудиторлик фирмалари, ёпиқ турдаги акционерлик жамиятлари, маъсулияти чекланган жамиятлар. Маҳсус аудиторлик фирмалари (ташкилотлари) фаолият йўналишлари ҳамда хизмат кўрсатиш ҳажмига қараб турларга бўлинган. Умумий фаолиятли аудиторлик фирмалари ишлаб чиқариш, савдо, сугурта, банк соҳаларида аудит ўтказиш хукуқига (сертификатларга) эга. Ихтисослашган аудиторлик фирмалари эса қисқа йўналишлар бўйича аудит ўтказиш хукуқига эга ҳисобланадилар. Ўзбекистон Республикасида аксарият аудиторлик ташкилотлари (фирмалари) умумий фаолиятларни текшириш билан шуғулланмоқдалар. Ихтисослашган аудиторлик фирмаларининг

муҳим хусусиятлари шундан иборатки, уларда фаолият кўрсатаётган аудиторлар маълум соҳа бўйича шаклланган бўлиб аудитни мукаммал биладилар ва ҳар томонлама асосли хуносалар бериш имкониятига эгадирлар.

Хорижий мамлакатлардаги аудиторлик фирмаларининг яна бир хусусияти — уларнинг чет эл сармоядорлари иштирокида ташкил этилишидир. Бундай аудиторлик фирмаларига ҳалқаро даражада аудит ўтказиш имкониятлари очилади. Булар жумласига Россиядаги «Вне-аудит», «Фин Экспорт», «Балт-Аудит-Эксперт», «ИНЭК-Финаудитсервис», «Andersen Worldwide, Deloitte Tohmatsu International» ва бошқа фирмаларни киритиш мумкин. Мамлакатимизда ҳам келажакда чет эл муассислари иштирокида аудиторлик ташкилотларини (фирмаларини) барпо этиш ижобий натижалар берар эди.

Республикамизда юридик шахс ҳисобланган аудиторлик ташкилотлари қуидаги мезонларга (шартларга) асосланиб ташкил этилмоқда [4]:

- аудиторлик ташкилоти устав капиталининг қамида 51 фоизи бир ёки бир неча аудиторга тегишли бўлиши керак (чет эл аудиторлик ташкилотининг филиали ёки шўъба корхонаси тузилган ҳоллар бундан мустасно);
- аудиторлик ташкилотининг штат бирлиги қамида икки аудитордан иборат бўлиши керак;
- аудиторлик ташкилотининг раҳбари факат аудитор бўлиши керак;
- аудиторлик ташкилотининг қонун хужжатларида назарда тутилган устав қапитали мавжуд бўлиши керак;
- аудиторлик ташкилотлари Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигига давлат рўйхатидан ўтказилиши шарт.

Аудиторлик ташкилоти (фирмаси) – юридик шахс сифатида фаолият юритувчи субъект бўлиб мижозлар билан тузилган шартномаларга асосан аудиторлик текширувани ўтказади ва хизматлар кўрсатади.

Аудиторлик текшируви деганда хўжалик юритувчи субъектининг молиявий ҳисботи ва бошқа иқтисодий кўрсаткичларининг тўғрилиги, уларнинг қонун хужжатларига мослигини аниқлаш мақсадида аудиторлик текширувани ўтказиш тушинилади.

Аудиторлик текшируви ёки хизмати маълум буюртмалар асосида амалга оширилади. Юқорида қайд этилганидек, аудиторлик текшируви буюртмачилари асосан таъсисчилар, мулк эгалари, инвесторлар, кредиторлар ва бошқа манфаатдор шахслар ҳисобланади.

Аудиторлик текшируви буюртмачилари ўз ваколатлари доирасида қуидаги хукуқлардан фойдаланадилар: аудиторлик ташкилотларини (фирмасини) мустақил танлаш, аудиторлик текширув обьекти ҳамда йўналишини белгилаш, текширувга оид қонун хужжатларидағи зарур ахборотларни аудиторлик ташкилотидан олиш, аудиторлик текшируви муддатини белгилаш.

Аудиторлик ташкилотлари (фирмалари) қуидаги вазифаларни бажаради:

- тузилган шартномаларга асосан хўжалик юритувчи субъектда текширув ўтказиш;
- текширув жараёнида аниқланган қонунбузарлик ҳолларини умумлаштириб далиллар асосида расмийлаштириш;
- хўжалик юритувчи субъектларга бухгалтерия ҳисобини юритиш, ҳисоб сиёсатига амал қилиш бўйича ёрдам бериш;
- молия-кредит сиёсати, солиқ қонунчилигига тўлиқ амал қилиш бўйича маслаҳатлар (консультациялар) бериш;
- корхонанинг бошқа фаолиятига оид масалалар («Бизнес-режа» тузиш; қабул қилинган низом талаблари бўйича харажатлар, даромадлар ва молиявий натижаларни аниқлаш, фойдани тақсимлаш) бўйича маслаҳатлар бериш, асосли тавсиялар ишлаб чиқиши;
- аудитнинг маълум обьектлари учун аудиторлик текширувlar ўтказиш бўйича услубий тавсияномалар тайёрлаш;
- бухгалтерия ҳисоби ҳамда банк ходимлари, аудиторларнинг малакасини ошириш ва қайта тайёрлаш бўйича маҳсус курсларни ташкил этиш;
- бухгалтерия ҳисоби, аудит, банк ва солиқлар бўйича ўкув-услубий ишларни тайёрлаш.

Қабул қилинган қонун хужжатларига асосан аудиторлик ташкилотларининг хукуқлари, мажбуриятлари ва маъсулиятлари белгиланган. Аудиторлик ташкилотларининг хукуқлари қуидагилардан иборат [4]:

- хўжалик юритувчи субъектларнинг бухгалтерия ҳисоби ва ҳисботи маълумотлари билан танишиш;
- аудиторлик текширувига оид бухгалтерия ҳисоби маълумотлари билан амалдаги ҳақиқий маълумотларни ўзаро таққослаш;
- текширилаётган аудит объектлари бўйича қўшимча ахборотлар олиш. Ушбу ахборотлар ҳам ички, ҳам ташки манбалардан олиниши мумкин;
- текширув жараёнида ишончли аудиторлик хулосасини тузишга зарур бўлган ахборотлар хўжалик юритувчи субъект томонидан тўлиқ тақдим этилмаган ҳолларда аудиторлик текшируви ўтказишдан бош тортиш;
- аудиторлик текширувига белгиланган тартибда бошқа муҳассисларни жалб этиш;
- аудиторлик ташкилоти ҳамда аудиторларнинг ҳукуқларини ҳимоя қилиш.

Аудиторлик ташкилотларига қўйидаги мажбуриятлар юклатилган:

- аудиторлик фаолиятини амалга оширишда қонун ҳужжатларининг талабларига тўлиқ риоя қилиш;
- хўжалик юритувчи субъектнинг ва бошқа манфаатдор шахсларнинг талабига кўра аудиторлик фаолият юритиш ҳукуқини берувчи тегишли ҳужжатларни (аудиторлик ташкилотининг лицензияси, аудиторларнинг сертификатларини) тақдим этиш;
- текширилаётган ёки текшириш мўлжалланаётган корхоналарнинг сўровига биноан қонун ҳужжатларининг талаблари тўғрисидаги ахборотларни (манбаларни) тақдим этиш;
- аудиторлик текширувини амалга оширишда олинган натижаларнинг ва бошқа ахборотларнинг махвийлигига риоя қилиш;
- аудиторлик ҳисботида текшириш жараёнида аниқланган ноқонуний операцияларни ҳамда уларни бартараф этиш юзасидан таклифларни акс эттириш;
- хўжалик юритувчи субъект фаолиятини текшириш, уларнинг натижалари бўйича белгиланган тартибда жамоанинг умумий йифилишини ўтказиш.

Аудиторлик ташкилотининг зиммасида қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа мажбуриятлар ҳам бўлиши мумкин.

Аудиторлик ташкилотлари текширув буюртмачилари, хўжалик юритувчи субъектлар ва бошқа ахборот фойдаланувчилари олдида қонун ҳужжатларига асосан нотўғри аудиторлик якунидан иборат бўлган аудиторлик хулосасини тузиш оқибатида уларга етказилган зарар учун жавобгар бўлади. Агар, аудиторлик ташкилоти сифатсиз ёки лозим даражада аудиторлик текшируви ни ўтказмаганлиги туфайли хўжалик юритувчи субъектта ёки буюртмачига зарар етказган бўлса (шу жумладан, бой берилган фойда) у ҳолда ушбу зарар қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда қопланади.

Аудит қонунчилиги ва бошқа меъёрий ҳужжатларга тўлиқ риоя қилиш аудиторлик ташкилотининг мавқеини янада ошишига олиб келади. Республикаиздаги аудиторлик ташкилотлари ва аудиторлари ҳамда бухгалтерлар фаолиятларини бошқариш ва уларнинг манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилган нодавлат тузилмаси, яъни «Ўзбекистон Республикаси бухгалтерлар ва аудиторлар Ассоциацияси» ташкил этилган.

Аудит ўтказишда бухгалтерия ҳисоби, статистик ҳисоб, бизнес-режа ва бошқа маълумотлардан кенг фойдаланилади. Корхона фаолиятини тўла ва чукур изоҳловчи муҳим ҳужжат унинг «Молиявий ҳисоботи» ҳисобланади (1- илова)¹.

Таняч иборалар:

Аудиторлик ташкилотлари (фирмалари). Аудиторлик ташкилотларининг вазифалари. Аудиторлик ташкилотларининг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари.

3.5. Аудитнинг ташкил қилиниш тарихи ва ривожлантирилиши

Аудит ва аудиторлик фаолияти ўзининг маълум ривожланиш тарихига эга. Иқтисодий муносабатларнинг такомиллашиб бориши, кўпмулкчиликнинг вужудга келиши, мулклардан кўпроқ фойда олиш вазифасининг долзарблиги аудитнинг келиб чиқишига сабаб бўлди. Аудит бозор инфратузилмасининг тарки-

¹ Бутуниги кунда ушбу ҳисбот таркиби такомиллашган.

бий қисми, тадбиркорлик фаолиятининг маълум тури сифатида шаклланди ва ривожланиб бормоқда. Аудиторлик касбига XIX асрда асос солинганлиги маҳсус адабиётлардан маълум [49, 10 б.].

Дастлабки даҳлсиз аудиторлар Европа мамлакатларининг компанияларида вужудга келган. Аудиторлик фаолиятининг ривожланиши акционерлик жамиятларнинг ташкил бўлиши, мулкдорлар билан корхона бошқарувчилари (маъмурияти), кредиторлар ўртасидаги функцияларнинг бўлиниши ҳам сабаб бўлган. Мулкларни тасарруф этиш, эгалик қилиш ва фойдаланиш хукуқлари ўртасидаги тафовутларнинг мавжудлиги ҳам аудитнинг вужудга келишига маълум даражада ўз таъсирини кўрсатган.

Мулклардан кўпроқ даромад ва фойда олиш уларни тўғри назорат қилиш орқали эришилади. Бундай вазифаларнинг даҳлсиз назоратчилар, яъни аудиторлар томонидан амалга оширилиши текширувининг ҳаққонийлиги ва асослилигини таъминлайди.

Аудит соҳасидаги маҳсус адабиётларда аудитнинг келиб чиқиш даври 1850 йилларга келиб тақалади [29, 27 б.] ва унинг ватани Буюк Британия эканлиги эътироф этилган. Бу даврларда дастлабки мутахассис-аудиторлар асосан корхона ва фирмаларнинг самарадорлигини аниқлаш, айрим ноқонуний операцияларнинг олдини олиш билан шугулланганлар, холос. Кейинчалик аудит орқали бухгалтерия ҳисобининг тўғрилитини текширишга, молиявий ҳолатга холисона баҳо беришга эътибор кучайтирилган.

Аудиторлик фаолияти кейинчалик XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларида Америка, Европа ва Осиёнинг қатор мамлакатларида ривож топган [45, 14-15 б.]. Германияда аудиторлик фаолиятини юритишга даставвал 1870 йилларда асос солинган. Мамлакатда ташкил топган акционерлик жамиятларининг фаолиятлари даҳлсиз кузатувчи кенгаш томонидан назорат қилиб борилган. Кейинчалик, 1932 йилда Германия аудиторлар институти ташкил топган. Мазкур институт бугунги қунда ҳам ўзининг нуфузли мавқеини сақлаб келмоқда. Францияда аудиторлик фаолияти билан “Бухгалтерлар-экспертлар Палатаси”, Италияда эса хукумат рўйхатига киритилиган ва Адлия вазирлиги назоратидаги маҳсус сертификатли аудиторлар шуғулланадилар.

Хитойда 1983 йилдан “Аудиторлик маъмурияти” фаолият юритмоқда. Европадаги Польша, Чехия, Словакия, Венгрия, Руми-

ния, Болгария каби давлатларда ҳам аудиторлик назорати йўлга кўйилган. Бугунги кунда ривожланган мамлакатларда куйидаги халқаро аудиторлик фирмалари муваффақият билан фаолият юритмоқдалар: «Катта тўртлик»га кирувчи фирмалар: «Куресс Энд Лайбранд», «Прайс Уотерхаус», «Артур Андерсон», «Эрнест Энд Янг». Россияда аудиторлик ташкилотларини тузишга 1889, 1912 ва 1918 йилларда асос солинган эди [45, 3 б.]. Лекин, ушбу ҳаракатлар турли сиёсий-иқтисодий ўзгаришлар туфайли тўлиқ амалга ошмади. Ушбу мамлакатда дастлабки аудиторлик фирмалари атиги 1987 йиллардан ташкил топа бошлади. Ҳозирги кунда Россияда юқори нуфузга эга бўлган уч мингдан ортиқ аудиторлик ташкилотлари ва фирмалари фаолият юритмоқда. Булар қаторига «Интерэкспертиза», «Инаудит», «Вольд-Аудит», «МИНХ-Аудит», «Артур Андерсен в СНГ», «Рос аудит», «Экспресс-аудит», «Аудит-сервис», «Кант», «Руфаудит», «Росэкспертиза», «Акционаудит» ва бошқа аудиторлик фирмаларни киритиш мумкин.

Аудиторлик фаолияти собиқ Иттифоқ ўрнида ташкил топган МДХ мамлакатларда, яъни Украина, Белорус, Қозоғистон ва Ўзбекистонда ҳам ташкил қилинган ва ривожланиб бормоқда.

Мамлакатимизда аудиторлик фаолиятини ривожлантириш учун маълум ташкилий-услубий ишлар амалга оширилди. Жумладан: Республикада аудиторлик фаолиятининг хукуқий асослари яратилган, Ўзбекистон Республикаси аудиторлар Палатаси ташкил бўлди, Республика бухгалтерлар ва аудиторлар Асоциацияси фаолият юритмоқда, “Аудиторлик фаолият юритиш учун рухсат бериш тартиби” белгиланган, аудиторларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш йўлга кўйилди, Республикамиз ҳудудларида 500 дан ортиқ аудиторлик ташкилотлари ва фирмалари муваффақиятли фаолият юритмоқдалар. Булар жумласига Тошкентдаги “Ўзбексавдо – аудит”, “Интер–аудит”, “Холис–аудит СО”, Сирдарёдаги “Адолат–М”, “Фидокор”, Жиззахдаги “Мададкор–А”, “Маслаҳат–аудит–М”, Самарқанддаги “Ҳақиқат–А”, “Коопаудит”, “Комил–ишенч”, Андижондаги “Имкон–аудит”, “Мададкор–таҳлил”, Фарғонадаги “Аудит–имкон”, Хоразмдаги “Урганч–аудит”, Бухородаги “Аудит–таҳлил”, “Аудит–ИХМ” ва бошқа аудиторлик фирмаларни киритиш мумкин.

Бозор муносабатларининг ривожланиши натижасида аудиторлик фаолияти ҳам тобора такомиллашиб бораверади.

Таянч иборалар:

Аудитнинг келиб чиқиши сабаблари. Аудитнинг дастлабки вазифалари. Аудитнинг ватани. Дастлабки аудиторлик ташкилотлари. Европа мамлакатларидаги аудиторлик ташкилотлари. Россиядаги аудиторлик фаолият. Ўзбекистонда аудитнинг келиб чиқиши тарихи. Ўзбекистонда аудитнинг ривожланиш истиқболлари.

IV БОБ. АУДИТНИ ЎТКАЗИШ ТАРТИБИ ВА КЕТМА-КЕТЛИГИ

4.1. Аудит ўтказишдаги кетма-кетлик

Аудиторлар ва аудиторлик ташкилотлари томонидан аудитнинг ўтказилиши аудит қонунчилиги ва андозалари (стандартлари) талаблари асосида маълум кетма-кетликда амалга оширилади. Аудитни ўтказишга асос бўлиб хўжалик юритувчи субъектнинг аудит ўтказиш тўғрисидаги ёзма буюртмаси ҳисобланади. Ушбу буюртма аудиторлик ташкилотига тақдим этилган бўлади. Аудиторлик ташкилоти буюртманинг предмети, объектлари билан яқиндан танишгандан сўнг ўзининг аудит ўтказиш бўйича розилигини “Ёзма-мажбурият” шаклида ифодалайди. Ушбу ҳужжатда аудит ўтказиш шартлари, томонларнинг мажбуриятлари, аудит ўтказиш даври ва муддати, аудиторлик хизмати қийматини аниқлаш мезонлари ва бошқа шартлар ифодалангандан бўлади. Буюртмачи-корхона “Ёзма мажбурият” шартларига рози бўлгандан сўнг уни аудиторлик ташкилотига қайтаради. Шундан сўнг “Аудиторлик шартномаси” тузилади. Ушбу шартномада аудитни ўтказиш муддати, аудит предмети, объекти, аудитда иштирок этувчи аудиторлар, аудиторлик хизматининг қиймати, шартнома шартларининг бажарилиш тартиби, аудитдаги хатар (risk) даражаси кўрсатилади. Шартнома икки томонлама тасдиқлангандан сўнг аудиторлик ташкилоти “Аудитни ўтказиш режаси” ва “Аудит ўтказиш дастури”ни тузади. Аудитни ўтказиш режасида аудит ўтказиш даври, текширилишга мўлжалланаётган иш ҳажми, текшириш муддати, ижрочилари кўрсатилади. Бундан ташқари ушбу ҳужжатда аудитнинг ҳаққонийлигини таъминловчи масалалар, текшириш жараёнида кўпроқ эътибор берилиши керак бўлган объектлар ифодалангандан бўлади. Аудитнинг умуний режасига асосан “Аудитни ўтказиш дастури” тузилади. Ушбу дастурда аудитда қўлланиладиган аниқ усуллар, текшириш муддатлари, ау-

дит натижаларини расмийлаштириш тартиби ифодаланган бўлади. Аудитни ўтказиш режаси ва дастури аудиторлик ташкилоти ҳамда аудиторлик гурӯҳи бошлиғи томонидан тузилади ва тасдиқланади. Ушбу ташкилий ишлар бажарилгандан сўнг бевосита аудиторлик текширувига киришилади. Аудитор аудит объекти ва режасига асосан корхона фаолиятини экспертизадан ўтказади. Ушбу жараёнда аудитнинг вазифаларига қараб дастлабки ҳужжатлар, ҳисоб регистрлари, бухгалтерия ҳисоби счётларидаги ёзувлар, “Молиявий ҳисбот” маълумотлари аудит қилинади. Текшириш натижалари кейинчалик аудиторлик ҳисботи ва аудиторлик холосасида ўз ифодасини топади.

Аудитор текширув жараёнида қуйидаги тамоилларга амал қилиши керак:

- бетарафлик;
- тўғрилик;
- ошкоралик (ҳаққонийлик);
- қасбий маҳоратлилик;
- виждонийлик;
- хайриҳоҳлилик.

‘Аудиторнинг аудит жараёнидаги бетарафлиги унинг текширилаётган хўжалик юритувчи субъектга нисбатан молиявий, моддий манфаатдорлигининг йўқлиги, корхона раҳбарлари ва маъсул ходимлари билан қариндошлилк алоқаларининг бўлмаслиги билан белгиланади. Аудитор иш жараёнида қасбий аҳлоқ нормаларига тўлиқ амал қилган ҳолда ўзининг тўғрилиги, поклигини исботлайди. Аудитор аудит жараёнида корхонанинг барча ҳужжатларидан тўғри фойдаланиши, уларнинг тўлиқ сакланишини таъминлаши, текширилаётган корхонанинг тижорат сирини учинчи шахсга ошкора қилмаслиги керак. Аудитор ўз фаолияти давомида масалаларга қасбий маҳорат ва масъулият билан ёндошиб содир бўлган операцияларнинг қай даражада қонуний эканлигини асосли исботлаб бериши керак. Аудиторнинг текширув жараёнидаги хатти-ҳаракатидан буюртмачи ва унинг ходимлари қониқиши олаётганликлари ва беғараз ёрдам кўрсатилаётганлигини сезишлари керак. Шундагина аудит натижаларидан кўзланган мақсадга эришилади.’

Таянч иборалар:

Аудитни ўтказиш кетма-кетлиги. Аудиторлик буюртмаси. Аудиторлик ташкилотининг “Ёзма мажбурияти”. Аудит ўтказиш режаси ва дастури. Аудит ўтказиш тамойиллари. Аудит натижаларини умумлаштириш. Аудиторининг қасбий маҳорати ва аҳлоқи.

4. 2. Аудиторлик шартномаси ва унинг тузилиш тартиби

Хўжалик юритувчи субъектлар ва фуқаролар ўртасидаги хукуқий муносабатлар маълум меъёрий ҳужжатлар билан мувофиқлаштирилиб борилади ва бошқарилади. Ана шундай ҳужжатлардан бири томонлар ўртасида тузилган шартномадир. Аудит мижоз билан тузилган шартнома асосида ўтказилади.

Аудиторлик шартномаси – бу аудит ўтказишга асос бўладиган, аудиторлик ташкилотлари ва буюртмачилари ўртасидаги муносабатларни, уларнинг хукуқларини, мажбуриятларини ва масъулиятларини ифода этувчи ҳамда мувофиқлаштирувчи хукуқий ҳужжатдир.

Аудиторлик текшируванинг самараси кўп ҳолларда икки томонлама тузилган шартномага боғлиқ бўлади. Аудиторлик шартномаси қанчалик тўгри ва асосли тузилган бўлса, унинг самараси шунчалик юқори бўлади. Аудиторлик шартномаларини тузишга, энг аввало, Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролар кодекси ва бошқа хукуқий нормалар асос бўлиб хизмат қиласи. Аудиторлик шартномаси аудиторлик ташкилотларининг (фирмаларининг) қонун талабларидан келиб чиқадиган вазифаларини бажаришга қаратилган бўлиб қуйидаги турларга бўлиниши мумкин: доимий амал қилинадиган аудиторлик шартномаси, бир марталик фойдаланишга мўлжалланган аудиторлик шартномаси.

Доимий амал қилинадиган аудиторлик шартномалари мижозлар билан узоқ муддатга тузилган бўлиб, аудиторлик ташкилотлари (аудиторлар) уларга доимий равишда ўз хизматларини кўрсатиб борадилар. Бир марталик фойдаланишга мўлжалланган аудиторлик шартномалари эса маълум хўжалик жараёнларини аудитдан ўтказишга мўлжалланган бўлади. Ўзбекистонда бугунги кунда аудиторлик шартномасининг иккинчи тури кенг кўлданилиб келинмоқда. Аксарият аудиторлик ташкилотлари турли фаолиятлар билан шугулланаётган корхоналарнинг маълум жараёнларини текшириш билан чегараланмокдалар, холос. Ауди-

торлик шартномасининг тури ва амал қилиниш муддати аудитнинг мақсади ҳамда вазифаларига бевосита боғлиқдир. Фикримизча турли мулқдаги корхоналар билан аудиторлик ташкилотлари ўртасида узоқ муддатларга мўлжалланган аудиторлик шартномалари тузилса мақсадга мувофиқ бўлар эди. Бундан ҳам мижозлар, ҳам аудиторлик ташкилотлари манфаатдор бўладилар. Бу турдаги шартномалар туфайли томонлар бир-бирларини яхши ўрганадилар, аудит ўтказишга кетадиган вақт, нисбатан қисқаради. Энг муҳими ҳам аудиторлик ташкилоти (аудиторлар), ҳам хўжалик юритувчи субъект бир-бирларининг обрў-эътиборини (имиджини) кўтаришга ҳаракат қиласидар.

Илмий тадқиқотлар шуни кўрсатдики, маҳсус адабиётларда ва аудит амалиётида аудиторлик шартномаларининг яна қўйидаги турлари мавжуд [49, 88 б.]:

- аудит ўтказиш учун тузилган шартномалар;
- аудит соҳасида абонимент хизмати кўрсатишга мўлжалланган шартномалар;
- маслаҳат-ахборот хизматига мўлжалланган аудиторлик шартномалари.

Аудит ўтказишга мўлжалланган шартномаларга асосан хўжалик юритувчи субъектларининг маълум фаолиятлари аудиторлик текширувидан ўтказилади. Бундай текширувнинг обьектлари корхонанинг молиявий ҳисботи ва молиявий ҳолати кўрсаткичлари, дебиторлик ва кредиторлик қарзлари бўйича ҳисоб-китоблар, пул-валюта операциялари, инвестициялар, банк операциялари, бюджет билан ҳисоб-китоблар ва бошқа жараёнларининг аудити бўлиши мумкин. Абонимент хизматини кўрсатишга мўлжалланган аудиторлик шартномаларига асосан мижозларга вақт-вақти билан (ойда, чоракда) маълум операциялар бўйича аудиторлик хизматлари кўрсатилади. Бундай хизматлар корхонанинг ҳисоб сиёсатини белгилаш, жорий ҳисобни юритиш, бухгалтерия (молиявий) ҳисботини тузиш, соликларни тўғри ҳисоблаш каби операциялар бўлиши мумкин. Маслаҳат-ахборот хизматини кўрсатишга мўлжалланган аудиторлик шартномалари одатда бир марталик фойдаланишга мўлжалланган бўлиб иқтисодиётнинг турли соҳалари бўйича хўжалик юритувчи субъектларга аудиторлик хизмати кўрсатилади.

Аудиторлик шартномасини тузиш маълум кетма-кетликда амалга оширилади. Даставвал режалаштирилаётган мижознинг фаолияти обдан ўрганилади, аудитнинг мақсади, вазифалари ва объектлари белгиланади. Шуни эътироф этиш керакки, аудиторлик шартномалари бошқа тубдаги хўжалик ва фуқаролик шартномаларидан тубдан фарқ қиласи ҳамда маълум хусусиятларга эга. Ушбу хусусиятларни қўйидагича ифодалаш мумкин.

Аудиторлик шартномасининг мазмун-моҳияти ва амалга оширилиши аудит ўтказишга ваколати бўлган юқори малакали мутахассислар, яъни аудиторларнинг ижодий фаолияти билан боғлиқ. Мазкур шартномадаги аудиторларнинг вазифалари корхоналарда штатлар бўйича белгиланган мутахассисларнинг вазифаларидан тубдан фарқ қиласи. Корхоналардаги бўлим бошлиқлари, масъул шахсларнинг асосий вазифалари иш берувчи томонидан белгиланган ва корхона ички интизомига мўлжалланган қоидаларни сўзсиз бажаришга қаратилган бўлса, аудиторлар эса шартнома шартларини бажаришда масалаларга индивидуал ёндошадилар, аудит усусларини мустақил белгилайдилар. Аудит объектлари эса бир-биридан тубдан фарқ қиласидан, корхонанинг турли соҳаларини ифодаловчи кўрсаткичлардан иборат бўлади. Ушбу хусусиятлар аудиторлик шартномасининг мазмунига таъсир кўрсатади. Аудиторлик шартномасининг энг муҳим фарқи ва хусусияти шундан иборатки аудит ўтказиш жараёни ва унинг натижалари олдиндан кўриб бўлмайдиган ҳодисалар, хавф-ҳатарлардан (рисклардан) иборат бўлиб аудитордан чуқур билимни ва шижаотни талаб қиласи. Шу боис аудиторлар маълум шароитларда таваккалчилик билан иш кўришни ўзларига маъкул деб биладилар.

Аудиторлик шартномаси ва аудиторлик фаолиятининг яна бир муҳим хусусияти унинг натижасидадир. Аудиторлик текшируви натижаси, албатта, биринчи навбатда мижознинг манфаатига қаратилган бўлиши керак. Лекин, аудит ўтказиш давридаги ўзгаришлар бу натижани «йўққа» чиқариши мумкин. Аудит ўтказиш пайтида ва хуласаларни тайёрлаш давомида амалдаги айрим қонун-қоидалар ўзгариши, янги меъёрий ҳужжатлар қабул килиниши мумкин. Ушбу ҳоллар ҳам, сўзсиз аудиторлик шартномасини тузишга, ундан кутилаётган натижаларни режалаштиришга ўз таъсирини кўрсатади. Аудиторлик фаолиятининг яна бир муҳим томони шундаки, аудит ўтказиш билан боғлиқ

бўлган кўрсаткичлар ва унинг натижалари хўжалик юритувчи субъект, яъни мидознинг мулки ҳисобланади [48, 12 б.]. Аудиторлик шартномасини тузишда юқоридаги хусусиятлар эътиборга олиниди керак.

Аудиторлик шартномаси қонун талаблари асосида аудиторлик ташкилоти ва мижоз (хўжалик юритувчи субъект) билан биргаликда тузилади. Аудиторлик шартномасида қуидагилар ўз аксини топади:

- шартноманинг мазмуни ва тури;
- шартноманинг предмети ва объектлари;
- аудит хатари;
- томонларнинг мажбуриятлари;
- томонларнинг масъулиятлари;
- келиб чиқадиган низоларни кўриб чиқиш тартиби;
- қўшимча шартлар;
- аудиторлик хизматининг қиймати;
- шартноманинг амал қилиш муддатлари;
- томонларнинг манзили ва реквизитлари.

Аудиторлик хизматининг қиймати ва унга тўланадиган ҳақ аудитнинг тури, мақсади ва вазифаларига бевосита боғлиқ бўлади. Аудит назарияси ва амалиётида аудиторлик хизмати учун ҳақ қуидаги тартибларда тўланиши кўзда тутилган [49, 92 б.]: акордли тўлов, вақтбай тўлов, ишбай тўлов, аралаш тўлов. Тўлов турлари аудиторлик шартномасида кўрсатилади.

Аудиторлик шартномасининг наъмунавий шакли ва мазмуни 2- иловада келтирилди.

Таянч ибоарлар:

Аудиторлик шартномасининг мазмуни. Аудиторлик шартномасининг турлари. Аудиторлик шартномасининг хусусиятлари. Аудиторлик хизматининг қиймати.

4.3. Аудитнинг режалаштирилиши

Аудитнинг самарадорлиги уни тўғри режалаштиришга бевосита боғлиқдир. Аудиторлик ташкилотлари турли мулкдаги хўжалик юритувчи субъектларнинг фаолиятларини текширади. Ушбу фаолиятлар ўз навбатида бир-биридан фарқ қиласади. Мисол учун, ишлаб чиқариш билан шуғулланувчи корхоналарнинг

хўжалик жараёнлари кўп ҳолларда хом ашёларни сотиб олиш, уларни ишлаб чиқаришда фойдаланиш, тайёр маҳсулотлар олиш ва уларни сотиш билан боғлиқ бўлса, савдо билан шуғулланувчи корхоналарнинг фаолиятлари эса товарларни сотиб олиш ва қайта сотиш билан боғлиқ бўлади. Шунинг учун хўжалик юритувчи субъект фаолиятини аудит қилишга розилик бериш ва шартнома тузишдан олдин аудит режаси тузилади.

Аудитнинг режалаштирилиши ушбу жараённинг муҳим таркибий ғарсми бўлиб ўз ичига аудиторлик текширувининг умумий ҳажмини аниқлаш, аудит дастурини тузиш, аудитда қўлланиладиган усулларни белгилаш, текшириш муддатлари, кўрсатиладиган хизматларни ва аудит хатарини аниқлаш каби масалаларни ўз ичига олади. Махсус адабиётларда аудитни режалаштиришга аудитнинг стратегияси ва тактикасини аниқлаш деб ҳам эътироф этилган. Аудит стратегияси кўйилган мақсад ва вазифаларни маълум кетма-кетлиқда ва аниқ истиқболга асосланиб бажарилишини таъминласа, аудит тактикаси эса кўйилган мақсадларга эришишнинг шакл ва усулларини ифодалайди [29, 107-108 б.]. Аудитни режалаштиришдан асосий мақсад аудит жараёнидаги умумий иш ҳажмини аниқлаш, текшириш муддатларини белгилаш, аудитни ўтказишида қўлланилиши мумкин бўлган илгор усуллар таркибини, кўрсатиладиган аудиторлик хизмати қийматини ҳамда аудиторлик хатарини аниқлашдан иборат. Аудитни режалаштириш З-сонли- «Аудитнинг режалаштирилиши» ва 9-сонли «Аудиторлик исботи ва хатари» аудит миллий стандартлари талаблари асосида амалга оширилади. Ушбу стандартларга асосан аудитни режалаштирища кўйидаги тамоилилар хисобга олиниши керак бўлади:

- режанинг тўлиқлиги;
- режанинг узлуксизлиги;
- режанинг ихчамлиги.

Аудит режасининг тўлиқлиги режалаштириш босқичларининг ўзаро боғлиқлиги, бир-бирини тўлдириб бориши орқали таъминланади. Аудитнинг дастлабки режасини, ўтказилиш дасурини тузиш, аудит натижаларини ҳужжатлаштириш жараёнлари бир-бири билан узвий боғланган бўлиши керак. Аудит режасининг узлуксизлиги деганда ушбу режада аудитнинг барча обьектлари бўйича аниқ вазифаларнинг белгиланиши, хўжалик юритувчи

субъект ички назорати билан алоқадорлиги ва якуний натижага эришиш усуларининг мавжудлиги тушинилади. Корхона фаолияти аудит қилинганда унинг барча бўлинмалари (филиаллари), хўжалик жараёнлари ҳам текширилиб якуний натижалари хуло-сага киритилади.

Аудит режаси ихчам тузилган ва тушунарли бўлиши керак. Режада аудит ўтказиш тартиби (вариантлари) ва усуллари келтирилган бўлиши лозим. Аудиторлар (аудиторлик гурӯҳи) ўзларига мос келадиган аудит усулларидан фойдаланиш имкониятларига эгадир.

Аудит стандартларига асосан унинг режалаштирилиши куйидаги уч босқичда амалга оширилади [16, 4-9 бетлар]:

- аудитнинг дастлабки режасини тузиш;
- аудитнинг умумий режасинии тузиш;
- аудит дастурини тузиш.

Аудитнинг дастлабки режаси аудиторлик текширувани ўтказишга розилик беришдан ва аудиторлик шартномасидан олдин тузилади. Маълумки кўлмулкчиликка асосланган корхоналарнинг фаолиятлари, улардаги жараёнлар, аудит объектлари ҳар хил бўлади. Шунинг учун аудиторлик ташкилотлари (фирмалари) аудитнинг дастлабки режасини тузади. Ушбу режада куйидаги масалалар ўз ифодасини топади:

- хўжалик субъектининг тури ва фаолият йўналиши;
- корхонанинг таркибий тузилиши ва бошқарилиши;
- корхона маблағларининг турлари ва шаклланиш тартиби;
- молиявий–хўжалик кўрсаткичлар ва уларнинг бажарилиши;
- корхонада ички назоратнинг ташкил этилиши;
- хўжалик юритувчи субъектнинг бошқа шахслар билан ўзаро ҳисоб-китоблари (дебиторлик ва кредиторлик қарзларининг ҳолати).

Юқоридаги масалаларни ўрганиш ва аудитнинг дастлабки режасини тузища аудиторлик ташкилоти куйидаги маълумотлардан фойдаланади: корхонанинг низоми, корхона фаолиятини қайд этишга асос бўлган хўжокатлар, ҳисоб сиёсатини акс эттирувчи хўжокатлар, молиявий ҳисбот, банк, молия, солиқ органларининг хўжалик юритувчи субъект фаолиятига оид маълумотномалари, корхоналар ўртасида тузилган шартномалар ва уларнинг бажарилиши. Йигилган маълумотларнинг таҳлили натижаси ва дастлабки режага асосан аудит ўтказишга розилик берилади ва шартнома тузилади.

Аудиторлик шартномасининг мақсади ва қўйилган вазифаларига қараб аудитнинг умумий режаси тузилади. Аудитнинг умумий режасида текширишга мўлжаланаётган хўжалик юритувчи субъектнинг номи, аудит даври, аудитга ажратилган муддат, аудиторлик гурухининг таркиби, режалаштирилаётган ишларнинг тури, унинг бажарувчилари кўрсатилади. Аудитнинг умумий режасида аудиторлик исботи ва аудиторлик хатарининг даражаси ҳам келтирилади. Ушбу режа аудиторлик гурухи раҳбари (аудитор) томонидан имзоланади ва аудиторлик ташкилоти раҳбари томонидан тасдиқланади (3-илова). Аудит режасига асосан аудит дастури тузилади. Ушбу дастурда режадаги вазифаларга янада аниқликлар кирипилиб бажарувчилар ўртасида тақсимланади. Дастурда аудит обьектлари, уларни текширишда кўлланиладиган ва аудиторлик исботини таъминлайдиган усууллар, аудиторларнинг ишчи хуложатлари келтирилган бўлади. Ўзининг мазмун-моҳиятига кўра аудиторлик дастури аудит ўtkазиш учун услубий манба ва назорат воситаси бўлиб хизмат қиласди. Агар аудит ўtkазиш жараёнида айрим операцияларни чукурроқ текшириш зарурияти келиб чиқса ундан ҳолларда аудит дастурига тегишли ўзгаришилар кирипилади ва қабул қилинган тартибларга асосан хуложатлантирилади (4-илова). Аудит дастури ҳам аудиторлик гурухи раҳбари (аудитор) томонидан имзоланиб аудиторлик ташкилоти раҳбари томонидан тасдиқланади. Аудит режаси ва дастури асосида ўtkazilgan текширувлар маълум тартибда умумлаштирилиб борилади ва хуложатлаштирилади. Ушбу хуложатлар ўз навбатида аудиторлик хисботи ва аудиторлик хулосаларини тузишга асос бўлиб хизмат қиласди.

Таянч иборалар:

Аудитни режалаштириш тартиби. Аудитни режалаштиришдаги кетма-кетлик. Аудитнинг дастлабки режалаштирилиши. Аудитнинг умумий режалаштирилиши. Аудит дастурини тузиш.

4.4. Аудиторлик исботи ва хатари

Хўжалик юритувчи субъектларнинг фаолиятларида содир бўлаётган жараёнлар маълум мақсад ва вазифаларга қаратилган бўлади. Ҳар бир жараён алоҳида хуложатларда акс эттирилиб маълум ахборотларни ташкил этади. Ушбу ахборотлар корхона-

ларни бошқариш, тўғри қарорлар қабул қилишга асос бўлади. Шуни ҳам таъкидлаш жоиздирки, содир бўлаётган операцияларнинг барчаси ҳам қабул қилинган қонун-қоидаларга (мезонларга) мос келавермайди. Бунинг сабаблари турлича бўлиб, унга маълум ижтимоий-иктисодий омиллар таъсир кўрсатади.

Аудиторнинг ижодий фаолияти текширув натижалари бўйича содир бўлган ҳодисаларнинг белгиланган мезонларга нечоғлик мослигини исботлашдан иборат. Исбот ижтимоий-детектив тушунча бўлиб бу ёки у ҳодисанинг қай даражада содир бўлганлигини аниқлашдир. Ҳодисанинг маълум мезон талаблари асосида содир бўлиши мавжуд хавф-хатар (risk) билан боғлиқ бўлади.

Аудиторлик исботи – бу хўжалик юритувчи субъект фаолиятини текшириш жараёнида аудитор томонидан йигилган ахборотлар ва уларга асосланиб қилинган хulosадир [48, 151 б.]. Аудит жараёнидаги маълумотлар ва уларнинг исботи аудиторлик ҳисботи ҳамда аудиторлик хulosасини тузишга асос бўлади. Аудиторлик хulosасининг ўта муҳимлиги ва мураккаблиги аудитордан маълум маъсулиятни талаб қиласи. Аудитор томонидан хўжалик юритувчи субъект тўғрисида берилган асоссиз хulosса мижозга катта путур етказиши мумкин. Шунинг учун аудиторлик исботи аудит жараёнининг муҳим таркибий қисми ҳисобланади.

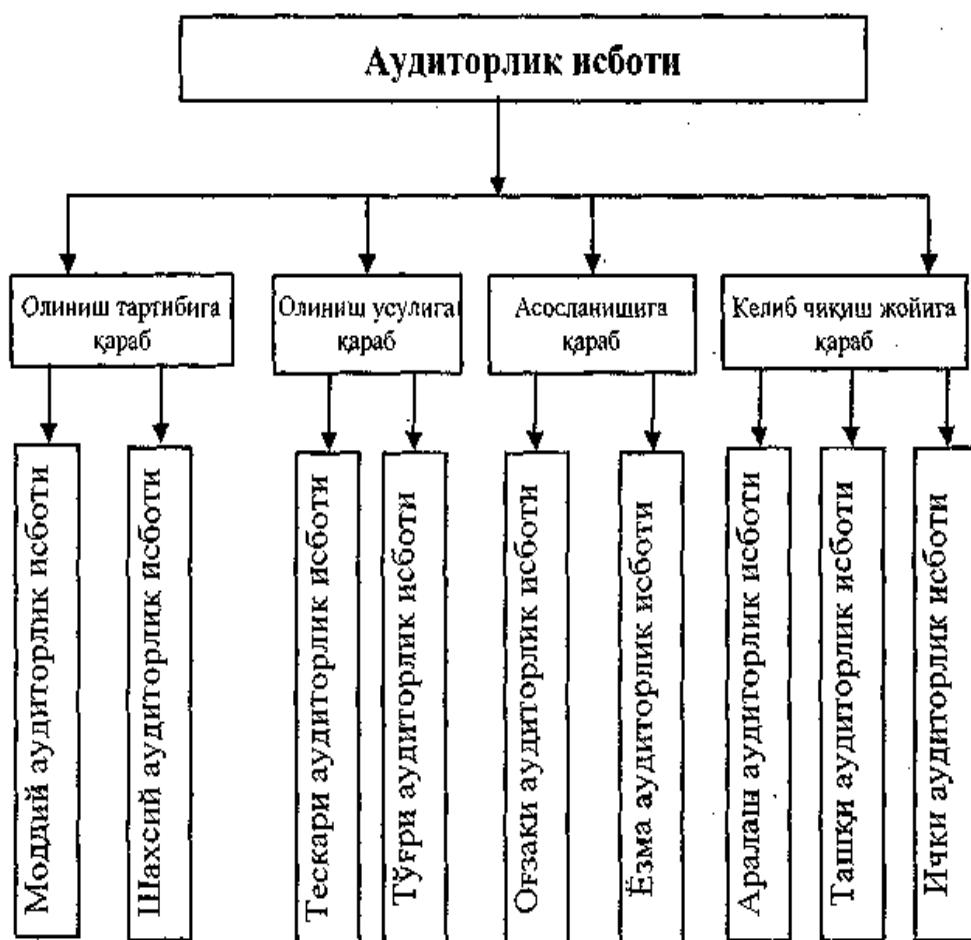
Корхона фаолиятида содир бўлган операцияларнинг амалдаги қонун-қоидаларга нечоғлик мос келиш-келмаслигига қараб ўзаро тузилган шартномада аудиторлик хатари белгиланади. Аудитор текширув жараёнида содир бўлган ҳодисаларнинг тўғрилигини исботлаш мақсадида бир қанча усуллардан фойдаланади. Аудиторлик исботининг даражаси аудиторнинг касбий маҳоратига, билим даражасига, иш тажрибасига бевосита боғлиқдир. Аудиторлик исботига хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятидаги иқтисодий ўзгаришлар, қабул қилинаётган қонун хужжатлари, аудиторлик ташкилотларининг (аудиторларнинг) ихтисослашув даражаси ҳам ўз таъсирини кўрсатади. Аудиторлик исботига аудит режасини тузишдан бошлаб асос солинади.

Аудит режаси ва дастурида кўзда тутилган текширув усуллари аудиторлик исботини тўлиқ таъминлаши лозм. Аудиторлик исботи, ўз навбатида тўлиқ, ва вактида асосланган бўлиши керак. Аудиторлик исботи-

нинг сифати кўп ҳолларда аудиторлар томонидан фойдаланиладиган ахборотлар ҳамда аудит усулларига боғлиқ бўлади.

Аудиторлик исботи куйидаги ахборот манбаларини ўрганиш эвазига эришилади: бухгалтерия ҳисоби маълумотлари, «Бизнесрежа» маълумотлари, молия, банк ва солиқ соҳасига оид маълумотлар, тафтиш, инвентаризация хужжатлари, олдин ўтказилган аудиторлик текшируви маълумотлари ва бошқа манбалар.

Махсус адабиётларда аудиторлик исботининг бир қанча турлари келтирилган [29, 67-71 б., 49, 152 б.]. Аудиторлик исботи турларини умумий шаклда куйидагича ифодалаш мумкин (2-чизма):

2-чизма. Аудиторлик исботи турлари

Ички аудиторлик исботи хўжалик юритувчи субъектнинг маълумотларига асосланади. Ушбу маълумотлар ёзма ёки оғзаки шаклда олиниши мумкин. Ёзма равишда олинган ахборотлар аудиторлик исботи учун муҳим аҳамиятга эга. Мисол учун, хўжалик юритувчи субъектнинг банкдаги «Ҳисоб-китоб» счёти-

даги пул маблағларининг қолдиги тұғрисидаги банк муассасаси-
нинг ёзма маълумотномаси ушбу счётнинг бухгалтерия баланси-
даги қолдигини тұғри исботланишига асос бўлади. Ташки ауди-
торлик исботи хўжалик юритувчи корхона тұғрисидаги учинчи
шахснинг маълумотларига асосланган бўлади. Аудиторлар содир
этилган операциянинг тұғрилигини исботлашлари учун ҳам ички,
ҳам ташки ахборот манбаларидан, яъни аралаш манбалардан
фойдаланишлари мумкин. Тұғри ёки тескари аудиторлик исбот-
лари эса содир этилган операциялар бўйича хужжатларда акс
этирилган маълумотлар бўйича аниқланади. Мисол учун, со-
лиқларнинг бюджетта тўлиқ ва вақтида ўтказилганлиги Солиқ
Кодекси талабларига кўра уларнинг тұғри ҳисобланганлити ва
банк кўчирмаларига асосан аниқланади. Шахсий аудиторлик ис-
боти аудиторнинг ёзма сўровлари бўйича олинган маълумотларга
асосланади. Мисол учун, дебеторлик ва кредиторлик
қарзларининг тұғрилиги учинчи шахслар томонидан олинган
маълумотларга асосланади. Моддий аудиторлик исботида мол-
мулкларни инвентаризация қилиш орқали мол-мулк солигининг
тұғрилиги исботланади.

Аудиторлар аудит жараёнида ҳодисаларнинг тұғри ёки нотұғри
содир этилганлитини исботлаш мақсадида куйидаги усувлардан кенг
фойдаланадилар: тафтиш, инвентаризация, таҳдил, экспертиза, оғзаки
сўровлар, компьютер ахборотларидан фойдаланиш, корхонанинг
муқобил балансини тузиш ва бошқа усувлар. Аудит жараёнида
қўлланиладиган усувлар унинг мақсади ва вазифаларидан келиб
чиқади. Мисол учун, мол-мулк солигининг тұғрилигини исботлаш
мақсадида ушбу бойликлар инвентаризация қилиниши мумкин. Тай-
ёр маҳсулотларнинг сифати лабаратория таҳдилидан ўтказилади ёки
экспертиза қилинади. Корхонадаги хом ашё ва материалларнинг иш-
лаб чиқаришга тўлиқ сарфланганлитини, бухгалтерия ҳисобида тұғри
акс этирилганлитини исботлаш мақсадида хом ащёлар ва олинган
тайёр маҳсулотларнинг балansi тузылади. Тайёр маҳсулотларни со-
тицидан олинган тушумлар ҳамда молиявий натижаларга қараб фойда
солигининг тұғрилиги исботланади. Аудитор аудиторлик исботини
таъминлаш мақсадида куйидаги аналитик жараёнлар ва усувлардан
кенг фойдаланади:

- молиявий ҳисобот маълумотларини жорий ҳисоб маълу-
мотлари билан солиштириш;

- ҳақиқий маълумотларни «Бизнес-режа» маълумотлари билан таққослаш;
- бухгалтерия ҳисоби маълумотларини статистик маълумотлар билан солиштириш;
- товар хужжатларидаги маълумотларни банк-тўлов хужжатлари билан таққослаш;
- корхона кўрсаткичларини омилий таҳдил қилиш.

Текширув натижалари бўйича корхона фаолиятида мавжуд бўлган хато-камчиликлар аникланади, уларни бартараф қилишга қаратилган тавсиялар белгиланади.

Аудиторлик исботининг самарадорлиги аудиторлик хатарини (рискини) тўғри баҳолаш ва уни камайтириш билан белгиланади. Аудиторлик хатари — бу аудиторнинг хўжалик юритувчи субъект фаолиятини текшириш натижадаги исботидан сўнг мавжуд бўлган, лекин аникланмаган хато-камчиликларнинг борлиги тўғрисидаги эҳтимолидир.

Аудитор аудит жараёнида ушбу хатарни ўрганиши, тўғри баҳолаши ва маълум тартибда умумлаштириши керак. Аудиторлик хатарининг аникланиши аудиторлик миллий стандартининг 9-сонли — «Аудиторлик исботи ва хатари» стандарти орқали амалга оширилади. Корхона фаолиятида хатарнинг мавжудлиги аудитор томонидан аудит режасини тузишга тайёрлаш жараёнида аникланади. Маълумки, аудитор хўжалик юритувчи субъектнинг фаолияти билан даставвал танишади. Бухгалтерия ҳисоби ахборотлари, ички назоратнинг ташкил этилиши, унинг самарадорлиги ўрганилади. Корхона фаолиятида қабул қилинган қонунлар ва бошқа меъёрий хужжатларга амал қилинилишлик даражаси, ҳисоб сиёсати ва унинг татбиғи кўриб чиқилади. Корхонанинг баланси билан танишиш, маблағларнинг ташкил топиши, мажбуриятлар ҳамда бошқа қарзларнинг ҳолати, моддий бойликларнинг сақланиш даражаси билан танишиш аудиторга ушбу хўжалик юритувчи субъектда хатарнинг мавжудлиги тўғрисида маълум хulosса қилишига асос бўлади. Корхона молиявий ҳисботи билан жорий ҳисоб ўртасидаги номуносибликтининг мавжудлиги, корхона мажбуриятларининг асоссиз ошиб бориши, ички назорат самарадорлигининг пастлиги аудиторда ушбу корхонада сезиларли хавфнинг борлигига шубҳа туғдиради.

Корхона фаолиятидаги хатарнинг мавжудли ички ва ташки омилларга бевосита борлиқ бўлади. Корхона фаолиятининг таркиби, унинг бошқарилиш даражаси, масъул шахсларнинг билим даражаси, ўз вазифаларига муносабати, ходимлар ўртасидаги ўзаро муҳит аудиторлик хатарининг ички омилларига кирса, корхона бизнесининг ҳажми, бошқа хўжалик юритувчи субъектлар билан олиб борилаётган ҳисоб-китобларнинг даражаси, томонлар ўртасидаги ўзаро ишончнинг мавжудлиги, ноанъаавий операцияларнинг мавжудлиги, мулк тақсимотидаги номунофиқликлар эса корхона хатарининг ташки омилларига киради. Аудитор ушбу омилларни чукур ўрганиб мавжуд хатарни тўғри баҳолаши ва аудит режасига киритиши керак. Аудиторлик хатарлари даражасига қараб: паст даражали, ўртача даражали ва юқори даражали аудиторлик хатарларига бўлинади. Аудиторлик хатарининг даражаси қанчалик юқори бўлса, аудиторлик исботининг даражаси шунчалик паст бўлади. Меъёрий хужокатлар ва иқтисодий адабиётларда аудиторлик хатарининг қуидаги турлари ифодаланган [16, 37 б., 45, 210 б., 50, 114–116 б.]:

- ажралмас (ички хўжалик) хатари;
- назорат воситаси хатари;
- аниқланмаслик (детектив) хатари.

Ажралмас ёки ички хўжалик хатари (H_x) корхонада олиб борилаётган ҳисоб сиёсати, ходимларнинг малакавий маҳорати, ички назоратнинг ташкил этилиши ва самарадорлик даражаси, молиявий ҳисботнинг қай даражада тузилганлиги билан белгиланади. Аудитор ички хўжалик хатарини аниқлашда ички ахборот манбаларига таянади. Корхона раҳбарининг менежерлик маҳорати билан танишади, ишга қабул қилиш-бўшатиш сабабларини ўрганади, қабул қилинган бошқарув қарорларининг мазмuni, асосланиши билан танишади, ходимларга биркитилган вазифалар, уларнинг бажарилишини таҳлил қиласди. Ички хўжалик хатари бевосита молиявий ҳисбот, унинг таркибига таъсир кўрастади.

Назорат воситаси хатарининг (N_x) мазмuni шундан иборатки корхонада ташкил этилган ҳисоб сиёсати ва ички назорат тизими орқали мавжуд хато-камчиликларни тўлиқ аниқлаш мумкин бўлмайди. Корхонада бухгалтерия ҳисоби ва назорат қанчалик тўғри ташкил этилган бўлса, қонун-коидаларга тўлиқ амал қилиниб фаолият юритилаётган бўлса, бу ерда хатарнинг келиб чиқиши эҳтимоли нисбатан паст бўлади. Шунинг учун ҳам ауди-

тор хўжалик юритувчи субъектда ички назорат тизимининг самародорлигини аниқлаш мақсадида маҳсус усусларни, тестларни кўллайди. Ўтказилган тадбирларнинг натижалари аудит режасида ўз ифодасини топади.

Аниқланмаслик (детектив) хатари (D_x) хатарлар ичидаги муҳим аҳамиятга эга бўлиб аудит жараёнида аудитор томонидан кўлланилган усуслар орқали мавжуд хато-камчиликларни тўлиқ аниқлай олмаслиги тўғрисидаги эҳтимолини ифодалайди. Аниқланмаслик хатари кўп ҳолларда аудиторнинг иш тажрибасига, текширув жараёнида кўлланилаётган усуслар ҳамда тестларнинг таркибига боғлиқ бўлади. Ушбу хатарни аниқлаш қўшимча вақт ва харажатларни талаб қиласди. Аудитор ўз малақаси устида қанчалик кўп ишласа, аудитнинг замонавий шакл ва усусларини кенг миқдорда қўлласа аниқланмаган хатарнинг ҳиссаси шунчалик пасайиб боради. Шундай қилиб аудиторлик фаолиятидаги мавжуд хатарлар бир қанча турларга бўлиниб, уларнинг умумий йиғиндисини куйидагича ифодалаш мумкин:

$$A_x = I_x + H_x + D_x,$$

бу ерда, A_x – аудиторлик хатари,

I_x – ички хўжалик хатари,

H_x – назорат воситаси хатари,

D_x – аниқланмаслик (детектив) хатари.

Аудит режасини тузишда хатарларнинг турлари алоҳида аниқланади ва уларнинг салмоғига қараб аудит усуслари ва тестлари кўлланилади.

ИККИНЧИ ҚИСМ. АУДИТОРЛИК ИШИ

У БОБ. УЗОҚ МУДДАТЛИ АКТИВЛАРНИНГ АУДИТИ

5.1. Узок муддатли активлар аудитининг вазифалари

Турли мулкчиликка асосланган корхона ва ташкилотларнинг фаолиятлари мавжуд маблағлар ва улардан самарали фойдаланишга бевосита боғлиқдир. Корхоналардаги маблағларнинг турлари ва таркиби ҳар хил бўлади. Узок вақт хизмат қиласидиган ва ишлаш даврида ўзининг шаклини сақлаб қоладиган маблағлар узок муддатли маблағлар ёки активлар дейилади. Бундай активларга асосий воситалар, номоддий активлар, узок муддатли капитал қўйилмалари ва бошқа активлар киради.

Асосий воситалар ва бошқа узок муддатли активлар ўзларининг натурал кўринишларини узок муддатда, яъни камидан бир йилдан ортиқ сақлаб қолади. Узок муддатли активлар ўз қийматларини янги маҳсулотга аста-секинлик билан ўтказиб боради.

Асосий воситаларнинг турларига бинолар, иншоотлар, узатувчи мосламалар, жиҳозлар, транспорт воситалари, ўлчов асбоблари, ишчи ва маҳсулдор ҳайвонлар, кўп йиллик дарахтлар ва бошқа воситалар киради.

Номоддий активларга табиий ресурслардан фойдаланиш хукуқлари, муаллифлик хукуқлари, янги товарларнинг намуналари, нуфузли фирмаларнинг рамзи, савдо белгилари, патентлар, «Ноу-хау»нинг бошқа турлари киради. Номоддий активлардан фойдаланиш корхонага фақат даромад келтиради.

Бошқа турдаги молиявий активлар узок муддатли молиявий қўйилмалардан иборат бўлиб корхона фаолиятига бошқа хўжалик юритувчи субъектлар томонидан қўйилган молиявий маблағларни ташкил қиласиди. Ушбу қўйилмалар пул-валюта, асосий воситалар, қимматбаҳо қоғозлар ва бошқа маблағлар шаклида бўлиши мумкин. Шундай қилиб узок муддатли активлар корхона маблағларининг кўпайишига хизмат қиласиди ва аудитнинг муҳим объектлари ҳисобланади.

Узоқ муддатли активлар аудитининг мақсади ушбу ресурслардан самарали фойдаланиш, содир бўлаётган операцияларнинг қонун-қоидаларга монандлигини аниқлашдан иборат. Аудитнинг вазифалари қўйидағиларга қаратилган:

- корхона маблағларининг узоқ муддатли активлар таркибига тўгри киритилганлигини текшириш;
- асосий воситаларнинг тўгри туркумланиши ва баҳоланишини назорат қилиш;
- номоддий активларнинг мақсадли сотиб олинганлиги ва фойдаланганлигини текшириш;
- узоқ муддатли молиявий қўйилмаларнинг таркибини ўрганиш;
- асосий воситалар, номоддий активлар ҳаракатини тўгри расмийлаштирилиши ва бухгалтерия ҳисобида аниқ ифодаланганлигини текшириш;
- асосий воситалар, номоддий активлар эскиришининг тўгри аниқланиши ва бухгалтерия ҳисоби счётларида ўз вақтида акс эттирилишини назорат қилиш;
- асосий воситалардан самарали фойдаланишни текшириш;
- узоқ муддатли активларнинг жорий ҳисоб регистрлари ҳамда молиявий ҳисботда тўгри ифодаланганлигини ва уларнинг ўзаро мувофиқлигини назорат қилишдан иборат.

Узоқ муддатли активларнинг аудити маълум кетма-кетликда ўтказилади (3-чизма).

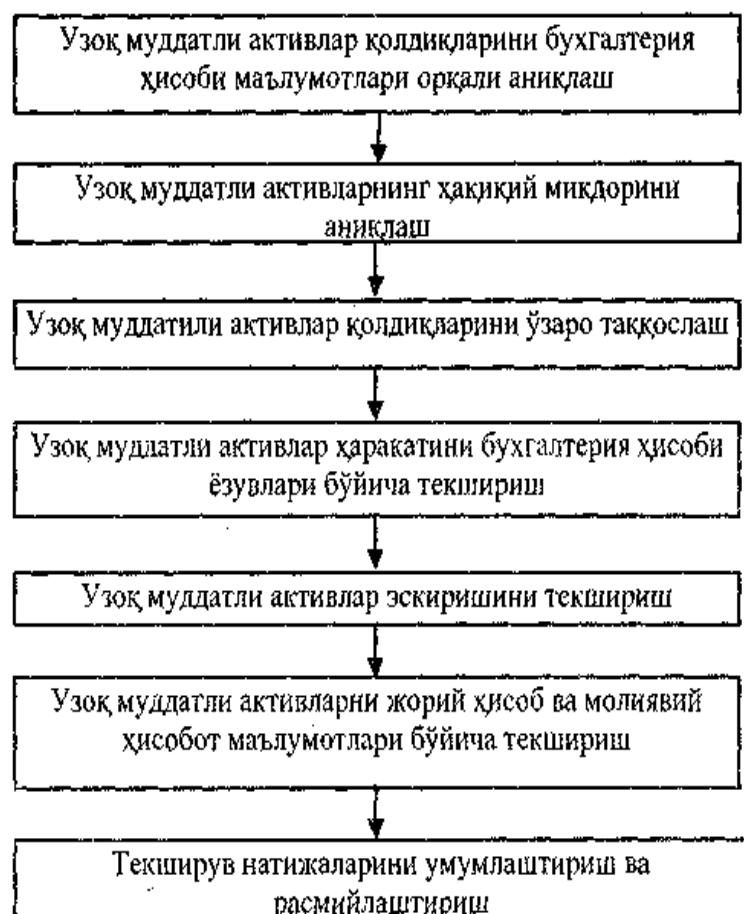
Таяинч иборалар:

Узоқ муддатли активларнинг моҳияти ва турлари. Бухгалтерия балансида узоқ муддатли активларининг акс эттирилиши ва баҳоланиши. Узоқ муддатли активлар назоратининг аҳамияти. Узоқ муддатли активлар аудитининг вазифалари. Узоқ муддатли активлар аудитининг кетма-кетлиги.

5. 2. Асосий воситаларнинг аудити

Асосий воситаларнинг аудити уларнинг қолдиқларини бухгалтерия ҳисоби маълумотлари орқали аниқлашдан бошланади. Узоқ муддатли активлар таркибига кирувчи асосий воситалар бухгалтерия балансининг актив қисми, биринчи «Узоқ муддатли активлар» бўлимида ифодаланган (010 сатр). Аудитор балансидаги асосий воси-

таларнинг ҳисобот даври бошидаги ва охиридаги қолдиқларини текшириб кўради. Ушбу маълумотларни оборот ведомостлари ва Бош китоб қолдиқлари билан ўзаро солиштиради. Корхонанинг асосий воситалари бухгалтерия ҳисобининг 5-сонли — «Асосий воситалар» миллый стандартига ҳамда «Счёtplar режаси»га асосан 0100 — «Асосий воситаларни ҳисобга олиб борувчи счёtlar» ҳамда 0310 — «Лизинг шартномаси бўйича олинган асосий воситалар ҳисоби счёtlari»да олиб борилади. Ушбу счёtlar асосий воситаларнинг турлари бўйича юритилади. Қисқа муддатта ижарага олинган асосий воситалар эса 001—«Ижарага олинган асосий воситалар» номли балансдан ташқари счёtda ҳисобга олиб борилади.

3-чизма. Узоқ муддатли активлар аудитининг кетма-кетлиги

Аудитор асосий воситаларнинг бухгалтерия ҳисобидаги қолдиқларини уларнинг ҳақиқий қолдири билан солиштиради. Бунинг учун асосий воситалар қабул қилинган тартиб бўйича инвентаризация қилинади. Инвентаризация натижасига кўра асосий воситаларнинг ҳақиқий қолдири маълум бўлади. Ушбу жараён

амалга оширилгандан сўнг асосий воситаларнинг ҳарақати, яъни кўпайиши ва камайиши (ҳисобдан чиқарилиши) аудит қилинади.

Асосий воситалар кўпайишини аудит қилишда кирим ҳужжатлари бўйича асосий воситаларнинг тўғри баҳоланишига, бухгалтерия ҳисоби счётларида тўғри акс эттирилишига эътибор берилади. Янги жиҳозлар келиб тушганда унинг тўлиқлигига, техник ҳолатига эътиборни кучайтириш керак. Айрим ҳолларда корхона томонидан маънавий эскирган асосий воситалар харид қилинган бўлиши мумкин. Курилиш орқали кирим қилинган асосий воситаларнинг сметалари, техник-иктисодий ҳисобкитоблари тўлиқ текширилади. Асосий воситалар таъсисчилардан, хомийлардан ва бошқа шахслардан текинга ҳам олинган бўлиши мумкин. Аудитор ушбу операцияларни қабул қилиш ҳужжатларига, моддий жавобгар шахсларнинг ҳисоботларига ва бухгалтерия ёзувларига асосан текширади.

Аудит жараёнида ўрнатилмаган, заҳирадаги асосий воситаларга алоҳида эътибор берилishi керак. Уларни вақтида ўрнатмаслик ёки фойдаланилмаслик сабаблари аниқланади. Вақтида ўрнатилмаган заҳирадаги асосий воситалар учун корхона кўшимча миқдорда мол-мулк солигини тўлайди.

Асосий воситаларнинг аудитида уларнинг сотилиши ва ижарага олиниши ёки берилishi (лизинг операцияларига) алоҳида эътибор берилади. Айрим ҳолларда маънавий эскирган асосий воситалар сотиб олинган бўлиши мумкин. Бундай текширув асосий воситаларни баҳолаш, сотиш-сотиб олиш, ижарага бериш шартномалари ва тўлов ҳужжатлари орқали амалга оширилади.

Аудитор асосий воситаларнинг ҳисобдан чиқарилиши ва тутатилиши билан боғлиқ операцияларга эътиборини қаратиши керак. Асосий воситалар тўлиқ эскирган, ўз фойдаланиш муддатини тўлиқ ўтагандан кейингина ҳисобдан чиқарилиши лозим. Айрим ҳолларда рўзгорбоп асосий воситалар – музлаткичлар, видео, телепаратурулар, енгил автомашиналар фойдаланиш муддатидан олдин ҳисобдан чиқарилиб юборилиши мумкин. Бундай операцияларни аудитор асосий воситаларнинг ҳолатини ва эскиришини акс эттирувчи ҳужжатлар ҳамда уларнинг паспорти орқали текширади. Аудит жараёнида ижарага берилган асосий воситаларнинг ҳолати ва мақсадлилигига алоҳида эътибор берилishi керак.

Асосий воситаларни аудит қилишда уларни бухгалтерия ҳисоби счёtlарида түгри акс эттирилишини текшириш мухим ҳисобланади. Аудитор 0100 — «Асосий воситаларни ҳисобга олиб борувчи счёtlар» (0310 — «Лизинг шартномаси бўйича олинган асосий воситалар») билан борлик, бўлган бухгалтерия ҳисоби ёзувларини обдан текширади. Асосий воситаларнинг кўпайиши уларнинг турлари бўйича 0110 — «Ер», 0120 — «Бинолар, иншоотлар ва узатувчи ускуналар», 0130 — «Машиналар ва жиҳозлар» ва бошқа счёtlарнинг дебет томонида аск эттирилган бўлади. Аудитор ушбу счёtlардаги ёзувларни 0810, 0310, 4710, 8511, 8531, 6110 ва бошқа счёtlарининг кредитидаги ёзувлар билан ўзаро солиштириш йўли билан текшириб чиқади. Асосий воситаларнинг кўпайганлиги тўгрисидаги маълумотлар дастлабки хужжатларда (қабул қилиш далолатномалари, счёf-фактуralар, накладнойлар, ведомостларда) ўз аксини топган бўлади. Асосий воситаларнинг камайиши эса 0100 — «Асосий воситаларни ҳисобга олиб борувчи счёtlар»нинг кредитида кўрсатилиб ушбу маълумотлар 9210 — «Асосий востиларнинг сотилиши ва турли чиқими» ҳамда 4110, 9310, 0200, 8531, 5110, 5200 ва бошқа счёtlардаги маълумотлар билан ўзаро таққослаш йўли билан аудит қилинади. Асосий воситаларнинг эскириши 0200 — «Асосий воситаларнинг эскиришини ҳисобга олиб борувчи счёtlар» счёtidаги ёзувлар орқали текширилади. Ҳозирги пайтда корхоналар асосий воситалар амортизациясининг ажратмаси усулини ўzlари мустақил равишда белгилайдилар ва «Ҳисоб сиёсати»да акс эттирадилар. Амортизация ажратмалари куйидаги тўрт усулнинг бирида аниқланган бўлиши мумкин:

- тўгри ҳисоблаш усули орқали;
- коррекция усули орқали;
- тезлаштирилган усулда;
- бажарилган иш (ишлаб чиқарилган маҳсулот) ҳажмига нисбатан мутаносиб равишда.

Аудитор ушбу усулларнинг нечоғлик асосланганлиги ва эскириш суммаларининг бухгалтерия ҳисоби счёtlарида тўгри ифодаланганлигини текшириб чиқади. Бундай текширув 0200 — «Асосий воситаларнинг эскиришини ҳисобга олиб борувчи счёtlар» счёtdаги ёзувлар ҳамда 2010, 2310, 2710, 2510, 2210, 9419, 9450, 0310, 8531 ва бошқа счёtlардаги ёзувлар орқали амалга оширилади. Корхонанинг лизинг шартномалари бўйича узоқ мuddатга ижарага олган асосий воситала-

рининг аудити бухгалтерия ҳисобининг б-сонли – «Лизинг ҳисоби» миллӣй стандарти талаблари асосида амалга оширилади. Лизинг шартномалари бўйича олинган асосий воситалар 0310 – «Лизинг шартномаси бўйича олинган асосий воситалар» счётида ҳисобга олинган бўлади. Аудитор ушбу счётдаги қолдиқни ва ҳақиқий микдорини текширади. Лизинг бўйича олинган асосий воситаларнинг ҳаракати 0310, 6810, 7630, 8511, 8513, 0110-0191, 0299, 0211-0290 ва бошқа счёtlар орқали аудит қилинади. Бундай текширувга асос бўлиб лизинг шартномалари, далолатномалар ҳисобанади.

Аудит жараёнида асосий воситалар турлари ва фойдаланиш (сақланиш) жойлари бўйича ҳам аудит қилинади. Бунинг учун асосий воситаларнинг аналитик ҳисоби регистрлари (китоблар, журнал-ордерлар, машинограммалар), «Молиявий ҳисбот» маълумотларидан (З-шакл – «Асосий воситаларнинг ҳаракати тўгрисида ҳисбот»дан) кенг фойдаланилади.

Аудит жараёнида аниқланган хато-камчиликлар аудитор томонидан умумлаштирилиб белгиланган тартибда расмийлаштирилиб борилади. Аудиторлик ҳисботи ва хulosасида текширув натижалари ўз аксини топади ҳамда буортмачига тақдим этилади.

Таянч иборалар:

Асосий воситаларнинг моҳияти ва турлари. Бухгалтерия балансида асосий воситаларнинг акс эттирилиши. Асосий воситалар ҳаракатининг аудити. Асосий воситалар эскиришининг аудити. Аудит натижаларини умумлаштириш ва расмийлаштириш.

5.3. Номоддий активларнинг аудити

Номоддий активлар ва улар билан боғлиқ, операциялар доимий равишда назорат қилиб борилади. Бунинг сабаби, биринчидан, хориждан янги технологиялар, ихтиrolар фақат чет зл валиятасида сотиб олинган бўлади. Иккинчидан, номоддий активларни сотиб олиш жараёнида маънавий эскирган, самараси нисбатан юқори бўлмаган ихтиrolар, технологияларнинг мамлакатимиз ичкарисига келиб қолиш эҳтимоллари ҳам йўқ эмас. Шу сабабли номоддий активлар ва улар билан боғлиқ операциялар ҳам ташки,

ҳам ички назорат қилиниши керак. Маълумки, хорижий мамлакатлардан келтириладиган барча моддий бойликлар, улар билан боғлиқ операциялар даставвал божхона назоратидан ўтказилади. Божхона назорати жараёнида сотиб олинган номоддий активларнинг шартномалари, товар ва банк ҳужжатлари изчил текширилади. Бунда тузилган шартномаларнинг белгилаган талабларга қай даражада мослигига, номоддий активларнинг баҳосига, бож тўловларига эътибор берилади.

Хорижий мол етказиб берувчиларга тўланадиган валюта маблағларининг тўғрилиги банк орқали ҳам назорат қилинади. Бунда номоддий активлар бўйича ҳисоб-китобларнинг вактида амалга оширилганлиги, валюта курсидаги ўзгаришларга алоҳида эътибор берилиши керак. Номоддий активларнинг самарали фойдаланилиши корхона (фирма) мутахассис-ходимлари томонидан ҳам ички назорат қилиб борилади. Сотиб олинган номоддий активларнинг дастлабки ҳужжатлари, уларни ишлаб чиқариш соҳасига жорий қилиш ёки сотиш билан боғлиқ бўлган бошқа ҳужжатлар текширилади. Корхонада номоддий активларнинг ҳаракати бухгалтерия ҳисоби счётларида ва регистрларида акс эттирилиб доимий равишда назорат қилиб борилади.

Ташки иқтисодий фаолиятнинг ривожланиши, мамлакатимизга номоддий активларнинг кўплаб кириб қелиши уларнинг аудиторлик назоратини ҳам долзарб қилиб кўймоқда. Номоддий активларнинг аудити таъсисчилар (муассислар), сармоядорлар, мулк эгалари ва бошқа манфаатдорларнинг буюртмаларига асосан ўтказилади. Аудит орқали номоддий активлар билан боғлиқ операцияларнинг қабул қилинган қонун-қоидаларга мувафиқлиги, бухгалтерия ҳисоби ва ҳисботида тўғри акс эттирилганлиги текширилади.

Номоддий активларнинг аудити буюртмачилар билан тузилган шартномалар асосида қуйидаги кетма-кетликда ўтказилади:

- номоддий активларнинг бухгалтерия ҳисобидаги қолдиғи аникланади;
- номоддий активларнинг ҳақиқий миқдори бухгалтерия ҳисоби маълумотлари билан солиштирилади;
- номоддий активларнинг харид қилиниши ва сотилиши билан боғлиқ бўлган ҳужжатларнинг қонуний тузилганлиги текширилади;

- номоддий активлар ҳаракатининг бухгалтерия ҳисоби счёtlарида түгри аск эттирилганлиги назорат қилинади;
- номоддий активлар бўйича эскириш суммаларининг түгри ҳисобланганлиги, ҳисобдан түгри чиқарилганлиги текширилади;
- номоддий активлар бўйича ўзаро ҳисоб-китобларнинг вақтида ва тўлиқ амалга оширилганлиги ўрганилади;
- номоддий активларни ишлатишдан олинган фойда ва уни кўпайтириш йўллари белгиланади.

Аудитор номоддий активлар ва улар билан боғлиқ операцияларни бухгалтерия ҳисобининг 0400 — «Номоддий активларни ҳисобга олиб борувчи счёtlар», 0500 — «Номоддий активларнинг эскиришини ҳисобга олиб борувчи счёtlар», 9220 — «Бошқа активларнинг сотилиши ва ҳисобдан чиқарилиши» счёtlари орқали текширади. Аудит жараёнида ҳар бир операциянинг түгри ҳужжатлаштирилганлиги, бухгалтерия ҳисоби счёtlарида аниқ ифодаланганлиги кўриб чиқилади. Келиб тушган номоддий активлар 0400 — «Номоддий активларни ҳисобга олиб борувчи счёtlар»нинг дебетидаги ёзувлар билан 4710, 0830, 8523, 5110, 5210 ва бошқа счёtlарнинг кредитидаги ёзувларни солиштириш йўли билан аудит қилинади.

Сотилган, камайган ва эскирган номоддий активлар 0400 — «Номоддий активларни ҳисобга олиб борувчи счёtlар», 0500 — «Номоддий активларнинг эскиришини ҳисобга олиб борувчи счёtlар», 9220 — «Бошқа активларнинг сотилиши ва ҳисобдан чиқарилиши», 9320 — «Бошқа активларнинг сотилиши ва ҳисобдан чиқарилишидан олинган фойда», 9400 — «Давр харажатларини ҳисобга олиб борувчи счёtlар» ҳамда 0650, 5810 счёtlардаги ёзувлар орқали текширилади. Аудит натижасида аниқланган хато-камчиликлар маълум тартибда умумлаштирилади.

Номоддий активлар қолдигининг тўғрилиги 0400 — «Номоддий активларни ҳисобига олиб борувчи счёtlар», Бош китоб, оборот ведомостлари ва бухгалтерия баланси маълумотлари орқали текширилади. Номоддий активлар бухгалтерия балансининг актив томони, биринчи бўлинмасида кўрсатилган бўлади. Балансдаги қолдиқ 0400 — «Номоддий активларни ҳисобга олиб борувчи счёtlар», Бош китобдаги қолдиқларга мувофиқ келиши керак. Номоддий активларнинг умумий миқдори уларнинг турлари бўйича қолдиқларига мос келиши лозим. Аудитор номоддий

активлар бўйича тузилган шартномалар, уларнинг мақсадлиигини, ва самарадорлигини аудит қиласди. Аудит натижалари ҳисобот ва аудиторлик хуносаси билан расмийлаштирилади. Ушбу хужжатлар аудитор томонидан буюртмачига берилади ва тегишли қарорлар қабул қилинади.

Шундай қилиб, номоддий активларни тўғри ҳисобга олиш ҳамда вақтида аудит қилиш орқали уларнинг самарадорлиги таъминланади.

Таянч иборалар:

Номоддий активлар аудитининг моҳияти ва вазифалари. Номоддий активлар аудитининг кетма-кетлиги. Номоддий активлар кўпайишининг аудити. Номоддий активлар камайишининг аудити. Номоддий активлар эскиришининг аудити. Аудит натижаларининг расмийлаштирилиши.

5.4. Бошқа турдаги узоқ муддатли активларнинг аудити

Корхонанинг активи ҳисобланган бошқа турдаги узоқ муддатли маблағлар ҳам маълум тартибда ва кетма-кетликда аудит қилинади. Даставвал, ушбу активларнинг қолдиклари баланс маълумотлари орқали текширилиб чиқилади. Балансдаги маълумотлар оборот ведомости ҳамда бошқа регистрлардаги маълумотларга мувофиқ қелиши керак.

Бошқа турдаги узоқ муддатли активлар узоқ муддатли капитал қўйилмалари ўзаклида бўлса, аудитор 0800 — «Капитал қўйилмаларини ҳисобга олиб борувчи счёtlар»даги операцияларнинг қонунийлиги, тўғри ҳисобга олинганлигини текширади. Ушбу счёtnинг қолдиги узоқ муддатдаги капитал маблағларини ифодалайди. Капитал қўйилмалари қурилиш жараёнида янги жихозлар, асбоб-ускуналар сотиб олинганда амалга оширилган бўлади. Аудитор ушбу счёт орқали капитал қурилишига сарф бўлган моддий ва молиявий ресурсларнинг миқдорини текширади. Капитал қўйилмаларига сарф бўлган қурилиш материаллари 1000 – «Материалларни ҳисобга олиб борувчи счёtlар» орқали, ўрнатилган асбоб-ускуналар 0710 – «Ўрнатиладиган асбоб-ускуналар ҳисоби счёtlари» орқали, иш ҳақи харажатлари эса 6710 – «Мехнат ҳақи бўйича хо-

димлар билан ҳисоб-китоблар» счёти орқали текширилади. Бошқа харажатлар 0600, 1210, 5000, 5100, 6010 ва бошқа счёtlар орқали аудит қилинади. Капитал кўйилмалари орқали қурилган ва кирим қилинган асосий воситалар 0100 – «Асосий воситаларни ҳисобга олиб борувчи счёtlар», ва 0800 – «Капитал кўйилмаларини ҳисобга олиб борувчи счёtlар» орқали ўзаро текширилади. Текшириш жараёнида ҳар бир харажатнинг мақсадлигига ва қонунийлигига алоҳида эътибор берилади. Курилиш ташкилотларининг амалиётида тўлиқ тугатилмаган ишлар «тугатилди» деб расмийлаштирилган бўлиши ёки «кўшиб ёзиш» ҳоллари бўлиши мумкин. Аудитор бундай ноқонуний операцияларни қурилиш сметалари, калькуляциялар, хизмат таърифлари, бинони топшириш – қабул қилиш ҳужжатлари, бухгалтерия ҳисоби счёtlарида ги ёзувлар орқали текширади.

Бошқа турдаги узоқ муддатли активларга бир йилдан кўп бўлган муддатларга қилинган инвестициялар ва бошқа молиявий кўйилмалар, яъни қимматбаҳо қофозлар чиқариш ёки сотиб олиш билан боғлиқ операциялар ҳам киради. Узоқ муддатга мўлжалланган инвестициялар ва қимматбаҳо қофозлар билан боғлиқ молиявий кўйилмалар 0600 – «Узоқ муддатли инвестицияларни ҳисобга олиб борувчи счёtlар»да акс эттирилган бўлади. Аудитор ушбу счёtnинг қолдигини, кўпайиши ва камайишини уларнинг турлари ва маълум операциялари бўйича чукур текширади. Аудитор ушбу счёtnинг кўпайганини қуидаги счёtlар орқали текширади (0600 – «Узоқ муддатли инвестицияларни ҳисобга олиб борувчи счёtlар»нинг дебети):

- узоқ муддатли қимматбаҳо қофозлар сотиб олинганда (5000 – «Кассадаги пул маблағларини ҳисоби счёtlари», 5110 – «Ҳисоб-китоб» счёти, 5200 – «Валюта счёtlари ҳисобининг счёtlари»да) маблағлар камайган бўлади;

- бошқа ташкилотнинг устав капиталига айланма маблағлар кўйилганда 1010 – «Хом ашё ва материаллар», 2810 – «Омборхонадаги тайёр маҳсулотлар», 2910 – «Омборхонадаги товарлар» счёtlари ҳам камайган бўлади. Аудитор ушбу счёtlарнинг кредитидаги суммаларни 0600 – «Узоқ муддатли инвестицияларни ҳисобга олиб борувчи счёtlар»нинг дебетидаги суммалар билан ўзаро солиштиради.

Корхонанинг 0600 – «Узоқ муддатли инвентицияларни ҳисобга олиб борувчи счёtlар» узоқ муддатли қимматбаҳо қоғозлар сотилганда камаяди. Бу жараён 9220 – «Бошқа активларнинг сотилиши ва ҳисобдан чиқарилиши счёtlари» ҳамда 5010, 5110, 5210, 9320 ва бошқа счёtlар орқали текширилади. Қимматбаҳо қоғозлар бўйича ҳисобланган ва тўланган дивидентлар 9890, 4710, 5010, 5110, 6710 ва бошқа счёtlар орқали аудит қилинади.

Аудит натижалари умумлаштирилиб аудиторлик ҳисботи ва хулосасида ўз аксини топади.

Таяинч иборалар:

Бошқа турдаги узоқ муддатли активлар. Узоқ муддатли инвестициялар. Капитал қўйилмалари. Бошқа турдаги узоқ муддатли активларнинг аудити. Аудит натижаларининг расмийлаштирилиши.

VI БОБ. ҚИСКА МУДДАТЛИ АКТИВЛАРНИНГ АУДИТИ

6.1. Пул маблағлари ва валюта операцияларининг аудити

6.1.1. Пул-валюта маблағлари аудитининг вазифалари ва хусусиятлари

Пул маблағлари турли мулкдаги қорхоналар активларининг мухим таркибий қисми ҳисобланади. Пул маблағлари қанчалик са-марали фойдаланилса корхона фаолиятидан шунчалик кўп даромад (фойда) олинади.

Пул давлат монополияси бўлиб иқтисодий барқарорликни таъминлашда муҳим роль ўйнайди. Иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш шароитида миллий пулимизниң қудратини ошириш, тўлов қобилиятини кўтариш бўйича муҳим тадбирлар амалга оширилмоқда.

Ўзбекистон Республикасида ялпи ички маҳсулот ҳажми сези-ларли даражада ошиб бормоқда, давлат бюджетининг даромад қисми ҳам ошмоқда. Мамлакатда макроиктисодий барқарорликка эришилмоқда, пул-валюта ва тўлов интизоми мустаҳкамланиб бормоқда. Шулар билан биргаликда пул-валюта ресурсларидан самарали фойдаланишда, тўлов интизомини бозор талабларига мослаштиришда маълум камчиликлар, бу соҳада тўлиқ фойдала-нилмаган ички имкониятлар бор. Шулар жумласига пул маб-лағлари, валюта операцияларини узлуксиз тартибда ҳисобга олиб бориш, уларнинг назоратини доимий равишда такомиллаштириш киради. Пул-валюта маблағлари аудитининг мухим предмети ва объектлари ҳисобланади.

**Пул маблағлари ва валюта операцияларининг аудити вазифа-
ларига қуйидагилар киради:**

- пул маблағлари, пулли ҳужжатлар, валюта операциялари-
ниң ҳисоб маълумотларига мувофиқлигини текшириш;
- касса ҳўжалиги, ўзаро ҳисоб-китобларнинг қабул қилинган
коида ва тартибларга мослигини текшириш;

- пул-валюта маблағларининг мақсадли сарфланиши ва унинг қонунийлигини текшириш;
- пул-валюта маблағларининг бухгалтерия ҳисобида тўғри юритилишини текшириш;
- пул-валюта маблағлари тўғрисидаги ҳисботнинг жорий ҳисоб маълумотларига мослигини текширишдан иборат.

Пул маблағлари ва валюта операцияларининг аудити маълум хусусиятларга эга. Уларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

- фаолият юритувчи субъектларнинг пул маблағлари турли манбалардан ташкил топади (ўз маблағлари манбалари, инвесторларнинг, таъсисчиларнинг маблағлари, банк кредитлари ва бошқа манбалар);
- корхоналарнинг пул маблағлари турли йўналишлар бўйича сарф қилинади;
- пул маблағларининг сарфи нақд пул ва нақд пулсиз амалга оширилади;
- корхоналарда пул маблағлари Ўзбекистон валютасида ва хорижий валюталарда юритилади;
- пул маблағлари нақд пуллар, пул ҳужжатлари (пул эквивалентлари) орқали муомалада бўлади;
- пул маблағлари бухгалтерия ҳисобининг турли счётларида юритилади (5010 – «Миллий валютадаги пул маблағлари», 5020 – «Хорижий валютадаги пул маблағлари», 5110 – «Ҳисоб-китоб» счёти, 5210 – «Мамлакат ичидаги валюта счёtlари», 5220 – «Хориждаги валюта счёtlари», 5500 – «Банкдаги маҳсус счёtlар ҳисоби счёtlари», 5610 – «Пул эквивалентлари (турлари бўйича)», 5620 – «Йўлдаги пул маблағлари (турлари бўйича)», 4420 – «Хизмат сафари учун берилган бўнаклар» ва бошқа счёtlарда олиб борилади);
- корхона кассасида ҳам миллий пул, ҳам чет эл валютаси бўлади;
- пул маблағлари бўйича компенсацион қолдик (яхлит керак бўладиган пул маблағи) белгиланган.

Аудитор ушбу хусусиятларни чукур билиши ва текшириш жараёнида ҳисобга олиши керак.

Таянич иборалар:

Пул-валюта маблағларининг ташкил бўлиш манбалари. Пул-валюта маблағлари назорати. Пул-валюта маблағлари аудитининг вазифалари. Пул-валюта маблағлари аудитининг хусусиятлари.

6.1.2. Кассадаги пул маблағларининг аудити

Кассадаги пул маблағларининг аудити унинг мақсади ва турига бевосита боғлиқ, Пул маблағлари «Гасдиқловчи аудит», «Максадли аудит», «Йўналтирилган аудит», «Таваккалга асосланган аудит» турларининг бирортаси орқали текширилиши мумкин.

→ Пул маблағлари доимий равишда ички назорат қилиб борилади. Лекин, аудиторлик назоратини ҳам ўтказиш керак бўлади. Бунинг сабаблари: куйидагилардан иборат. Корхоналар фаолиятида накд пулларни ноконуний ўзлаштириш ҳоллари мавжуд. Тадқиқот маълумотларига қараганда, савдо соҳасида ноконуний операцияларнинг содир этилиши туфайли ўзлаштиришларнинг 80 фоизига яқини пул маблағларига тўғри келади. Бундан ташқари пул маблағлари барча ҳисоб-китобларнинг асосий манбаси ҳисобланади. Ўз навбатида мижозлар корхона активлари таркибидаги пул маблағларининг ҳажмига қизиқадилар ва унга катта эътибор берадилар.

→ Кассадаги пул маблағлари куйидаги кетма-кетликда аудит қилинади:

- «Катта касса», «Кичик касса»даги пул маблағларининг ҳақиқий миқдори текширилади (инвентаризация қилинади);
- ҳақиқий пул маблағларининг миқдори бухгалтерия ҳисоби маълумотлари билан ўзаро солиштирилади;
- касса, ҳисоб-китоб счёtlаридаги маълумотлар бухгалтерия балансининг актив томони, «Айланма активлар» бўлинмасидаги маълумотлар билан таққосланади;
- пул маблағларининг келиб тушиши ва сарфланиши молиявий ҳисботнинг «Пул оқимлари тўғрисида ҳисбот» маълумотлари билан ўзаро солиштирилади;
- пул маблағларининг ҳаракати билан боғлиқ бўлган операцияларнинг мезонларга, яъни қонун-қоидаларга, корхонанинг «Ҳисоб сиёсати»га мослиги текширилади;
- пул маблағларининг бухгалтерия ҳисоби счёtlарида тўғри акс эттирилиши экспертиза қилинади;

– аудит натижалари умумлаштирилди ва маълум тартибда расмийлаштирилди.

Аудитор пул маблағларини текшириш пайтида корхоналар амалиётда садир бўлиши мумкин бўлган қуидаги ноқонуний операцияларга эътибор бериши керак:

- корхоналар амалиётида турли йўллар билан нақд пулларни ноқонуний равишда ўзлаштириш ҳолларининг мавжудлиги;
- нақд пулсиз ҳисоб-китоблар бўйича қонунбузарлик ҳолларининг тез-тез содир этилиши;
- корхоналарда «кўшиб ёзиш», «бажарилмаган ишларни бажарилди» деб сохталаштириш йўли билан пул маблағларини ўзлаштириш ҳолларининг мавжудлиги;
- бухгалтерия ҳужжатларини сохталаштириш йўли билан пул маблағларини ўзлаштириш;
- нақд пулларни вактида банкка топширмаслик, соликларни белгиланган муддатларда бюджетга тўламаслик, пул ресурсларидан бошқа мақсадларда ноқонуний фойдаланиш ҳолларининг мавжудлиги;
- пул маблағларини акс эттирувчи бухгалтерия ҳисоби счёtlари ва ҳисбот маълумотларидаги номувофиқликларнинг борлиги;
- корхоналар фаолиятида «яширин иқтисодиёт» туфайли пул маблағларининг бошқа йўллар билан ўзлаштирилиш ҳоллари.

Аудитор касса, ҳисоб-китоб ва бошқа счёtlаридаги пул маблағларини дастлабки ҳужжатлар, банк кўчирмалари, бухгалтерия ҳисоби регистрлари ва ҳисботлар орқали текширади. Бунда корхонада касса хўжалигига амал қилинишинг ҳолатига, банк орқали ўзаро ҳисоб-китоб интизомига қай даражада амал қўлинаётганлигига эътибор берилиши керак.

Пул маблағларининг аудити масалаларини «Умид» фирмасининг шартли мисоллари асосида кўриб чиқамиз. Шартномага асосан мазкур фирманинг пул-валюта маблағлари 2002 йилнинг биринчи чораги бўйича аудиторлик текширувидан ўтказилган. Аудитни «Сўғаудит» аудиторлик фирмасининг аудитори Аҳмедов С. Н. (0025-сонли рухсатнома) амалга оширган. Аудит натижасида кассадаги пул маблағлари бўйича бир қанча ноқонуний операциялар аниқланган. Ушбу операциялар аудитор томонидан маълум тартибда умумлаштирилган (I-жадвал).

«Умид» фирмасининг кассасида 2002 йилнинг биринчи чораги даврида пул маблағлари аудити бўйича аниқланган ноқонуний операциялар

T/r	Операцияларининг мазмуни	Хужжатнинг иоми, санаси, мазмунин	Ноқонуний операцияларининг мазмуни, келтирилган зарар миқдори, сўм	Айбдор шахс (айбдорлар)
1	Фирма кассасига магазин мудири томонидан топширилган савдо тушуми	KKO, 2002 й. 15 январ, №150. Савдо тули топширилган	Касса ордери ва квитанинг 4000 сўмдан 400 сўмга ўзгартирилган, зарар 3600 сўм.	Бош бухгалтер, кассир
2	Кассадан сарф қилинган пул маблағи	ЧКО, 2002 й. 6 март, №170. Фирма дилерига мукофот берилган, миқдори 5000 сўм	Мукофот беришга асос йўқ ва буйруқ чиқарилмаган. Чиким касса ордерида фирма раҳбарининг имзоли йўқ.	Бош бухгалтер, кассир
3	Кассадан пул маблағи берилган	Инвентаризация даголатномаси, 2002 й. 1 марта, №6, фирма ходимига тилхатга асосан 15 кунга 10000 сўм пул қарзга берилган	Тилхатда раҳбарният имзоли ва руҳсатномаси йўқ. Камомад тўғри хисобга олинмаган ва муддатида ундирилмаган. Зарар 10000 сўм	Бош бухгалтер, кассир, фирма ходими

Аудитор кассадаги пул маблағларининг тўғри кирим қилинганилиги ва сарфланганигин текшириб натижаларини аудиторлик ҳисботи ва хulosасида қайд қиласди. Аниқланган ҳар бир ноқонуний операция бўйича айбдорлар исботланади ва улар бўйича маълум хulosаларга келинади.

Аудит жараёнида савдо тушумларининг чакана савдо шохобчалари томонидан корхона кассасига ёки банк ташкилотига вақтида ва тўлиқ, топширилиши текшириллади. Бундай текширув қуидаги амалга оширилади:

- савдо тушумларининг кассага топшириш муддатлари текшириллади;
- бизнес-режага асосан топширилиши керак бўлган савдо тушумларининг миқдори аниқланади;
- савдо шохобчаларида касса аппаратларининг ишлаш тартиби ўрганилади;
- ҳақиқатда топширилган савдо тушумларининг миқдори текшириллади;
- савдо шохобчаларида асосиз сақланган савдо тушумлари аниқланади.

Аудитор савдо тушумчаларининг корхона кассасига вақтида топширилганлигини текшириш натижалари бўйича қуйидаги мазмундаги хужжатни тузиши мумкин (2- жадвал).

Жадвал маълумотларидан аниқ бўлдики фирманинг чакана савдо шохобчаларига уларнинг бизнес-режалари ва жойланишларига қараб савдо тушумини кассага топшириш муддати ва микдори турлича белгиланган. Фирманинг 1-сонли чакана савдо шохобчаси ҳар куни ўртача 36500 сўм, етти кунда эса 219000 сўмлик савдо тушумини фирма кассасига топшириши керак эди. Ушбу магазин етти кунда ҳақиқатда 188500 сўм савдо тушумини кассага топширган, ушбу муддатда асоссиз кассага топширилмаган савдо тушуми 30500 сўмни ташкил қилган. Иккинчи магазин 7300 сўмни кассага топширмаган. Учинчи магазин эса 2500 сўмни топширмаган. Аудитор ушбу магазинларда савдо тушумларига таъсир этуби омилларни ўрганади ва ўз хулосаларини беради.

Савдо тушумлари фирма кассасидан банкдаги ҳисоб-китоб счётига муддатида ва тўлиқ топширилиб борилиши керак. Савдо тушумларининг белгиланган тартибда фирма кассасига ва банкка топширилмаслиги товарооборот режасининг вақтида бажарилишига, корхонанинг даромади, фойдаси ва тўланадиган солиқ микдорига салбий таъсир кўрсатади. Шунинг учун кассадаги пул маблағларининг шаклланиши, мақсадли ишлатилиши ва банкка вақтида топширилишини текшириш аудитнинг муҳим вазифаларидан ҳисобланади.

Таянч иборалар:

Кассадаги пул маблағлариниг инвентаризацияси. Кассадаги пул маблағларининг аудити. Касса ҳисботини текшириш тартиби. Касса бўйича ҳисоб регистарларини текшириш. Аудит натижаларини расмийлаштириш.

2-жадвали

«Умид» савдо фирмаси чакана савдо шохобчалари бўйича 2002 йил, март ойи кунлари учун савдо тушумларини фирма кассасига муддатида ва тўлик топширилганини тўррисида

М а ё л у м о т л а р

Савдо шохобчалари	Савдо тушумини кассага топшириш муддати	Бизнес-режага асосланган 1 кунлик савдо тушуми	Кассага куналар бўйича топширилган ҳақиқий савдо тушумлари, сўм					Кассага 7 кунда топширилган ҳақиқатда керак бўлган бўлтанинг ташумлар, сўм	Кассага 7 кунда топширилган тушумлар, сўм				
			1	2	3	4	5						
№ 1	Кунлик	36500	32000	34000	Д	34500	29000	28500	30500	188500	219000	188500	30500
№ 2	Кунаро	24000	22500	-	Д	21000	-	21200	-	64700	72000	64700	7300
№ 3	Икки кунда бир	21500	20600	-	Д	20400	-	-	21000	62000	64500	62000	2500

6.1.3. Ҳисоб-китоб счётидаги пул маблағларининг аудити

Хўжалик юритувчи барча субъектлар банкларда ўзларининг ҳисоб – китоб ва бошқа счётларига эга бўладилар. Убшу счётларнинг очилиш тартиби маҳсус меъёрий хужжатларда қайд қилинган. Банкдаги счётлар орқали корхоналар ўртасида ўзаро ҳисоб – китоблар амалга оширилади. Банк счётларида пул маблағлари аудитининг асосий мақсади хўжалик юритувчи субъектлар ўртасида амалга оширилаётган операцияларнинг қонунийлиги, уларнинг ҳисоб-китоб интизомига тўлиқ, риоя қилишларини текширишдан иборат. Аудитор банкдаги счётлар билан боғлиқ операцияларни аудит қилинган «Узбекистон Республикасида қабул қилинган «Банк ва банк фаолияти тўғрисида»ги Конун, «Накд пулсиз ҳисоб-китоблар тўғрисида»ги Низом, «Узбекистон Республикаси банкларида жорий ва ҳисоб-китоб счётларининг очилиши тўғрисида»ги инструкция, «Узбекистон Республикасида нақд пулсиз ҳисоб-китобларни амалга ошириш тартибини бузгандлик учун жарималар тўғрисида»ги Низом ва бошқа меъёрий хужжатларга асосланади.

Корхоналар фаолиятида банкдаги ҳисоб-китоб счёти ва у билан боғлиқ операциялар алоҳида ўрин тутади. Чунки, корхонанинг ўзига тегишли бўлган пул маблағларининг асосий қисми айнан банкдаги «Ҳисоб-китоб» счётида сакланади ва у орқали фойдаланилади. Ҳисоб-китоб счётидаги пул маблағларини аудит қилинганда куйидагиларга эътибор берилиши керак:

- банк кўчирмалари ва уларга илова қилинган хужжатларнинг тўғрилигига;
- хужжатларда банк мухри («штампи»)нинг мавжудлигига;
- нақд топширилган пул маблағларининг банк томонидан тўлиқ қабул қилинганлигига;
- алоқа муассасалари орқали банкдан иш ҳақига ва бошқа мақсадлар учун олинган сумаларнинг тўғр ҳисобга олиб борилишига;
- банк чекларидан тўғри фойдаланганлигига;
- банк операциялари бўйича бухгалтерия ҳисоби ёзувларининг тўғрилигига;
- ҳисоб-китоб счёти бўйича жорий ҳисоб маълумотларининг оборот ведомости, баланс, Бош китоб ҳамда «Пул оқимлари тўғрисида ҳисбот» маълумотларига нечоғлик мослигига.

Аудитор даставвал бухгалтерия балансидан 5110 – «Ҳисоб-китоб» счётининг қолдигин текшириб кўради. Ушбу счёт балансининг актив томони, «Айланма активлар» бўлимида ифодаланган бўлади. Балансдаги «Ҳисоб-китоб» счётининг қолдиги оборот ведомости, Бош китоб маълумотлари билан солиштириб кўрилади. «Ҳисоб-китоб» счётидаги маълумотлар аналитик ҳисоб маълумотлари ва банк кўчирмаларидағи маълумотлар билан таққосланади. Корхонанинг «Ҳисоб-китоб» счётидаги пул қолдиқларининг тўғрилигига ишонч ҳосил қилиш учун аудитор банк муассасасига ёзма равишда мурожаат қилиб ушбу счётнинг банкдаги ҳақиқий қолдиги тўғрисида маълумотни олади. Айрим ҳолларда корхона маълумотлари билан банк маълумотлари ўртасида тафовутлар бўлиши мумкин. Бундай ҳолни «Умид» фирмасининг шартли мисолида кўриб чиқамиз. Аудитор фирманинг 5110 — «Ҳисоб-китоб» счётдаги пул қолдигини текширганда қуйидаги натижаларга дўч келган:

1. Фирманинг 5110 — «Ҳисоб-китоб» счётидаги банк кўчирмасига асосан пул маблағларининг 2002 йил 1 апрелдаги қолдиги (салъдоси) — 102890 сўмни ташкил қиласган.
2. Фирма баланси бўйича ушбу счётнинг қолдиги — 103890 сўмга тенг бўлган. Ўртадаги фарқ — 1000 сўмни ташкил қиласган.

Ушбу фарқни аниқлаш мақсадида аудитор 2002 йилнинг январ-март ойлари бўйича банк операцияларини тўлиқ текширган. Натижада қуйидагилар келиб чиқсан:

1. «Ҳисоб-китоб» счётининг 2002 йил 1 январ ҳолатидаги қолдиги — 208480 сўм бўлган.

Ушбу счётнинг 2002 йил январ-март ойларидағи оборотлари:

Дебет обороти — 190830 сўм,

Кредит обороти — 296420 сўм бўлган.

«Ҳисоб-китоб» счётнинг қолдиги (2002 йил 1 апрелга) — 102890 сўмни ташкил қиласди.

Касса ва банк хужжатлари ўзаро текширилганда фирма қассири томонидан банкдаги «Ҳисоб-китоб» счётига кассадан 1000 сўм пул кўп ўтказилган деб хужжат сохталаштирилган. Ушбу ноқонуний операция кассир томонидан амалга оширилган бўлиб, бош бухгалтер томонидан назоратнинг пасайтирилганлиги туфайли келиб чиқсан. Ушбу камчилик аудиторлик ҳисоботи ва хуносасига киритилади.

Аудитор 5110 — «Хисоб-китоб» счёти билан боғлиқ бўлган бухгалтерия ёзувларини ушбу счётнинг дебети ва кредити бўйича текширади. Жумладан, 5110 — «Хисоб-китоб» счётининг дебети билан 4710, 4010, 5010, 5510, 5520, 5620, 4310, 4210, 4810, 5830 ва бошқа счётларнинг кредитидаги ёзувлар, 5110 — «Хисоб-китоб» счётининг кредити билан 5010, 5210, 0610, 0810, 6010, 6410, 6310, 7310, 6520, 6910, 7510, 6810 ва бошқа счётларнинг дебетидаги ёзувлар ўзаро солиштирилиб чиқилади.

Корхонанинг «Хисоб-китоб» счётидаги пул маблағлари билан боғлиқ операцияларни аудит қилганда аудитор қуидагиларга эътиборини кучайтириши керак: мавжуд ўзгартирилган (тузатилган) бухгалтерия ёзувларига, корхона ҳисобидан тўланган даъво суммаларига, умумхўжалик мақсаддари учун фойдаланилган деб ҳисобдан чиқарилган пул маблағларига (операцияларига), тўланган кредиторлик қарзларига, коммунал хизматлари учун тўланган пул операцияларига. Корхонанинг «Хисоб-китоб» счётидан тўланган пул маблағлари ҳақиқатдан ҳам бажарилган ишларнинг ҳажмига, қабул қилинган товар-моддий қийматликлар миқдорига мос келиши керак. Бундан ташқари аудитор қайтадан тўланган операцияларга эътиборини кучайтириши керак.

Корхоналар амалиётида нақд пулсиз амалга оширилган операциялар учун қайтадан нақд пул билан ҳисоб-китоблар қилиш ҳоллари учраб туради. Аудитор бундай ҳолларни банк ва касса ҳужжатлари орқали текширади.

Янги хўжалик юритиши шароитида корхоналар амалиётида «Пул чегирмалари» («Денежные скидки»), яъни «Овердрафт» каби тушунчалар жорий қилинмоқда. Маълумки, хўжалик юритувчи субъектлар билан ўзаро ҳисоб-китобларда тўлов имтиёzlари (чегирмалари) қўлланилиши мумкин, яъни ҳисоб-китоблар белгиланган муддатидан олдин амалга оширилса, ёки банк мижознинг ҳисоб-китоб счётида пул маблағлари кам бўлсада мол етказиб берувчига кўп миқдорда пул ўтказиши мумкин («овердрафт» — «актив счётнинг кредит сальдоси»). Аудитор халқаро ҳисоб-китобларда қўлланиладиган ушбу тартибларни билиши ва текширув жараёнида эътиборга олиши керак.

Аудитор ҳисоб-китобларда жорий қилиб борилаёттан «Пластик карточкалари» орқали ҳисоб-китобларга алоҳида эътиборини қаратади. Бутунги кунда республикамиздаги маълум банк муассасалари аҳоли

били олиб бориладиган ҳисоб-китобларни ихчамлаштириш, пул ресурсларидан самарали фойдаланиш мақсадида «Пластик карточкалари» орқали ҳисоб-китобларни йўлга кўймокда. Банк фаолиятининг аудити жараёнида ушбу операцияларга алоҳида эътибор берилиши керак. Мижозларга «Пластик карточкалари»нинг берилиши (очлиши), ушбу шакл орқали ҳисоб-китобларнинг тўғри амалга оширилиши аудит қилинади.

Банқдаги «Ҳисоб-китоб» счёти операцияларини текширишида банк чекларининг берилиши, улардан тўғри фойдаланганлик ҳоллари чукур ўрганилади. Ушбу мақсадларда 5520 — «Чек дафтарчалари», 5530 — «Бошқа маҳсус счётлар»даги ёзувлар текширилади. Бошқа счётлардаги пул маблағларининг тўғри ҳисобга олиб борилганлиги мижозлар ўртасида тузилган шартномалар, амалга оширилган ҳисоб-китоб операциялари орқали аудит қилинади. Аудит натижалари маълум тартибда умумлаштирилади ва расмийлаштирилади.

Таянч иборалар:

Банқдаги «Ҳисоб-китоб» счётдаги пул маблағларининг аудити хусусияти. «Ҳисоб-китоб» счётига келиб тушган ва сарфланган пул маблағларининг аудит. «Ҳисоб-китоб» счёти бўйича ҳисоб регистрларининг текширилиши. «Овердрафт» операцияларининг аудити. «Пластик карточкалари» билан амалга ошириладиган операцияларнинг аудити. Аудит натижаларининг расмийлаштирилиши.

6.1.4. Валюта операцияларининг аудити

Мамлакатимизда ташқи иқтисодий фаолиятнинг ривожланиши, кўплаб кўшма корхоналарнинг тузилиши хорижий таъсисчилар, инвесторлар ва сотиб олувлар билан ўзаро ҳисоб-китобларни халқaro валюта маблағлари орқали амалга оширишини тақозо қиласди. Бугунги кунда кўплаб корхона ва фирмалар чет мамлакатларидан товарлар сотиб олмоқдалар ва ўз навбатида уларга тайёр маҳсулотлар, хом ашёлар сотмоқдалар. Ушбу операциялар бўйича ҳисоб-китоблар валюта маблағлари орқали амалга оширилади. Шунинг учун валюта маблағлари ва улар билан бўглиқ бўлган операциялар аудитнинг муҳим объектларига киради.

Аудитор валюта операцияларини мижозларнинг буюртмалари ва тузилган шартномаларига асосан текширади. Бундай буюртмалар хорижий таъсисчилар (муассислар), инвесторлар, кредиторлар, акциядорлар, банк

муассасалари бўлиши мумкин. Валюта маблағлари қўйидаги тартибда аудит қўлиниади:

- хўжалик юритувчи субъектнинг чет эл валютасидаги маблағлари аниқланади;
- корхона учун банкда очилган валюта счёти, унинг асослилиги ва мақсадлилиги текширилади;
- корхонанинг валюта маблағи қолдиги бухгалтерия ҳисоби маълумотлари билан солиштирилади;
- валюталар билан амалга оширилган хўжалик операцияларининг тўғри хужжатлаштирилганлиги текширилади;
- валюта операцияларининг бухгалтерия ҳисоби счётларида тўғри акс эттирилганлиги текширилади;
- валюта курсидаги ўзгаришлар, уларнинг вактида ҳисобга олиниши ўрганилади;
- валюта маблағлари бўйича ҳисобот маълумотларининг тўғрилиги текширилади;
- валюта операцияларини текшириш натижалари бўйича ҳисобот ва аудиторлик хулосаси тайёрланади.

Валюта операцияларининг аудити таъсис хужжатлари, ўзаро тузилган шартнома-контрактлар, банк ва товар хужжатлари, бухгалтерия ҳисоби маълумотлари орқали амалга оширилади. Корхонанинг валютадари бухгалтерия ҳисобининг маҳсус счётларида ҳисобга олиб борилади. Жумладан, банкдаги валюталар бўйича 5210 – «Мамлакат ичидаги валюта счётлари», 5220 – «Хориждаги валюта счётлари»да, корхона кассасидаги валюталар эса 5020 – «Хорижий валютадаги пул маблағлари» счётларида ҳисобга олиб борилади.

Аудитор даставвал ушбу счётлардаги қолдиқларнинг тўғрилигини текширади. Мазкур счётлар актив бўлиб қолдиқлари дебет томонида ифодаланган бўлади. Инвентаризация йўли билан корхонадаги валюта маблағларининг ҳақиқий миқдори аниқданаб бухгалтерия ҳисоби маълумотлари билан солиштирилади. Ушбу счётлар корхонанинг «Молиявий ҳисботи»да, яъни «Баланс»да ҳам ўз аксини топган бўлади.

Аудитор валюта маблағларининг қолдигини Бош китоб, оборт ведомостлари ва баланс маълумотлари билан ўзаро текшириб кўради. Баланснинг актив томони, Пул – «Айланма активлар» бўлими таркибида валюта маблағларининг қолдиги ифодаланган бўлади. Ушбу маълумотлар корхона кассасидаги, банкдаги валю-

та қолдиқларига мувофиқ келиши керак. Аудитор кейинчалик валюта маблағларининг кўпайиши, сарфланиши (камайиши) билан боғлиқ операцияларнинг қонунийligини экспертиза қилади. Бунинг учун мавжуд банк кўчирмалари, касса ҳисоботлари, товармоддий бойликлар, кўрсатилган хизматлар бўйича тузилган дастлабки ҳужжатлар, бухгалтерия ҳисоби счёtlаридаги ёзувлар, молиявий ҳисобот маълумотлари ўзаро текширилади.

Валюта маблағларининг ҳаракати белгиланган ҳужжатларда қабул қилинган мезонлар бўйича расмийлаштирилган, бухгалтерия ҳисоби счёtlарида тўғри акс эттирилган бўлиши керак. Валюта маблағларининг кўпайиши асосан куйидаги бухгалтерия ҳисоби счёtlаридаги ёзувлар орқали текширилади (5200 — «Валюта счёtlари ҳисобининг счёtlари» дебети ва бошқа счёtlарнинг кредитидаги ёзувлар):

4710 – «Устав капитали (фонди)га улушлар бўйича муассисларнинг қарзлари», 5020 – «Хорижий валютадаги пул маблағлари», 4010 – «Харидорлар ва буюртмачилардан олинадиган счёtlар», 5520 – «Чек дафтарчалари», 6810 – «Тўланадиган лизинг», 5620 – «Йўлдаги пул маблағлари», 4210 – «Даъволар бўйича олинадиган счёtlар», 8521 – «Эмиссион даромад», 9540 – «Курс фарқларидан (ижобий) олинган даромадлар» ва бошқа счёtlар.

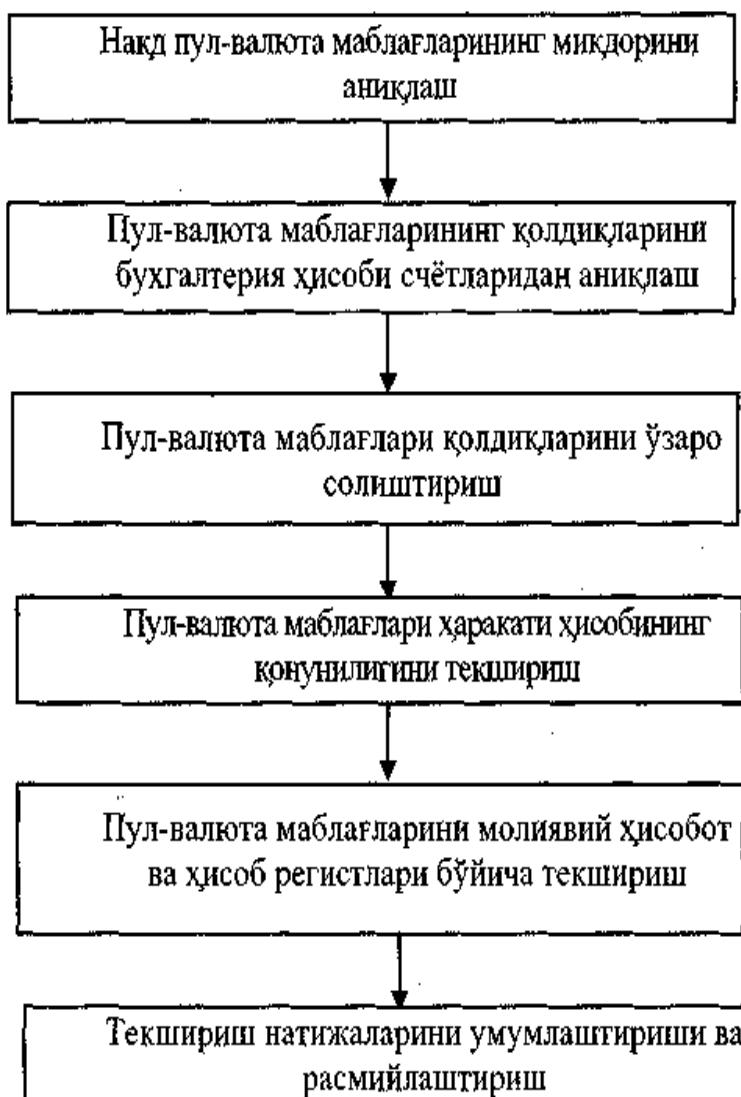
Валюта маблағлари куйидаги ҳолларда камайган (сарфланган) бўлади:

- мол етказиб берувчиларга маблағ тўланганда;
- четэл фирмаларининг кўрсатган хизматлари учун маблағ берилганда;
- хорижий хизматсафари учун ҳисобдор шахсларга валюта берилганда;
- иш ҳаки валюта билан берилганда;
- инвесторлар, хорижий таъсисчиларга маблағ ўtkазилганда ва бошқа ҳолларда.

Аудитор валюта маблағларининг камайишини (сарфланишини) куйидаги бухгалтерия ҳисоби счёtlаридаги ёзувлар орқали текширади (5200 – «Валюта счёtlари ҳисобининг счёtlари»нинг кредити ва бошқа счёtlарнинг дебетидаги ёзувлар): 6010 – «Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга тўланадиган счёtlар», 5020 – «Хорижий валютадаги пул маблағлари», 5610 – «Пул эквивалентлари», 0610 – «Қимматбаҳо қоғозлар», 6610 – «Тўланадиган дивиденdlар», 6810 – «Тўланадиган лизинг», 6910 – «Қисқа муддатли банк кредитлари», 7510 – «Узок муддатли банк кредитлари», 0830 – «Номоддий активларни сотиб олиш» ва бошқа

счёtlар. Аудитор ушбу счёtlардаги ёзувларни алоҳида хужжатлар, шартномаларга асосан текширади. Бунда ҳар бир операция қабул қилинган ҳисоб сиёсати, солиқ кодекси талаблари ва банк қоидаларига мос келиши керак. Аудит жараёнида валюта курсининг ўзгариши 5200 – «Валюта счёtlари ҳисобининг счёtlари» ва 9540 – «Курс фарқларидан (ижобий) олинадиган даромадлар», 9620 – «Курс фарқларидан заарлар» счёtlари орқали текширилади. Валюта операцияларининг аудити натижалари умумлаштирилиб аудиторлик ҳисботи ва холосаси тузилади. Ушбу хужжатлар буюртмачига тақдим этилади.

Шундай қилиб пул-валюта маблағлари аудитининг кетма-кетлиги куйидаги кўринишга эга бўлади (4-чизма):

4-чизма. Пул-валюта маблағлари аудитининг кетма-кетлиги

Таянч иборалар:

Валюта маблағларининг моҳияти. Валюта операциялари аудитнинг хусусиятлари. Валюталарнинг кўпайиши ва камайишини аудит қилиш. Валюта курсини текшириш. Аудит натижаларини расмийлаштириш.

6.2. Материаллар, тайёр маҳсулотлар ва товар операцияларининг аудити

6.2.1. Хом ашё ва материалларнинг аудити

Ишлаб чиқариш фаолияти билан шуғулланувчи корхона ва фирмаларда материаллар, уларни тўғри баҳолаш, ҳисобга олиш ҳамда назоратини таъминлаш алоҳида ўрин тутади. Чунки, хом ашё ва материаллар ишлаб чиқарилаётган тайёр маҳсулотларнинг таннархига киритилади.

Хом ашёлардан самарали фойдаланиш туфайли янги маҳсулот таннархидаги моддий харажатларнинг улуши камаяди. Натижада харидорларнинг сотиб олиш қобилиятига мос келадиган тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқарилади. Шунинг учун хом ашё ва материаллар аудити муҳим аҳамиятга эга.

Аудитор тузилган шартномага асосан хом ашё ва материалларни қуйидаги тартибда ва кетма-кетликда аудит қиласади:

- хом ашё ва материалларнинг қолдиги бухгалтерия ҳисоби маълумотлари орқали аниқланади;
- хом ашё ва материалларнинг ҳақиқий қолдиги текширилади;
- хом ашё ва материаллар нархининг тўғри кўйилиши ва унга амал қилиниши текширилади;
- материаллар ҳаракатининг тўғри ҳужжатлаштирилганлиги ва бухгалтерия ҳисоби счётларида аниқ акс этирилиши аудит қиласади;
- хом ашё ва материалларнинг маҳсулот таннархига тўғри олиб борилганлиги таҳдил қиласади.

Аудитор хом ашё ва материалларни текширганда қуйидагиларга эътибор бериши керак: ишлаб чиқариш жараёнинг хом ашё ва материаллар билан таъминланиш даражаси, материалларга бўлган талабнинг нечоғлиқ, асосланганлиги, тайёр маҳсулотларни ишлаб чиқаришга кетадиган асосий ва қўшимча

материаллар меъёрининг тўғрилиги, корхонада ишлаб чиқаришнинг янги технологиясини жорий этилиши туфайли хом ашё ва материалларга бўлган эҳтиёжнинг ўзгариши, мол етказиб берувчилар билан тузилган шартномаларнинг асослилиги, хом ашё, материаллар учун ортиш-тушириш ва ташиш харажатларининг тўғрилиги ва бошқа операциялар.

Хом ашё ва материаллар назоратини таъминлаш, улардаги нархларнинг (баҳоларнинг) тўғрилиги ўта муҳим ҳисобланади. Ишлаб чиқариш корхоналарида хом ашё ва материалларнинг манбайи, тури ва баҳоси ҳар хил бўлиши мумкин. Лекин, улар маҳсулот таннархига тўғри олиб борилиши керак. Хўжалик юритишининг янги шароитида хом ашё ва материалларнинг таннархи, баҳолари қўйидаги усулларда аниқланади ва юритилади:

- хом ашёларнинг таннархини уларнинг алоҳида турлари бўйича юритиш;
- ўртacha таннарх бўйича юритиш;
- ФИФО усулида (даставвал сотиб олинган хом ашё таннархидан юритиш;
- ЛИФО усулида (охирида сотиб олинган хом ашё таннархидан юритиш.

Аудитор материал ресурслари бўйича қўлланиладиган юқоридаги усулларга алоҳида эътибор бериши керак. Чунки, материаллар таннархининг тўғри асосланмаганлиги туфайли тайёр маҳсулотнинг қиймати асоссиз ошиб кетиши мумкин.

Хом ашё ва материалларнинг қолдиги бухгалтерия балансининг актив томони, иккинчи бўлинмасида акс эттирилган бўлади. Ушбу қолдик моддий ресурсларнинг ҳақиқий микдори билан солиширилади. Бунинг учун аудиторнинг ташаббуси билан хом ашё ва материалларнинг инвентаризацияси ўтказилади. Инвентаризация жараёнида материалларнинг сифатига (яроқли-яроқсизлигига), фойдаланиш муддатларига алоҳида эътибор берилиши керак.

Хом ашёларнинг ҳақиқий қолдиги аниқлангандан сўнг уларнинг ҳаракати, яъни келиб тушиши (сотиб олиниши) ва фойдаланиши текширилади. Бундай текширув хом ашё ва материаллар ҳаракатини ифодаловчи хужжатлар орқали амалга оширилади. Аудитор хом ашё ва материаллар бўйича ишонч қоғозлари, счёtfактуралар, кирим накладнойлари, чиқим накладнойлари, буюр-

тма-накладнойлар, лимитланган варакалар ҳамда ҳисоб регистрларидан кенг фойдаланади.

Аудитор хом ашё ва материаллар ҳаракатини текширганда ушбу масала бўйича «Ҳисоб сиёсати» ва унга қай даражада амал қилинаётганлигига алоҳида эътибор бериши керак. Бунинг учун хом ашё ва материалларни ҳисобга олишнинг БХМС дан, аудит стандартларидан кенг фойдаланилади. Аудитор бухгалтерия ҳисобида кўлланиладиган 1000 — «Материаллар» ҳисоби счёtlарини қуидаги йўналишлар бўйича текширади:

- хом ашё ва материалларнинг ҳисобга олиниш тартиби;
- хом ашё ва материалларнинг бухгалтерия ҳисобида баҳоланиш тартиби;
- материалларнинг маҳсулот таннархига тўғри олиб борилганлиги;
- хом ашё ва материаллар инвентаризациясининг вақтида ўтказилганлиги;
- материаллар ҳаракати бўйича хўжалик операцияларининг бухгалтерия ҳисоби счёtlарида тўғри акс эттирилганлиги.

Аудит жараёнида қуидаги операцияларнинг бухгалтерия ҳисоби счёtlарида тўғри акс эттирилганлигига эътибор берилади: мол етказиб берувчилар билан олиб борилган ҳисоб-китоблар (1000, 6010, 7010, 5110, 5200, 5500, 1500 1600 ва бошқа счёtlардаги ёзувлар), материаллар бўйича мол етказиб берувчиларга билдирилган даъволар ва уларнинг ўндирилиб олиниши (1000, 6010, 7010, 6860, 5110, 5200 ва бошқа счёtlардаги ёзувлар) текшириб чиқилади. Аудитор хом ашё ва материаллар бўйича кўшилган қиймат солигининг тўғрилигини 1000 — «Материаллар ҳисоб счёtlари», 6410 — «Бюджетга тўловлар бўйича қарздорлик», 4510 — «Соликлар бўйича бўнак тўловлар», 5110 — «Ҳисоб-китоб» счёti ва бошқа счёtlар орқали текширади. Бундай текширув товар ва банк ҳужжатлари, кўшилган қиймат солигининг ҳисоб-китоблари, аналитик ҳисоб регистрлари орқали амалга оширилади. Хом ашё ва материалларнинг ишлаб чиқаришга сарф қилиниши, сотилиши ва ҳисобдан чиқарилиши 1000 — «Материаллар ҳисоби счёtlари»нинг кредити билан боғлиқ бўлган бухгалтерия ёзувлари орқали аудит қилинади. Ушбу счёtnинг кредитидаги ёзувлар 2010 — «Асосий ишлаб чиқариш», 2310 — «Ёрдамчи ишлаб чиқариш», 2510 — «Умумий

ишлиб чиқариш», 2800 — «Тайёр маҳсулот ҳисоби счёлари», 9720 — «Фавқулоддаги заарлар», 4630 — «Моддий заарларни қоплаш бўйича ходимларнинг қарзлари», 6310 — «Харидорлар ва буюртмачилардан олинган бўнаклар», , 4010 — «Харидорлар ва буюртмачилардан олинадиган счёлар», 5110 — «Ҳисоб китоб» счёти, 5200 — «Валюта счёлари ҳисобининг счёлари» ва бошқа счёларнинг дебетидаги ёзувлар билан ўзаро солиштирилиб чиқлади. Аудит жараёнида хом ашё ва материалларнинг инвентаризацияси, унинг натижалари обдан текширилиб кўрилади.

Аудитор корхонада хом ашё ва материалларнинг турлари, сакланиш жойлари бўйича ҳисобга олиниши билан яқиндан танишади. Бу мақсадларда материалларнинг аналитик ҳисоби регистрлари (китоблар, журналлар, карточкалар, машинограммалар), моддий-жавобгар шахсларнинг ҳисоботлари текширилиб чиқлади. Бухгалтерия ҳисобидаги хом ашё, материалларнинг синтетик ҳисоби маълумотлари аналитик ҳисоб маълумотларига мос келиши ва ўзаро монанд бўлиши керак. Аудиторлик текширув натижалари маълум тартибда умумлаштирилади ва расмийлаштирилади.

Таянч иборалар:

Хом ашё ва материалларнинг мазмуни. Материал ресурсларининг турлари ва баҳоланиши. Хом ашё ва материалларни аудит қилиш тартиби. Хом ашё, материаллар ҳисобининг аудити. Аудит натижаларининг умумлаштирилиши ва расмийлаштирилиши.

6.2.2 Тайёр маҳсулотларнинг аудити

Тайёр маҳсулотлар ишлиб чиқариш жараёнини тўлиқ ўтаган ва сотишга мўлжалланган маҳсулот ҳисобланади. Ишлиб чиқариш корхоналарининг иқтисодий барқарорлиги тайёр маҳсулотларнинг ҳажми ва сифатига бевосита боғлиқ, бўлади. Тайёр маҳсулотлар буюртмаларга асосан ишлиб чиқарилган бўлса ундан ҳам ишлиб чиқарувчи, ҳам сотиб олувчи манфаат кўради.

Тайёр маҳсулотнинг аудити жараёнида куйидагилар аниқланади:

- тайёр маҳсулотлар ҳақиқий таннархининг асослилиги;
- тайёр маҳсулотларнинг тўғри кирим қилинганлиги;
- тайёр маҳсулотлар инвентаризациясининг тўғри ўтказилганлиги;
- тайёр маҳсулотлар таннархидаги фарҷаларнинг тўғри ҳисобланганлиги;
- тайёр маҳсулотлар реализациясининг тўғри амалга оширилганлиги;
- тайёр маҳсулотлар ҳаракати билан боғлик, бўлган операцияларнинг бухгалтерия ҳисобида тўғри юритилиши;
- тайёр маҳсулотларнинг сақданиш жойлари ва моддий жавобгар шахслар бўйича тўғри ҳисобга олиб борилиши;
- тайёр маҳсулотларни сотишдан олинган молиявий натижалар ҳисобининг асослилиги.

Тайёр маҳсулотларни аудит қилишда куйидаги ахборот манбаларидан фойдаланилади: тайёр маҳсулотларни қабул қилиш далолатномаси, кирим накладнойлари, тайёр маҳсулотларни омборхоналарда ҳисобга олиш регистрлари, тайёр маҳсулотларни ишлаб чиқариш ведомостлари, сотиб олувчилар билан тузилган шартномалар, счёт- фактуralар, товар-транспорт накладнойлари, банк ҳујокатлари, соликлар бўйича ҳисоб-китоблар ва бошқа ҳујокатлар.

Аудитор тайёр маҳсулотларни аудит қилишда куйидагиларга эътибор бериши керак:

- корхонада тўлиқ ҳисобга олинмаган хом ашёлардан ишлаб чиқарилган тайёр маҳсулотларнинг мавжудлигига;
- моддий жавобгар шахслар томонидан ҳақиқий тайёр маҳсулотларнинг тўлиқ кирим қилинган ёки қилинмаганлигига;
- тайёр маҳсулотлар таннархи ҳамда сифатининг белтиланган меъёрларга мос келиши-келмаслигига;
- харидорларга жўнатилган тайёр маҳсулотларнинг сифати ва тўлиқлигига;
- сотиб олувчилар томонидан қайтарилган тайёр маҳсулотларнинг мавжудлиги ва уларнинг сабабларига;
- тайёр маҳсулотлар таржибидаги яроқсиз (брак) маҳсулотларнинг мавжудлиги ва уларнинг келиб чиқиш сабабларига;
- тайёр маҳсулотлар ҳаракатининг бухгалтерия ҳисобида тўғри юритилишига.

Корхоналар фаолиятида тайёр маҳсулотларни ҳисобга олиш жараёнида қуйидаги камчиликлар бўлиши мумкин: тайёр маҳсулотларни баҳолаш ва ҳисобга олиш корхонанинг «Ҳисоб сиёсати» талабларига мос келмаслиги, маҳсулот таннархидаги

фарқлар нотўғри аниқланганлиги, жўнатилган ва сотилган тайёр маҳсулотлар ҳажмида фарқларнинг мавжудлиги, синтетик ва аналитик ҳисоб маълумотларидаи номувофикликлар.

Тайёр маҳсулотлар корхона бухгалтериясида 2800 — «Тайёр маҳсулот ҳисоби счёtlари»да юритилади. Ушбу счёtnинг қолдиги бухгалтерия балансининг актив томони, иккинчи бўлинмасида кўрсатилган бўлади. Аудитор ушбу қолдикнинг тўғрилигини оборот ведомостлари, Бош китоб маълумотлари билан ўзаро солицтириб кўриши керак.

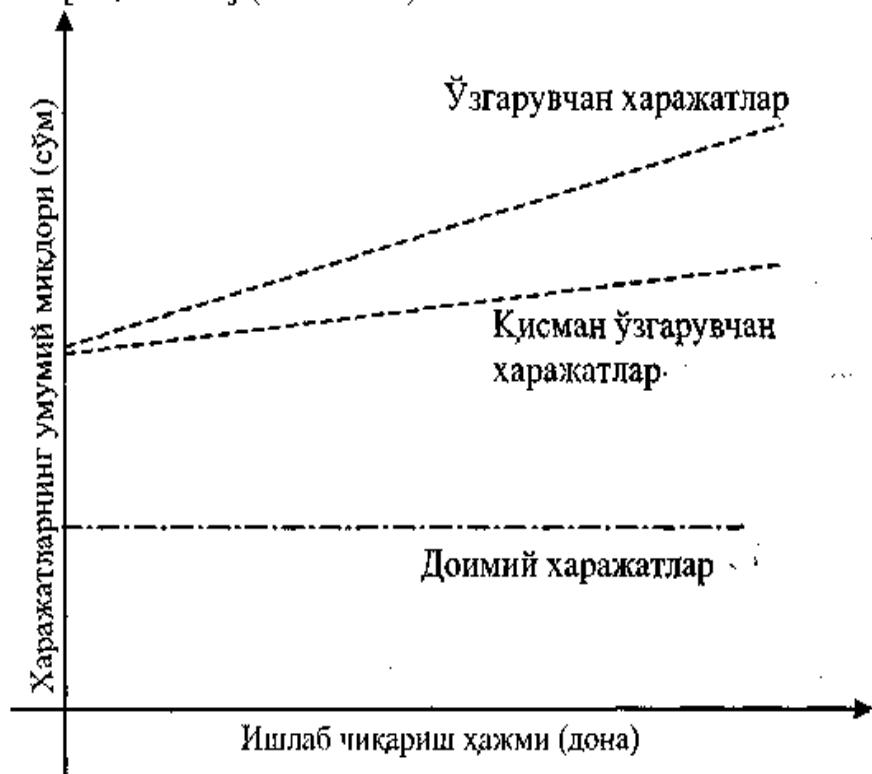
Тайёр маҳсулотлар ҳаракатининг ҳисоби куйидаги бухгалтерия ёзувлари орқали аудит қилинади: ишлаб чиқаришдан олинган тайёр маҳсулотлар 2800 – «Тайёр маҳсулот ҳисоби счёtlари»нинг дебитида акс этирилган бўлиб 2010 – «Асосий ишлаб чиқариш», 231 – «Ёрдамчи ишлаб чиқариш», 2110 – «Ўзида ишлаб чиқарилган ярим тайёр маҳсулотлар» счёtlарининг кредитидаги ёзувлар билан таққосланади. Корхона омборига келиб тушган тайёр маҳсулотлар 2810 – «Омбордаги тайёр маҳсулотлар» счётида ўз аксини топган бўлади. Сотицга яроқсиз (брак) бўлган тайёр маҳсулотлар 2610 – «Ишлаб чиқаришдаги брак» счёtdаги маълумотлар орқали аудит қилинади. Тайёр маҳсулотларнинг бошқа манбалардан келиб тушиши куйидаги счёtlар орқали текширилади: муассислардан (тъисисчилардан) устав капиталига улуш сифатида олинганда 4710 – «Устав капитали (фонди) да улушлар бўйича муассисларнинг қарзлари» счёти, бошқа юридик шахслардан қайтарилмайдиган молиявий ёрдам сифатида олинганда 9380 – «Қайтарилмайдиган молиявий ёрдам» ёки 8523 – «Қайтариб бермаслик шарти билан олинган мол-муллю» счёtlари, алоҳида балансда турган бўлинмалардан олинган бўлса 4110 – «Алоҳида балансга ажаратилган бўлинмалардан олинган счёtlар» орқали текширилади.

Аудит жараённада тайёр маҳсулотларнинг ишлаб чиқариш таннархига ва сотиб олиш баҳосига (қийматига) алоҳида эътибор берилади. Ишлаб чиқарилган тайёр маҳсулотларнинг таннархи Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Махкамаси томонидан тасдиқланган Маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиши харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом талаблари, Солик Кодекси, бухгалтерия ҳисобининг 5-сонли «Товармоддий заҳиралар» миллӣ стандарти асосида аудит қилинади. Бунда куйидагиларга эътибор берилади:

- маҳсулот ишлаб чиқариш таннархининг тўғри шаклланганлиги;

- таннарх таркибининг тўғри аниқланганлиги (моддий харжатлар, иш ҳақи ҳаражатларининг тўғри ҳисобга олинганлиги);
- тайёр маҳсулотнинг тўла таннархи ва сотиш баҳосининг асослиги.

Тадқиқот натижалари шуни кўрсатди, ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми билан ҳаражатлар бир-бiri билан узвий боғлиқ бўлиб корхонанинг молиявий ҳолатига катта таъсир кўрсатади. Шу мақсадларда ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг ҳажмини, таннархини ҳақиқатда қилинган ҳаражатларнинг турлари бўйича ҳисобга олиб бориш ва аудит қилиши изжобий натижалар беради. Тайёр маҳсулотлар аудитида унинг таннархи ва қийматини ўзгарувчан, қисман ўзгарувчан ва доимий ҳаражатлар бўйича текшириш моддий, молиявий ва меҳнат ресурсларни тежашга олиб келади. Махсус адабиётларда ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми билан ҳаражатларнинг ўзаро боғлиқлиги қўйидагича ифодаланган [19, 162 б.] (5 - чизма).

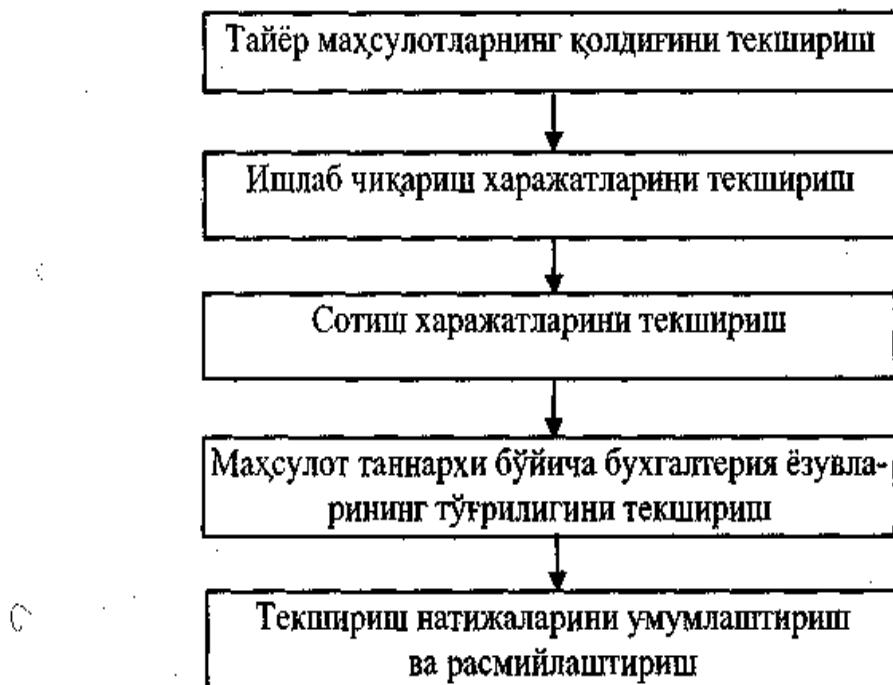

5-чизма. Ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажмининг ҳаражатлар билан ўзаро боғлиқлиги

Ишлаб чиқариш ҳажми ортиб борган сари ҳаражатларнинг умумий миқдори ҳам ошиб боради. Бу асосан ўзгарувчан ҳамда қисман ўзрувчан ҳаражатлар ҳисобидан содир бўлади. Аудитор

ушбу ўзгаришлар ва ўзаро боғлиқликларни эътиборга олиб маҳсулот ҳажми ва унинг таннархини таҳдил қилиши керак.

Маҳсулот таннархини қўйидаги кетма-кетликда аудит қилиш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз (6-чизма).

6-чизма. Маҳсулот таннархи аудитининг кетма-кетлиги

Тайёр маҳсулотларни сотиш, уларниң камайиши билан боғлиқ операциялар 2800 – «Тайёр маҳсулот ҳисоби счёtlари» (2810 – «Омбордаги тайёр маҳсулот») нинг кредити ва бошқа счёtlарниң дебетидаги ёзувлар орқали аудит қилинади. Бунинг учун аудитор 4010 – «Харидорлар ва буюртмачилардан олинадиган счёtlар», 9110 – «Сотилган тайёр маҳсулотлар», 5110 – «Ҳисоб китоб» счёti, 5200 – «Валюта счёtlари ҳисобининг счёtlари», 5000 – «Кассадаги пул маблағлари ҳисоби счёtlари»даги ёзувларни текширади.

Фойдаланилган тайёр маҳсулотлар 2010 – «Асосий ишлаб чиқариш», 2310 – «Ёрдамчи ишлаб чиқариш», 2820 – «Кўргазмадаги тайёр маҳсулот» ва бошқа счёtlардаги ёзувлар орқали аудит қилинади. Инвентаризация натижасида кам чиқсан тайёр маҳсулотлар, уларниң ўндирилиши 4630 – «Моддий заарларни қоплаш бўйича ходимларниң қарзлари», 9433 – «Моддий бойликларниң камомади ва бузилиши бўйича харажатлар», 5000 – «Кассадаги пул маблағлари ҳисоби счёtlари» орқали текширилиб кўрилади.

Тайёр маҳсулотларнинг қайта баҳоланиши билан борлик операциялар ҳам бухгалтерия ҳисоби счёtlари (9439, 2810 ва бошқа счёtlар)даги мавжуд ёзувлар орқали аудит қилинади. Фаолият юритишнинг ҳозирги шароитида ички ва ташки бозор харидорлари тайёр маҳсулотлар учун олдиндан маблағ ўтказишлари мумкин. Аудитор бундай операцияларни 2810 – «Омбордаги тайёр маҳсулот», 6310 – «Харидорлар ва буортмачилардан олинган бўнаклар» 5200 – «Валюта счёtlари ҳисобининг счёtlари», 5110 – «Ҳисоб-китоб» счёti, 9010 – «Тайёр маҳсулотларни сотишдан олинган даромадлар» ва бошқа счёtlар орқали аудит қиласди.

Корхонанинг тайёр маҳсулотлари шу корхонага қарашли бўлган чакана савдо, овқатланиш корхоналарига, иш ҳақи ҳисобидан эса ишчи-хизматчиларга ҳам берилиши мумкин. Бундай операцияларнинг тўғрилиги 2920 – «Чакана савдодаги товарлар», 6710 – «Мехнат ҳақи бўйича ходимлар билан ҳисоб-китоблар» ва бошқа счёtlар орқали текширилади. Аудит натижалари маълум тартибда умумлаштирилади ва расмийлаштирилади.

Таянч иборалар:

Тайёр маҳсулотларнинг мазмuni ва турлари. Тайёр маҳсулотларнинг баҳоланиши. Тайёр маҳсулотлар аудитининг кетма-кетлиги. Маҳсулот таннархининг аудити. Тайёр маҳсулотлар ҳаракати ҳисобининг аудити. Тайёр маҳсулотлар реализацияси натижаларининг аудити. Аудит натижаларининг умумлаштирилиши ва расмийлаштирилиши.

6.2.3 Товар операцияларининг аудити

Савдо фаолияти билан шуғулланувчи корхона ва фирмаларда товар операциялари аудитнинг муҳим обьектларидан ҳисобланади. Тайёр маҳсулот бозорга чиқарилганда товарга айланади. Ушбу товар талаб ва таклифга асосан сотилади. Сотилган товарнинг ҳажми товарооборотни (товар айланишини) ташкил қиласди. Товарооборот муҳим кўрсатгич бўлиб у корхонанинг даромадлари, харожатлари ва сўнгти молиявий натижасига ўз таъсирини кўрсатади. Сотилган товарларнинг ҳажми қанчалик кўп бўлса корхона шунчалик кўп даромад (фойда) олади.

Савдо корхоналари товарооборот ҳажмининг оширилишидан манфаатдордир. Бундан ташқари товарларнинг кўп микдорда сотилиши аҳоли эҳтиёжининг қондирилаётганлигини ифодалайди.

Товар операцияларининг аудити қўйидаги вазифаларни ҳал қилишга қаратилган:

- корхонада товарлар реализациясининг ташкил этилишини текшириш;
- аҳолининг товарларга бўлган эҳтиёжи қай даражада қондирилаётганлигини ўрганиш;
- товар заҳираларини кўпайтириш имкониятларини белгилаш;
- товарлар билан боғлиқ бўлган операциялар ҳисоби корхонанинг «ҳисоб сиёсати»га мос келиш-келмаслигини аниқлаш;
- аудит натижалари бўйича маълум тавсиялар ишлаб чиқиш.

Товар операцияларининг аудити қўйидаги тартибда ва кетма-кетликда амалга оширилади. Даставвал аудитор бухгалтерия ҳисоби маълумотларидан товарларнинг қолдигини аниқлайди. Бундай маълумот корхона балансининг актив томони, иккинчи бўлинмасида ифодаланган бўлади. Аудитор баланс қолдигини оборот ведомости ва Бош китоб маълумотлари билан ўзаро со-лишириади. Кейинчалик товарларнинг сакланиш жойларидаги ҳақиқий қолдиклари бухгалтерия ҳисоби маълумотлари билан таққосланади. Бунинг учун товарларнинг инвентаризацияси ўтказилади. Корхонадаги товарлар чакана савдо шохобчаларида, ошхоналарда, омборхоналарда сакланаётган бўлиши мумкин. Ушбу товарлар сакланиш жойлари бўйича тўлиқ инвентаризация қилинади. Товар қолдикларининг ҳақиқий микдори аниқлангандан сўнг товарларнинг ҳаракати, товарооборот ҳажми текширилади. Бундай текширув қўйидаги хужжатлар орқали амалга оширилади: мол етказиб берувчилар, сотиб олувчилар билан тузилган шартномалар, товар ҳужжатлари (счёт-фактуралар, товар-транспорт накладнойлари, кирим-чиқим накладнойлар, далолатномалар, пул ҳужжатлари (кирим касса ордерлари, илова ведомостлари, алоқа квитанциялари, ҳисоб-китоб пластиклари), банк ҳужжатлари (тўлов топшириқномалари, тўлов талабномалари, ҳисоб-китоб чеклари) ва бошқа ҳужжатлар.

Корхонанинг «Ҳисоб сиёсати» талабларига асосан товарлар чакана нархда (ҳақиқий таннархда) 2900 – «Товарлар ҳисоби счётлари»да ифодаланган бўлади. Товарлар сакланиш жойларига

қараб алоҳида счёларда ҳисобга олиб борилади. Мол етказиб берувчилик билан ҳисоб-китоблар 6010 – «Мол етказиб берувчилик ва пудратчиларга тўланадиган счёлар» (қисқа муддатли мажбуриятлар бўйича) ва 7010 – «Мол етказиб берувчиликарга ва пудратчиларга тўланадиган счёлар» (узоқ муддатли мажбуриятлар бўйича)да ҳисобга олиб борилади. Харидорлар билан эса 4010 – «Харидорлар ва буюртмачилардан олинадиган счёлар» 6310 – «Харидорлар ва буюртмачилардан олинган бўнаклар» счётида ҳисобга олиб борилади. Сотилган товарларнинг таннархи 9120 – «Сотилган товарлар таннархи» счётида ҳисобга олиб борилади.

Мол етказиб берувчилик ва сотиб оловчилик мамлакат ичидаги ва хориждаги хўжалик юритувчи субъектлар бўлиши мумкин. Шунинг учун товарлар бўйича ўзаро ҳисоб-китоблар Ўзбекистон валютасида (сўмда) ва ҳалқаро валютада (АҚШ долларида) ҳисобга олиб борилади.

Товарларнинг экспорт, импорт, реэкспорт, реимпорт операциялари Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг курсига асосан фақат ҳалқаро валютада амалга оширилади. Товар операциялари накд пулсиз ва нақд пулли ҳисоб-китоб шаклларида олиб борилади. Аудитор юқоридаги хусусиятларни инобатта олган ҳолда товар операцияларининг аудитини ўтказиши керак.

Товарларнинг кўпайиши (келтирилиши) билан боғлиқ операциялар бухгалтерия ҳисобининг куйидаги счёлари орқали аудит қўлиниади:

- товарлар мол етказиб берувчиликардан олинганда мажбурият турларига қараб 6010 – «Мол етказиб берувчиликарга ва пудратчиларга тўланандиган счёлар» (жорий мажбуриятлар бўйича), 7010 – «Мол етказиб берувчиликарга ва пудратчиларга тўланандиган счёлар» (узоқ муддатли мажбуриятлар бўйича) орқали;
- ишлаб чиқарилган, қайта ишлаш натижасида олинган товарлар 2010 – «Асосий ишлаб чиқариш» счёти орқали;
- мулк эгасидан савдо корхонанинг устав капиталига улущифатида берилган товарлари 4710 – «Устав капитали (фонди)га улушлар бўйича муассисларнинг қарзлари» счёти орқали;
- ҳисобдор шахслар томонидан харид қилган товарлар 6870 – «Ҳисобдор шахслардан қарзлар» счёти орқали;
- юридик шахслардан қайтириб бермаслик шарти билан (бепул) олинган таворлар 8523 – «Қайтириб бермаслик шарти билан олинган мол-мулк» счёти орқалар текширилади.

Товарлар, уларнинг қиймати яна қуйидаги ҳолларда кўпайиши мумкин: қайта баҳоланиш натижасида (9370 – «Товар-моддий заҳираларни қайта баҳолаш»), инвентаризация натижасида товарларнинг кўп чиқиши ҳолларида (9390 – «Бошқа операциялардан даромадлар»). Бундай операциялар - далолатномалар, журнал-ордерлар ва бухгалтерия ёзувлари орқали текшириб кўрилади.

Товарларнинг тўлиқ келиб тушганлиги ва кирим қилинганини то-варлар учун тўланган пул хужокатлари ва бухгалтерия ёзувлари орқали таққосланади. Ушбу мақсадларда тўлов турига қариб 5110 – «Хисоб-китоб» счёти, 5200 – «Валюта счёtlари ҳисобининг счёtlари», 6870 – «Хисобдор шахслардан қарзлар», 6020 – «Берилган векселлар» (қисқа муддатли), 4310 – «Товар-моддий заҳиралар учун мол етказиб берувчи-ларга ва пудратчиларга берилган бўнаклар», 6910 – «Қисқа муддатли банк кредитлари», 7310 – «Харидор ва буюртмачилардан олинган бўнаклар», 7020 – «Берилган векселлар» (узоқ муддатли) счёtlаридаги ёзувлар обдан текширилади. Савдо корхонасининг мулк шаклига қараб товарлар (аксарият қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари) нақд пулга харид қилиниши мумкин. Бундай ҳолларда 5010 – «Миллий валютадаги пул маблағлари» счётидаги ёзувлар текширилиб чиқилади.

Товарлар улгуржи ва чакана савдо корхоналаридан истеъмолчиларга нақд пулга, нақд пулсиз шаклларда реализация қилинади. Ушбу операцияларнинг тўғрилиги қуйидаги бухгалтерия счёtlари орқали аудит қилинади:

- товарлар шартномаларга асосан сотиб олувларга жўнатилганда: 9120 – «Сотилган товарлар таннархи» счёти орқали;
- қайта ишлашга берилган товарлар: 2010 – «Асосий ишлаб чиқариш» счёти орқали;
- товарлар қисқа муддатли ва узоқ муддати молиявий кўйилмалар шаклида берилганда: 5810 – «Қиматбаҳо қофозлар», 0600 – «Узоқ муддатли инвестициялар ҳисоби счёtlари» орқали;
- товарлар реализацияси бўйича топширилган савдо тушумлари: 4010 – «Харидорлар ва буюртмачилардан олинадиган счёtlар», 5010 – «Кассадаги пул маблағлари ҳисоби счёtlари», 5110 – «Хисоб-китоб» счёти, 5200 – «Валюта счёtlари ҳисобининг счёtlари», 5620 – «Йўлдаги пул маблағлари» ва бошқа счёtlар орқали аудит қилинади.

Бозор муносабатларнинг ривожланиши туфайли товарларни аҳолига кредит (пластик) карточкалари орқали сотиш жорий этилиб борилмоқда. Аудитор ушбу операцияларнинг тўғрилигини банк хужокатлари ва бухгалтерия ҳисобидаги маҳсус ёзувлар орқали аудит

қилади. Бунда мөкоз учун банкда очылган шахсий счётнинг асослары, пластик карточкаси орқали амалга оширилган хисоб-китоблар (2900, 5500 счётлар) обдан текширилади.

Товарларни сотищдан олинган даромадларнинг тўғрилиги 9020 – «Товарларни сотищдан олинган даромадлар», 5010 – «Миллий валютадаги пул маблағлари», 5110 – «Хисоб-китоб» счёти, 5210 – «Мамлакат ичидаги валюта счётлари» орқали текширилади. Товарлар ташиш, сақлаш реализация қилиш жараёнида турли сабабларга кўра камайиши мумкин. Бундай камайишилар табий оғатлар туфайли ҳам содир бўлади. Аудитор ушбу операцияларга тузилган хужоатлар ва бухгалтерия счётларидаги ёзувлар орқали аудит қилади. Бунда 2900 – «Товарлар хисоби счётлари» билан боғлиқ бўлган куйидаги счётлар чукур текширилиб чиқилади: 4210 – «Давъолар бўйича олинадиган счётлар», 4630 – «Моддий зарапларни қоплаш бўйича ходимларнинг қарзлари», 9433 – «Моддий бойликларнинг камомади ва бузилиши бўйича заарлар», 9411 – «Сақлаш ва ташиш харажатлари», 9720 – «Факулотдаги заарлар», 5010 – «Миллий валютадаги пул маблағлари», 5110 – «Хисоб-китоб» счёти ва бошқа счётлар.

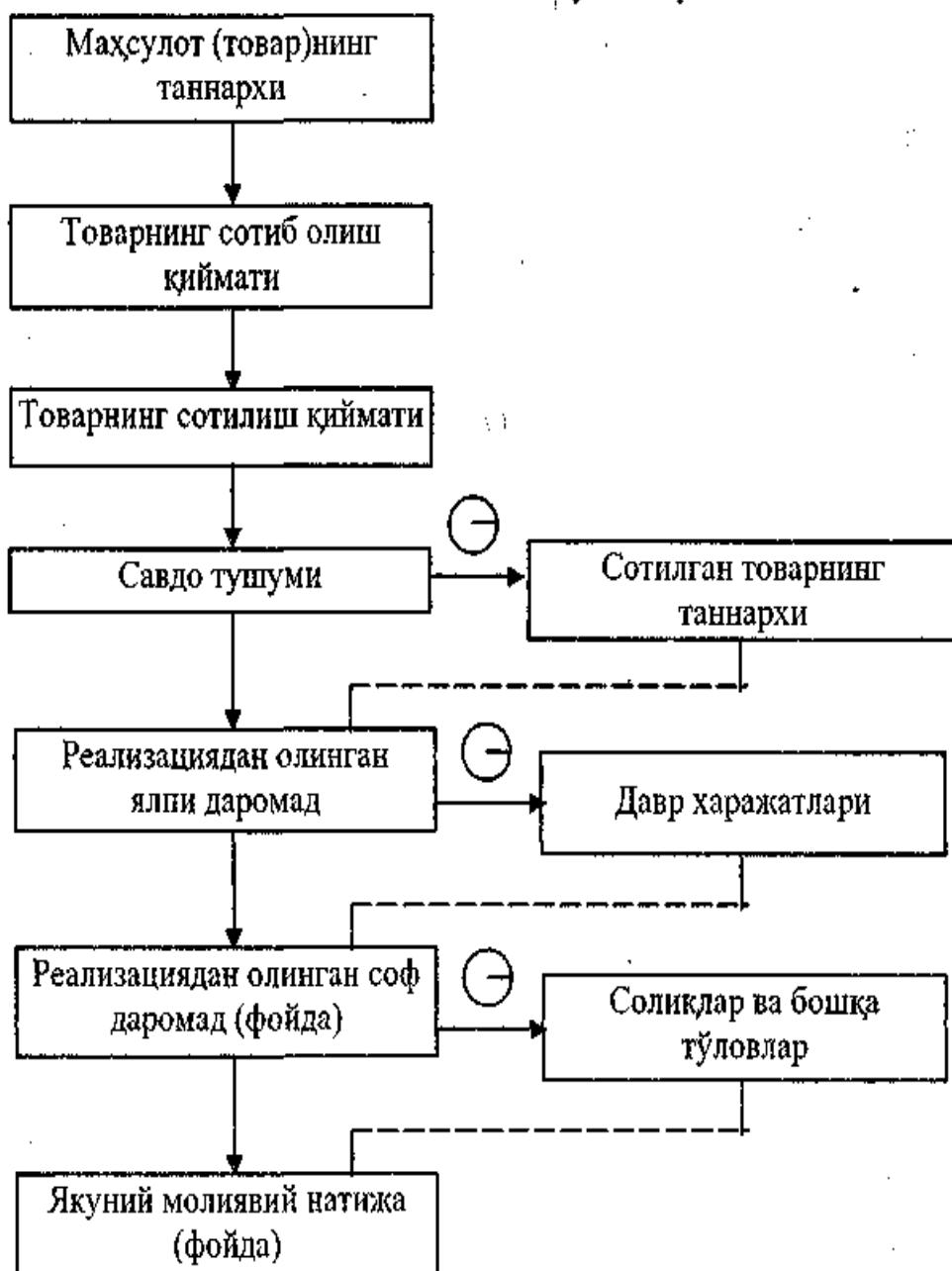
Чакана савдо корхоналаридаги айрим товарлар ҳукumat қарори билан қайта баҳоланиб нархи тушурилиши мумкин. Ушбу операцияларнинг тўғрилиги 2920 – «Чакана савдоцаги товарлар», 9439 – «Бошқа операцияларнинг харажатлари», 6410 – «Бюджетга тўловлар бўйича қарздорлик», 5110 – «Хисоб-китоб» счёти ва бошқа счётлар орқали аудит қилинади.

Товарлар аудитида импорт ва экспорт операцияларини текшириш маълум хусусиятларга эга. Товарларнинг импорти ва экспорти билан боғлиқ операцияларини аудит қилинда товарларнинг валютадаги сотиб олиш-сотиш қийматига, валюта курсига ва бож тўловларига алоҳида эътибор берилиши керак. Товарларнинг сотилиши текширилганда аудитор ҳукumatнинг бу масала бўйича қабул қилган қарорларининг қай даражада баъкарнилаётганилигига, савдо тушумларининг белгиланган тартибда кирим қилинishi ва вактида банк муассасаларига топширилишига алоҳида эътибор берилиши керак. Товар операцияларнинг аудитида моддий жавобгар шахсларнинг товар ва пул хисоботлари, бухгалтерия хисоби ёзувлари ҳамда молиявий хисобот маълумотларига асосланиб амалга оширилади.

Товарларнинг қолдиқлари, сотилиши «Молиявий хисобот» маълумотларига таққосланади. Реализация қилинган товарларнинг ҳажми «Молиявий хисобот»нинг «Пул оқимлари түгрисида хисобот»ида ўз ак-

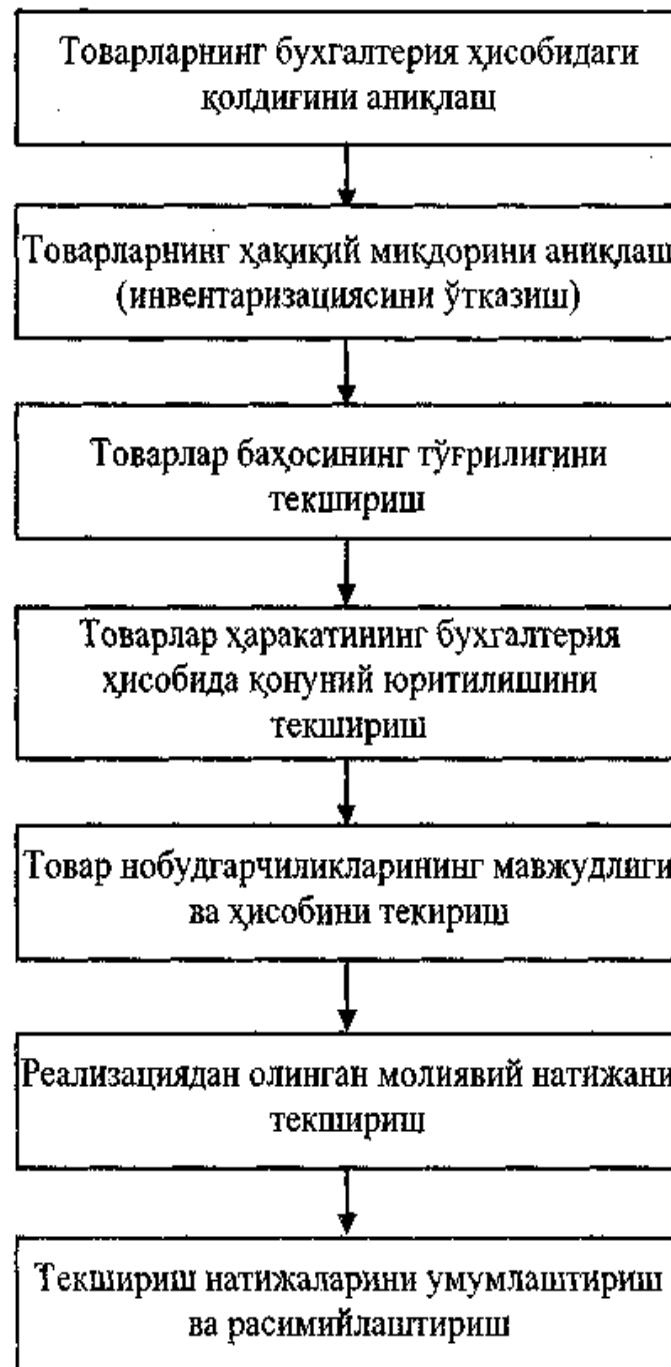
сини топган бўлади. Ушбу ҳисоботнинг кирим қисмида харидорлардан келиб тушиган шул-валюта маблағлари ифодаланган бўлади.

Товар операциялари аудити бухгалтерия ҳисобининг компьютерлаштирилган тизимида маълум хусусиятларга эга. Савдо фирмасининг товарларни сотиб олиши, сотиши ва молиявий натижалари бухгалтерия ҳисобининг компьютерлаштирилган тизимида куйидагича ифодаланади (7-чизма).

7-чизма. Товар операциялари ҳисобининг компьютерлаштирилган тизими

Аудитор товарларни сотиб олиш, сақдаш ва сотиш билан боғлиқ бўлган барча жараёнларининг аудитини машинограммаларга асосан маълум кетма-кетликда амлага оширади (8-чизма).

8-чизма. Товар операциялари аудитининг кетма-кетлиги

Аудитор савдо фаолияти аудитини бошқа фаолият турларининг аудити билан биргаликда амалга ошириши мумкин. Аудит натижасида маълум хуносаларга қелинади ва тавсиялар ишлаб чиқлади.

Таянч иборалар:

Товар операциялари аудитининг хусусиятлари ва вазифалари. Келтирилган товарларнинг аудити. Сотилган товарларнинг аудити. Экспорт-импорт операциялари аудитининг хусусиятлари. Товар нобудгарчиликларининг аудити. Товар операцияларининг бухгалтерия ҳисобини компьютерлаштирилган тизимида аудит қилиниши. Аудит натижаларининг ўмумлаштирилиши ва расмийлаштирилиши.

VII БОБ. ҲИСОБ-КИТОБЛАР ВА КРЕДИТ ОПЕРАЦИЯЛАРИНИНГ АУДИТИ

7.1. Ҳисоб-китоблар ва кредит операциялари аудитининг вазифалари

Хўжалик юритувчи субъектлар ўз фаолиятларида бошқа корхоналар, ташкилотлар ва муассасалар билан ўзаро ҳисоб-китобларни олиб боради. Жумладан, мол етказиб берувчилар билан сотиб олинган материаллар, товарлар бўйича, харидарлар билан жўнатилган ва сотилган маҳсулотлар бўйича, транспорт ташкилотлари билан кўрсатилган хизматлар бўйича, бюджет билан солиқлар бўйича, ҳисобдор шахслар билан уларга берилган пул маблағлари бўйича, ишчи-хизматчилар билан меҳнат ҳақи бўйича. Корхоналарда булардан ташқари мулкий сугурталар бўйича ҳисоб-китоблар, таъсисчилар (муассислар) билан уларнинг улушлари бўйича ҳисоб-китоблар, ижтимоий сугурта бўйича ҳисоб-китоблар, коммунал хизматлари бўйича ҳисоб-китоблар, билдирилган даъволар бўйича ҳисоб-китоблар, корхонанинг ички бўлинмалари билан ўзаро ҳисоб-китоблар олиб борилади.

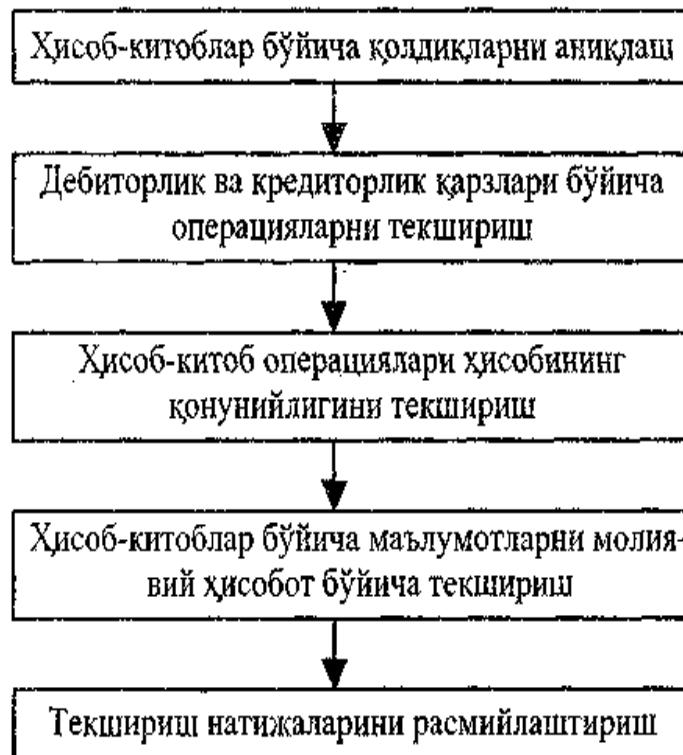
Ҳисоб-китоб операциялари Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан белгилаган тартибда амалга оширилиши, юридик шахслар ўзаро ҳисоб-китоб интизомига тўлиқ амал қилишлари керак. Хўжалик юритувчи субъектлар ўртасида ўзаро ҳисоб-китобларнинг тўғри ташкил қилиниши ва юритилиши пул маблағларидан самарали фойдаланиши таъминлайди, корхоналарнинг тўлов интизомини мустаҳкамлайди. Шу боис ҳисоб-китоблар доимий равишда аудит қилиб борилади.

Ҳисоб-китоб операцияларининг аудити унинг тури ва мақсадига бевосита боғлиқдир. Тузилган шартномага асосан корхона фаолиятидаги барча ҳисоб-китоб операциялари ёки уларнинг айримлари (мол етказиб берувчилар билан, бюджет билан, даъволар бўйича ҳисоб-китоблар) аудит қилиниши мумкин.

Ҳисоб-китоб операциялари аудитининг вазифалари кўйидагиларга қаратилган:

- корхоналар ўртасидаги ҳисоб-китобларнинг тўғри ва тўла юритилишини текшириш;
- товарлар, материаллар, кўрсатилган хизматлар учун тўланган суммаларнинг қонунийлигини текшириш;
- корхоналар ўртасидаги мавжуд қарзларнинг ҳаққонийлиги ва асослиигини ўрганиш;
- ҳисоб-китоб операцияларининг бухгатерия ҳисоби счётларида тўғри акс эттирилганлигини аниқлаш;
- дебиторлик ва кредиторлик қарзларининг келиб чиқиш сабабларини ўрганиш ва уларнинг молиявий ҳисботда тўғри ифодаланганлигини аниқлаш;
- ҳисоб-китоб операциялари ҳисобини яхшилашга қаратилган тавсиялар ишлаб чиқишдан иборат.

Корхоналар ўртасидаги ҳисоб-китобларнинг аксарият қисми нақд пулсиз амалга оширилади. Шу мақсадларда аудитор ҳисоб-китоб операцияларини аудит қилишда банк ҳужжатлари, товар ва пул ҳужжатларидан кенг фойдаланади. Ҳисоб-китоб операцияларининг аудити маълум тартибда ва кетма-кетлиқда амалга оширилади. Буни куйидагича ифодалаш мумкин (9- чизма):

9-чизма. Ҳисоб-китоб операциялари аудитининг кетма-кетдиги

Ҳисоб-китоб операциялари ҳолатининг аудити қоидага асосан уларни инвентаризация қилиш орқали амалга оширилади. Аудитор инвентаризация орқали ҳисоб-китоблар бўйича қолдикларнинг ҳаққонийлигини аниқлайди. Дебиторлик ҳамда кредиторлик қарзларининг келиб чиқиш сабабларини ўрганади ва ушбу масалаларга ўз муносабатини билдиради.

Таянч иборалар:

Корхоналар ўртасидаги ҳисоб-китобларнинг турлари. Ҳисоб-китоб операциялари аудитининг вазифалари. Кредит операциялари аудити вазифалари.

7.2. Товар операциялари бўйича ҳисоб-китобларнинг аудити

Ишлаб чиқарувчи ва савдо корхоналари мол етказиб берувчилар билан сотиб олинган хом ашё, материаллар, товарлар бўйича ҳисоб-китобларни юритади. Сотиб оловчилар ва буюртмачилар билан эса тайёр маҳсулотларни ва товарларни жўнатиш (сотиш) бўйича ҳисоб-китобларни олиб боради.

Товар операциялари бўйича ҳисоб-китоблар аудитининг асосий мақсади – мол етказиб берувчилар ва сотиб оловчилар билан олиб борилаётган операцияларнинг қонунийлиги, бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартларига мос келиши, томонларнинг тўлов интизомига тўлиқ риоя қилишларини аниқлашдан иборат. Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналарга хом ашё, материаллар ва товарлар турли манбалардан, шу жумладан хориждаги мол етказиб берувчилардан келиб тушиши мумкин.

Ўз навбатида корхоналарнинг тайёр маҳсулотлари ҳамда товарлари ҳам ички бозорга, ҳам хорижий истеъмолчиларга сотилиши мумкин. Шунинг учун ҳам аудиторлар экспорт-импорт операцияларининг хусусиятларини, ушбу операцияларнинг халқаро андозалар бўйича ҳужжатлаштирилиши, ҳисоб-китобларининг олиб борилишини мукаммал билишлари керак.

Мол етказиб берувчилар ва сотиб оловчилар билан ҳисоб-китобларнинг аудити қуйидаги тартибда амалга оширилади: мол етказиб берувчилар ва сотиб оловчилар билан тузилган шартномаларнинг қонунга мослиги аниқланади, сотиб олинган ва сотилган материаллар, товарларнинг тўғри ҳужжатлаштирилганлиги,

бухгалтерия ҳисоби счёларида тўғри юритилиши текширилади, товар оперциялари бўйича дебиторлик ва кредиторлик қарзларининг ҳаққонийлиги аниқланади.

Корхоналар фаолиятида мол етказиб берувчилар ва сотиб оловчилар билан олиб бориладиган ҳисоб-китобларда маълум камчиликлар бўлиши мумкин. Жумладан, хом ашё, материаллар, товарларнинг сифатсизлиги, товарлар таркибининг буюртма талаблариға мос келмаслиги, тўловлар бўйича асоссиз даъволарнинг билдирилиши ва ҳ.к. Аудитор ушбу жараёнларни товар ва банк ҳужжатларига асосан чуқур текшириб кўриши керак. Корхоналар фаолиятида мол етказиб берувчилар ва сотиб оловчилар ўртасида асоссиз дебиторлик ва кредиторлик қарзлари келиб чиқади. Ушбу қарзларнинг ҳаққонийлигини аудитор қўйидаги тартибда текшириши керак: дебиторлик ёки кредиторлик қарзларининг келиб чиқиши муддатлари ва сабабларини аниқлаш, томонларнинг ўзаро тузган шартномаларга қай даражада амал қилгандикларини текшириш, ҳисоб-китоблар бўйича билдирилган даъволарнинг асослиигини исботлаш.

Мол етказиб берувчилар ва сотиб оловчилар билан олиб бориладиган ҳисоб-китобларнинг самардорлиги бир қанча омилларга боғлиқдир. Биринчи навбатда ушбу ҳисоб-китобларнинг бухгалтерия ҳисобида тўғри акс эттирилиб борилишига боғлиқ, Маълумки, хўжалик юритувчи субъектлар мол етказиб берувчилар ва сотиб оловчилар билан олиб бориладиган ҳисоб-китобларни алоҳида счёларда акс эттириб борадилар. Корхонанинг “Ҳисоб-сиёсати”га асосан улар учун алоҳида синтетик ва аналитик счёлар очилади. Ҳисоб регистрларида ўзаро ҳисоб-китоблар умумлаштирилиб борилади. Корхоналар ўртасидаги ҳисоб-китоблар вақт-вақти билан текширилиб борилиши керак.

Аудитор ушбу масалаларни аудит қилишда қўйидагиларга эътибор бериши керак: товарларни сотиб олиш ёки сотиш бўйича корхонада шартномаларнинг мавжудлигига, мол етказиб берувчилар ёки сотиб оловчилар билан ўзаро ҳисоб-китобларнинг текширилиб (солиштирилиб) борилиши ҳолатига, материаллар, товарлар ҳаракатининг тўғри расмийлаштирилишга (товар-моддий бойликларни қабул қилиш учун ишонч қофозларини берилиш тартиби, қайд қилиниши), мол етказиб берувчилар, сотиб оловчиларга бериладиган ҳужжатлар (счёт-фактуралар, товар-транспорт накладнойлари) нинг алоҳида журналда қайд қилинишига, мол етказиб берувчиларга муддатида билдирилган даъваларга, товарлар ҳаракатининг бухгалтерия ҳисоби счёларида тўғри акс

эттирилганлигига. Аудитор ушбу ҳолатларни текшириш натижалари бўйича маълум хуносаларга келади ва ўзининг тавсияларини беради.

Аудитор мол етказиб берувчилар ва сотиб оловчилар билан ҳисоб-китобларни аудит қилиш жараёнида қуйидаги масалаларга ойдинлик киритади:

- товар- моддий бойликларни сотиб олиш ёки сотиш бўйича асосли хужжатларнинг мавжудлиги ва уларнинг қонуний равишда тузилганлиги;
- корхона фаолиятида хужжатлаштирилмасдан олинган ёки сотилган товар-моддий бойликларнинг мавжудлиги;
- мол етказиб берувчилар ва сотиб оловчиларга ўзаро ҳисоб-китоблар бўйича даъволарнинг вактида билдирилганлиги;
- мол етказиб берувчилар, сотиб оловчилар бўйича синтетик счёtlардаги маълумотларнинг аналитик счёtlардаги маълумотларга мос келиш-келмаслиги;
- дебиторлик ва кредиторлик қарзларининг ҳаққонийлиги;
- товар операцияларининг бухгалтерия ҳисоби счёtlарида тўғри акс эттирилганлиги;
- валюталар орқали амалга оширилган товар операциялари ҳисоб-китобларининг тўғри юритилиши (валюта курсининг ҳисобга олиниши);
- товарлар қолдиқларининг, дебиторлик ва кредиторлик қарзларининг молиявий ҳисоботда тўғри акс эттирилганлиги.

Аудитор текшириш жараёнида маҳсус қайдномалар, далолатномалар, маълумотномалар тузади. Товар операциялари бўйича дебиторлик қарзлари тўғрисидаги маълумотларни қуйидаги тартибда расмийлаштириш мумкин (З-жадвал).

Аудитор товар операциялари бўйича мол етказиб берувчилар билан олиб бориладиган ҳисоб-китобларнинг тўғрилигини қуйидаги счёtlар орқали текширади: 6010 – «Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга тўланадиган счёtlар» (жорий мажбуриятлар бўйича), 7010 – «Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга тўланадиган счёtlар» (узоқ муддатли мажбуриятлар бўйича). Ушбу счёtlарнинг кредит қолдиқлари корхонанинг мол етказиб берувчилар олдиради товарлар бўйича қарзини билдиради. Аудитор ушбу счёtlардаги ёзувларни 2900 – «Товарлар ҳисоби счёtlари», 5110 – «Ҳисоб китоб» счёti, 5200 – «Валюта счёtlари ҳисобининг счёtlари», 6910 – «Кисқа муддатли банк кредитлари», 7510 – «Узоқ муддатли банк кредитлари» ва бошқа счёtlар (9400, 5510, 4310, 4010, 9540, 6910, 7510) орқали текширади.

**«Умид» фирмасининг 2002 йил 1 апрел ҳолатидаги товар
операциялари бўйича дебиторлик қарзлари тўғрисида
маълумот**

№	Операциянинг мазмуни	Баланс бўйича сумма, минг сўм			Шулардан, муддати ўтган қарздорлик
		Хам- маси	шу жумладан Дебитор то- монидан тан олинган қарздорлик	Дебитор то- монидан тан олингмаган қарздорлик	
1	«Богизагон» савдо акционер- лик жамиятига жўнатилган, лекин муддатида тўланмаган тайёр маҳсулотлар	1560,0	1360,0	200,0	-
2	«Давлатобод» акционерлик жамиятига билдирилган даъво ва х.к.	540,0	400,0	140,0	100,0
	Жами	2100,0	1760,0	340,0	100,0

Сотиб олувчилар билан олиб бориладиган ҳисоб-китобларнинг аудити қуйидаги счёtlар орқали амалга оширилади: 4010 – «Харидорлар ва буюртмачилардан олинадиган счёtlар», 6310 – «Харидорлар ва буюртмачилардан олинадиган бўнаклар», 2900 – «Товарлар ҳисоби счёtlари», 9110 – «Сотилган товарларнинг таннархи», 5000 – «Кассадаги пул маблағлари ҳисоби счёtlари», 5110 – «Ҳисоб китоб» счёти, 5200 – «Валюта счёtlари ҳисобининг счёtlари» ва бошқа счёtlар. Аудитор товар операцилари бўйича ҳисоб-китобларнинг аудитида банк ҳужжатлари, моддий жавобгар шахсларнинг ҳисоботлари ва ҳисоб ре-гистирларидан кенг фойдаланади.

Таянч иборалар:

Товар операциялари бўйича ҳисоб-китоблар аудитининг вазифалари. Мол етказиб берувчиларга товарлар учун тўланган суммаларнинг аудити. Сотиб олувчилар билан олиб бориладиган ҳисоб-китобларнинг аудити. Аудит натижаларининг умумлаштирилиши ва расмийлаштирилиши.

7.3. Хизматлар бўйича ҳисоб-китобларнинг аудити

Турли мулкдаги хўжалик юритувчи субъектларга бошқа корхона ва ташкилотлар маълум хизматларни кўрсатади. Жумладан, почта, телефон, телеграф, факс бўйича хизматлар, электроэнер-

гия, газ, иссиқдик бериш бўйича хизматлар, савдо тушумларини инкасса қилиш бўйича хизматлар, транспорт бўйича хизматлар ва бошқа турдаги хизматлар. Корхона пул маблагининг маълум қисми кўрсатилган ушбу хизматлар учун сарф бўлади. Амалиёт маълумотлари билан яқиндан танишиш шуни кўрсатдики, ушбу хизматларни ҳисобга олиш ва ғазоратини таъминлашда маълум камчиликлар мавжуд. Жумладан, бажарилган хизматларнинг ҳажмини асосиз ошириб кўрсатиш, хизмат таърифларини ўзгартириш ҳоллари учраб туради. Натижада, корхоналар ўргасида мавжуд келишмовчиликлар ва дъяволар келиб чиқади. Бу ўз навбатида дебиторлик ва кредиторлик қарзларининг кўпайишига, корхоналар ўргасида ўзаро ҳисоб-китоб интизомининг бузилишига олиб келади. Шу мақсадларда кўрсатилган хизматлар бўйича ҳисоб-китобларнинг аудити ўтказилади. Ушбу аудит қуйидаги вазифаларни бажаришга қаратилган:

- кўрсатилган майший хизматлар бўйича тўланган маблагларнинг қонунийлигини текшириш;
- кўрсатилган хизматлар ҳажмининг тўғрилиги, таърифларнинг асосли кўлланганлигини аниқлаш;
- хизматлар бўйича ҳисоб-китобларнинг тўғри расмийлаштирилганлиги ва маҳсулот таннархига, корхонанинг давр ҳаражатларига асосли олиб борганлигини текшириш;
- ҳисоб-китоб операцияларининг бухгалтерия ҳисоби счётларида тўғри акс этирилганлигини экспертиза қилишдан иборат.

Хизматлар бўйича ҳисоб-китобларни аудит қилишга қуйидаги хужожатлар асос бўлади: томонлар ўргасида тузилган шартномалар, ҳаражатлар таркиби ва молиявий натижаларнинг шаклланиши тўғрисидаги низом, банк кўчирмалари, бажарилган ишлар (хизматлар) тўғрисидаги маълумотномалар, корхонанинг ҳисоб сиёсати, бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартлари ва бошқа меъёрномалар. Аудитор кўрсатилган хизматлар бўйича ҳисоб-китобларнинг аудитини қуйидаги тартибда ўтказади: даставвал хизматлар бўйича ҳисоб-китобларнинг турлари бўйича қолдиклари ўрганилади, кейинчалик ҳисоб-китоб операцияларининг тўғри хужожатлаштирилганлиги ва бухгалтерия ҳисоби счётларида қабул қилинган тартибда акс этирилганлиги текширилади. Текширув жараёнида аниқданган камчиликлар умумлаштирилади ва холисона хулосалар берилади.

Корхоналарга кўрсатилган хизматлар бўйича ҳисоб-китоблар асосан 6800 – «Турли кредиторлардан қарзлар ва бошқа ҳисобланган мажбуриятлар ҳисоби счёtlари» (6890 – «Бошқа мажбуриятлар») счёти орқали аудит қилинади. Ушбу счётнинг кредит қолдиги корхонанинг кўрсатилган хизматлар бўйича бошқа юридик шахслар олдиаги қарзини ифодалайди. Кўрсатилган хизматларининг қийматига ушбу

счёт кредитланади, пули тўланганда эса дебетланади. Корхона учун кўрсатилган хизматларнинг қиймати харажат бўлиб, ушбу харажатлар 9400 – «Давр харажатлари ҳисоби счёtlари» (9420 – «Маъмурий харажатлар», 9439 – «Бошқа операцион харажатлар») счётига олиб борилган бўлади. Аудитор кўрсатилган хизматлар бўйича харажатларни юқоридаги счёtlар орқали текширади. Кўрсатилган хизматлар учун 5110 – «Ҳисоб-китоб» счёти, 5200 – «Валюта счёtlари ҳисобининг счёtlари», айрим ҳолларда эса 5000 – «Кассадаги пул маблағлари ҳисоби счёtlари» орқали пул тўланади. Аудитор банк кўрсатмалари орқали ушбу операцияларнинг қонуний амалга оширилганлигини текширади.

Хизматлар бўйича ҳисоб-китобларнинг тўгрилиги жорий ҳисоб маълумотлари, «Молиявий ҳисбот» маълумотлари орқали текширилиб кўрилади. Корхонанинг хизматлар бўйича қарзлари бухгалтерия балансининг пассив томони, II - «Мажбуриятлар» бўдимида кўрсатилган бўлади. Ушбу қолдиқ хизмат турлари бўйича очилган аналитик ҳисоб регистрлари билан солиштирилади. Текшириш натижалари аудиторлик ҳисботи ва холосасига киритилади.

Таянч иборалар:

Хизматлар бўйича ҳисоб-китобларнинг мазмuni ва турлари. Хизматлар бўйича ҳисоб-китоблар аудитнинг вазифалари. Кўрсатилган хизматлар бўйича ҳисоб-китоблар аудитининг кетма-кетлиги. Аудит натижаларининг умумийлаштирилиши ва расмийлаштирилиши.

7.4 . Бюджет билан ҳисоб-китобларнинг аудити

Турли мулкдаги корхоналар бюджет билан ўзаро ҳисоб-китобларни олиб боради. Бундай ҳисоб-китоблар икки йўналишда амалга оширилади:

- бюджетга тўловлар бўйича ҳисоб-китоблар;
- бюджетдан олинадиган маблағлар бўйича ҳисоб-китоблар.

Корхонанинг бюджетдан олган маблағлари товар-моддий бойликларни қайта баҳолашда (хукумат қарорлари билан моддий бойликларнинг нархлари туширилганда), ишчи-хизматчиларга бюджет ҳисобидан маблағлар ажратилганда содир бўлади. Шуни ҳам қайд қилиш керакки, бозор иқтисодиёти шароитида хўжалик юритувчи субъектларнинг бюджетдан оладиган маблағлари доимий равишда камайиб бормокда. Шу боис бюджет билан ҳисоб-китобларнинг асосий қисми бюджетга тўланадиган солиқлар ва бошқа тўловлар орқали амалга ошмокда. Корхонанинг бюджет

олдидағи мажбуриятлари (түловлари) аудитнинг муҳим обьекти ҳисобланади. Чунки корхоналар бюджетта қанчалик түловларни ўз вақтида ва түлиқ амалга оширсалар мамлакатнинг устивор бўлган иқтисодий-ижтимоий вазифаларини амалга ошириш шунчалик тез амалга ошади. Солиқларнинг тўғри ҳисобланиши ва бюджетта тўланиши асосан солиқ органлари орқали назорат қилинади. Лекин, солиқ турларининг кўплиги, солиқ базаларнинг ҳамда ставкаларининг доимий равишда ўзгариб бориши, солиқ сиёсатига оид меъёрномаларнинг кўплиги ушбу жараёнда аудиторлик хизматидан фойдаланишини тақозо қиласи. Шунинг учун шартномага асосан аудиторлар (аудиторлик ташқилотлари) хўжалик юритувчи субъектнинг бюджет билан солиқлар бўйича ҳисоб-китобларини аудит қилишлари мумкин.

Корхонанинг бюджет олдидағи мажбуриятлари молиявий ҳисботнинг биринчи шакли, яъни «Бухгалтерия баланси» (пас-сив томони, иккинчи – «Мажбуриятлар» бўлими, «Бюджет бўйича қарзлар» сатри) ҳамда иккинчи шакли, яъни «Молиявий натижалар тўғрисида ҳисбот»да келтирилган («Бюджетта тўловлар тўғрисида маълумот» номли иловада ифодаланган бўлади). Бюджет билан корхонанинг ҳисоб-китоблари бухгалтерия ҳисобининг 6410 – «Бюджетта тўловлар бўйича қарздорлик» счётида олиб борилади. Ушбу счётнинг кредит томонидаги қолдиги корхонанинг бюджет олдидағи солиқлар бўйича қарзини ифодалайди. Аудитор даставвал ушбу счётнинг қолдигини бухгалтерия балансидан аниқлайди (460-сатр). Мазкур счётнинг қолдиги Бош китоб, оборот ведомостлари билан ўзаро солиширилади. Солиқларнинг турлари молиявий ҳисботдаги «Бюджетта тўловлар тўғрисида маълумот»да келтирилган бўлади.

Турли мулқдаги корхоналар бюджетта 20 дан зиёд солиқлар ва тўловларни тўлайди. Солиқ турлари корхонанинг мулк шакли, фаолият йўналишига бевосита боғлиқ ва «Солиқ Кодекси» билан мувофиқлаштирилиб борилади.

Аудитор корхонанинг бюджет билан солиқлар бўйича ҳисоб-китобларини текширганда куйидагиларга эътибор бериши керак:

- солиқ базаларининг тўғри аниқланганлигига;
- солиқ имтиёзларининг тўғри кўлланилишига;
- солиқ ставкалари ва солиқ суммаларининг тўғрилигига;
- солиқларнинг муддатида ва тўлиқ бюджетта ўтказилганлигига;
- бюджет билан ҳисоб-китобларнинг бухгалтерия ҳисобида тўғри юритилишига;
- тўловлар бўйича аналитик ҳисбнинг тўғри юритилишига;
- бюджетта тўловлар бўйича ҳисбот маълумотларининг тўғрилиги ва асослилигига.

Аудитор корхонанинг солиқлар бўйича ҳисоб-китобларини 6410 – «Бюджетга тўловлар бўйича қараздорлик» ва у билан ўзаро боғланадиган счётлардаги ёзувлар орқали текширади. Текшириш жараёнида фарқлар чиқса уларнинг сабабларини аниклади. Куйида «Умид» фирмасининг шартли маълумотлари асосида мол-мулк солигининг аудити натижаларини кўриб чиқамиз (4-жадвал):

4-жадвал

«Умид» ишлаб чиқариш фирмаси бўйича ҳисобот йилидаги мол-мулк солигининг аудити натижалари

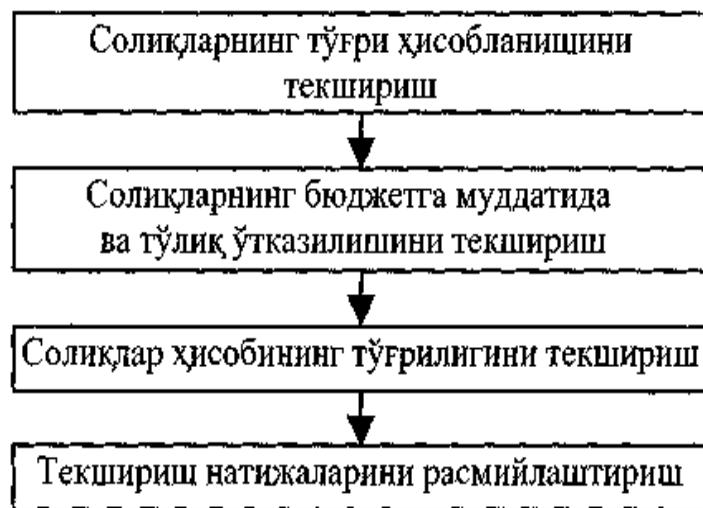
Т.р.	Кўрсаткичлар	Ўлчов барлиги	Фирма маълумотлари бўйича	Аудиторнинг маълумоти бўйича	Фарқи (+, -)
1	Фирманинг умумий мол-мулки	минг сўм	18560,0	18560,0	-
2	Соликка тортилмайдиган мол-мулк	минг сўм	2850,0	2550,0	-300,0
3	Соликка тортилувчи мол-мулк	минг сўм	15710,0	16010,0	+300,0
4	Солик ставкаси	%	2,0	2,0	-
5	Солик суммаси	минг сўм	314,2	320,2	+6,0

Аудит жараёнида маълум бўлдики, «Умид» фирмаси ҳисобот йилида мол-мулк солигини 6,0 минг сўмга кам ҳисоблаган. Ушбу фарқ соликка тортилмайдиган мол-мулк миқдорининг асоссиз 300,0 минг сўмга кўпайтирилиши туфайли келиб чиқсан. Аудитор ушбу фарқни чуқур текшириб, натижасини аудиторлик ҳисоботида ва холосасида акс эттиради.

Ҳисобланган солиқларнинг тўғрилиги 6410 – «Бюджетта тўловлар бўйича қараздорлик» счётининг кредитидаги ёзувлар 9439 – «Бошқа операцион харажатлар», 9810 – «Даромад (фойда) солигини тўлаш» счётларида ёзувлар билан солиштирилиб кўрилади. Бюджетта тўланган солиқларнинг тўғрилиги эса 6410 – «Бюджетта тўловлар бўйича қараздорлик» счётидаги дебет сумма билан 5110 – «Ҳисоб-китоб» счётидаги кредит сумма ўзаро со-лиштирилиб кўрилади. Тайёр маҳсулотлар реализацияси бўйича қўшилган қиймат солиғи ва аксиз солигининг ҳисобланиши 4010 – «Харидорлар ва буюргачилардан олинадиган счёtlар»даги дебет сумма билан 6410 – «Бюджетта тўловлар бўйича қараздорлик» счётининг кредитидаги сумма ўзаро солиштирилиб текширилади. Бошқа солик турлари ҳам маълум счёtlардаги ёзувлар

орқали аудит қилинади. Соликлар аудитининг кетма-кетлиги 10- чизмада келтирилди.

Бюджет билан ҳисоб-китоблар турлари бўйича алоҳида аналитик ҳисоб регистрларида акс эттириб борилади. Текшириш на-тижалари аудиторлик ҳисботи ва хулосасига киритилади.

10-ЧИЗМА. СОЛИКЛАР АУДИТИНИНГ КЕТМА-КЕТЛИГИ

Таянч иборалар:

Корхонанинг бюджет билан ҳисоб-китоблари. Бюджетта тўловлар. Соликлар ва уларниң ҳисобланиши. Соликларниң назорати. Соликларниң аудити. Аудит натижаларининг умумлаштирилиши ва расмийлаштирилиши.

7.5. Бошқа ҳисоб-китоб операцияларининг аудити

Корхона фаолиятида бошқа турдаги ҳисоб-китоб операциялари мавжуд бўлиб улар қуидагилардан иборат: меҳнат ҳақи бўйича ходимлар билан ҳисоб-китоблар, ҳисобдор шахслар билан ҳисоб-китоблар, даъволар бўйича ҳисоб-китоблар, кредитта сотилган товарлар бўйича ҳисоб-китоблар, моддий заарларни қоплаш бўйича ҳисоб-китоблар, муассислар (таъсисчилар) билан олиб бориладиган ҳисоб-китоблар. Хўжалик юритувчи субъектлар яна қуидаги ҳисоб-китобларни олиб боради: алоҳида балансга ажратилган бўлинмалар билан ҳисоб-китоблар, ижтимоий сугурта бўйича ҳисоб-китоблар, мулкий сугурта бўйича ҳисоб-

китоблар, бюджетдан ташқари фондларга ажратмалар бўйича ҳисоб-китоблар ва бошқа ҳисоб-китобларнинг турлари.

Меҳнат ҳақи бўйича ходимлар билан ҳисоб-китобларнинг аудити Ўзбекистон Республикасида қабул қилинган меҳнат қонунчилигининг хўжалик юритувчи субъект фаолиятида қай дарражада амал қилинаётганлигини текширишга қаратилган бўлиб у куйидаги масалаларни ўз ичига олади:

- меҳнат ҳақи бўйича қонуний хужжатларнинг корхона фаолиятида амал қилинишини текшириш;
- ишчи-ходимларнинг ишга қабул қилиниши ва бўшатилишининг тўғрилигини аниқлаш;
- бажариладиган ишларнинг ҳажми ва уларнинг тўғри расмийлаштирилганлигини текшириш;
- меҳнат ҳақи бўйича таърифлар, ставкаларнинг тўғри кўйилганлиги ва иш ҳақи ҳажмининг тўғри ҳисобланганлигини аниқлаш;
- меҳнат ҳақидан ушланган солиқларнинг тўғрилигини текшириш;
- иш ҳақи харажатларининг ишлаб чиқариш ва давр харажатлари таркибига тўғри олиб борилганлигини текшириш;
- ишчи-хизматчиларга ҳисобланган ва берилган нафақаларнинг тўғрилигини аниқлаш;
- меҳнат ҳақи ва нафақаларнинг бухгалтерия ҳисоби счётларида тўғри акс эттирилганлигини текшириш.

Аудитор меҳнат ҳақи бўйича ҳисоб-китобларни текширганда куйидаги хужжатларга асосланади: Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси, меҳнат ҳақи бўйича маҳсус низомлар, корхона низоми, штат жадвали, ишчи-ходимларни ишга қабул қилиш-бўшатиш тўғрисида буйруқлар, меҳнат ҳақини ҳисоблаш ва тўлаш бўйича ҳисоб-китоблар ҳамда ведомостлар, ишчи-хизматчиларнинг шахсий карточкалари, журнал-ордерлар, молиявий ҳисобот, нафақаларни белгилаш, тўлашга оид меъёрий хужжатлар. Меҳнат ҳақи бўйича ҳисоб-китобларнинг аудити 6700 – «Меҳнат ҳақи бўйича ходимлар билан ҳисоб-китоблар ҳисоби счёtlari» (6710 – «Меҳнат ҳақи бўйича ходимлар билан ҳисоб-китоблар», 6720 – «Депонентлик меҳнат ҳақи») счёти ва ушбу счёт билан алоқадор бўлган бошқа счёtlar орқали амалга оширилади. Ушбу счёtlарнинг кредит қолдиги меҳнат ҳақи

бўйича корхонанинг ишчи-хизматчилар олдидаги қарзини билдиради. Мехнат ҳақи ҳисобланганда 6710 – «Мехнат ҳақи бўйича ходимлар билан ҳисоб-китоблар» счёти кредитланиб тўланганда эса дебетланган бўлади. Аудитор ушбу счёт билан корреспонденцияда бўлган счёtlардаги операцияларнинг тўғрилигини текширади. Жумладан, иш ҳақининг тўғри ҳисобланганлиги (6710 – счёtnинг кредити билан бошқа счёtlарнинг дебети орқали) 2010, 2310, 2510, 0800, 9400, 9210, 9720, 8710 ва бошқа счёtlар орқали аудит қиласанади. Мехнат ҳақидан ушланган суммалар ва берилган иш ҳақининг тўғрилиги (6710 – счёtnинг дебети ва бошқа счёtlарнинг кредити) 6410, 4420, 4710, 6110, 4630, 5020 ва бошқа счёtlар орқали текширилади. Аудитор меҳнат ҳақи бўйича ҳисоб-китобларнинг тўғрилигини алоҳида ходимлар бўйича жорий ҳисоб маълумотлари орқали текшириади (ходимларнинг шахсий карточкалари, ишга чикқанлик тўғрисидаги табель маълумотлари, аналитик ҳисоб маълумотлари). Ушбу маълумотлар статистик маълумотлар ва «Молиявий ҳисбот» маълумотлари билан таққосланади.

Ишчи-хизматчилар меҳнат қобилиятларини йўқотганларида уларга нафақалар тўланади. Ушбу операцияларнинг тўғрилиги 6710, 6520, 5010, 2010, 9400 ва бошқа счёtlардаги ёзувлар орқали аудит қилинади. Мехнат ҳақи бўйича ҳисоб-китоблар текширилганда куйидаги камчиликлар аниқланган бўлиши мумкин: ишчи-хизматчилар бўйича табелнинг тўғри юритилмаганилиги, маълум иш ҳақи турларини асоссиз равишда маҳсулот таннархига киритилиши, ишдан бўшаганларга қўшимча равишда иш ҳақининг ёзилиши, бажарилмаган ишларни «бажарилди» деб соҳта ҳужжатлар тузиш, иш ҳажмини сунъий равишда кўп қилиб кўрсатиш орқали иш ҳақини асоссиз ошириш, иш ҳақидаги даромад солиfini нотўғри ҳисоблаш, бухгалтерия ҳисоби счёtlарида сунний ёзувлар қилиш. Аниқланган бу каби камчиликлар аудиторлик ҳисботи ва хулосасида ўз аксини топади.

Корхонанинг ишчи-хизматчилари ҳўжалик юритувчи субъектнинг фаолияти билан боғлиқ бўлган маълум қўшимча операцияларни амалга оширади. Шу мақсадларда улар хизмат сафарларида бўладилар. Ҳисобдор шахслар корхона маблағларидан ҳўжалик эҳтиёjlари учун турли хил буюмлар, инвентарлар сотиб

олишлари мумкин. Ушбу жараёнлар маълум мазмундаги ҳисоб-китоблар билан боғлиқ. Ҳисобдор шахслар билан ҳисоб-китобларнинг аудити қўйидаги счёtlар орқали амалга оширилади: 6870 – «Ҳисобдор шахслардан қарзлар», 4420 – «Хизмат сафари учун берилган бўнаклар». Аудитор ушбу счёtlар билан боғлиқ бўлган операцияларни текширганида қўйидаги масалаларга ўз эътиборини қаратади: хизмат сафари учун хўжалик мақсадлари учун ходимларга берилган пул маблағларининг нечоғлик асослилиги (бунинг учун маҳсус буйруқнинг борйўқлиги), бўнак суммалар ҳисобидан бажарилган ишлар, сотиб олинган моддий бойликларнинг тўғрилиги, ҳисобдор шахслар томонидан ҳисботларнинг муддатида топширилганлиги, ҳисобдор шахслар билан олиб борилган ҳисоб-китобларнинг бухгалтерия ҳисоби счёtlарида тўғри акс этирилганлиги ва бошқа масалалар. Аудитор ҳисобдор шахслар билан ҳисоб-китобларни кўйидаги счёtlар орқали текширади: 6870, 4420, 2010, 2310, 2510, 9436, 2910-2990, 9419, 9720, 7710, 5010, 5020, 5110, 5210, 5610, 4630, 0810, 0710 ва бошқа счёtlар.

Ҳисобдор шахслар амалга оширган ишлар, уларга қилинган харажатлар маҳсулот таннархининг ва давр харажатларининг ошишига олиб келади. Шунинг учун аудитор ушбу операцияларнинг қонунийлигига алоҳида эътибор бериши керак. Ҳисобдор шахслар билан олиб борилган ҳисоб-китобларнинг тўғрилиги ҳар бир ҳисобдор шахс бўйича уларнинг ҳисботлари ва ҳисоб регистрлари орқали текширилиб чиқлади.

Корхоналар фаолиятида ўзаро тузилган шартномаларни бажариш жараёнида маълум низолар келиб чиқиши мумкин. Ушбу низолар даъво билдириш орқали ҳал қилиниди. Даъволар бўйича ҳисоб-китобларнинг тўғрилиги 6860 – «Даъволар бўйича тўланадиган счёtlар», 4210 – «Даъволар бўйича олинган счёtlар» орқали аудит қилинади. Бунда аудитор билдирилган даъволарнинг нечоғлик асослилиги, тўғри расмийлаштирилганлиги ва бухгалтерия ҳисоби счёtlарида асосли акс этирилганлигини текширади. Аудитор тан олинган ва тан олинмаган даъволар, уларнинг ҳисобга тўғри олинганлигига алоҳида эътибор бериши керак. Даъволар бўйича ҳисоб-китобларнинг тўғрилиги қўйдаги счёtlар орқали аудит қилинади: билдирилган даъволар бўйича (6820- счёtnинг кредит ва бошқа счёtlарнинг дебети); 0710,

1010-1090, 4210, 0810-0890, 1510, 2610, 2310, 9430, 2910-2990, 9433, 9339, 9439 ва бошқа счёллар. Даъволарнинг тўланганлиги 5110, 5210, 5220 – счёллар орқали текширилади.

Савдо фаолияти билан шугулланадиган фирмалар аҳолига товарларни кредитта сотиши мумкин. Кредитта сотилган товарлар бўйича ҳисоб-китоблар 4610 – «Кредитта сотилган товарлар бўйича ходимларнинг қарзлари» счёти орқали аудит қилинади. Кредитта берилган товарларнинг қиймати ушбу счётнинг дебетида, кредитнинг тўланиши эса унинг кредит томонида акс эттирилиб борилган бўлади. Аудитор товарларни кредитта сотиш билан боғлиқ бўлган хужжатларни (топширикнома-мажбуриятнома, моддий – жавобгар шахсларнинг ҳисоботлари, касса ва банк хужжатлари) чукур текшириб чиқади. Ушбу операциялар бўйича ҳисоб-китоблар 2920 – «Чакана савдодаги товарлар», 5010 – «Миллий валютадаги пул маблағлари», 5020 – «Хорижий валютадаги пул маблағлари», 5110 – «Ҳисоб-китоб» счёти, 6710 – «Мехнат ҳақи бўйича ходимлар билан ҳисоб-китоблар» 9419 – «Бошқа сотиш харажатлари» счёллари орқали аудит қилинади. Корхона ходимларининг кредитта олган товарлари бўйича қарзлари қисман банк кредитлари ҳисобидан қопланган бўлса, у ҳолда 6910 – «Қисқа муддатли банк кредитлари» ёки 7510 – «Узок муддатли банк кредитлари» счёлларидағи ёзувлар текширилади. Кредитта сотилган товарлар ходимлар бўйича алоҳида ҳисобга олинган бўлади. Аудитор ходимларнинг кредитта сотиб олган товарлари бўйича қарзларини белгиланган муддатларда тўланишини ва тўлиқ тўланмаслик сабабларини ўрганади. Аудит натижалари бўйича маълум хуносалар қиласди.

Хўжалик юритувчи субъектлар моддий жавобгар шахслар билан моддий жавобгарлик тўғрисида шартномалар тузади. Ушбу шартномаларга асосан мол-мулкларнинг сақланиши (даҳдизлизлиги) таъминланади. Лекин, корхоналар фаолиятида турли хил сабабларга кўра пул маблағлари ва товар-моддий бойликларнинг камомадлари келиб чиқади. Меъёрдан ортиқ бўлган камомадлар айбор шахслардан ундирилиб олиниши керак. Камомадлар бўйича ҳисоб-китобларнинг аудити 4630 – «Моддий заарларни қоплаш бўйича ходимларнинг қарзлари» счёти орқали амалга оширилади. Аудитор моддий заарларнинг келиб чиқиши сабабларини ўрганади, уларнинг қонуний равишда ундирилиши текширади. Ушбу операцияларнинг аудити 4630 – «Моддий

зараараларни қоплаш бўйича ходимларнинг қарзлари» счёти билан корреспонденцияда бўлган счёtlар орқали аудит қилинади. Жумладан, кассада пул маблағлари кам чиқсан бўлса 5010 – «Миллий валютадаги пул маблағлари» ёки 5020 – «Хорижий валютадаги пул маблағлари») счёти орқали, товарлар кам чиқсан ёки сифати бузилган бўлса, 2900 – «Товарлар ҳисоби счёtlари» орқали, ҳом ашёлар кам чиқсан бўлса, 1010 – «Ҳом-ашё ва материаллар» счёtlари орқали текширилади. Камомадлар, келтирилган заарларнинг ундирилиши, уларнинг келиб чиқиш сабабларига қараб 9433 – «Моддий бойликларнинг камомадлари ва бузилиши бўйича харажатлар» (корхона ҳисобидан қопланадиган камомадлар, товар-моддий бойликларнинг бузилиши қийматлари), 5010 – «Миллий валютадаги пул маблағлари» ёки 5020 – «Хорижий валютадаги пул маблағлари», 5110 – «Ҳисоб-китоб» счёtlари (камомадлар ва заарлар бевосита айбор шахслар томонидан тўланганда) орқали аудит қилинади. Аудит натижалари аудиторлик ҳисботи ва хуносасида қайд қилинади.

Хўжалик юритувчи субъектларнинг таъсисчилар, (муассислар) билан ўзаро ҳисоб-китоблари қуйидаги счёtlар орқали аудит қилинади: муассисларнинг устав капиталига улуш сифатида қарзлари 4710 – «Устав капитали (фонди)га улушлар бўйича муассисларнинг қарзлари» счёти орқали, таъсисчиларга тўланадиган дивидентлар 6710 – «Тўланадиган дивидентлар» счёти орқали, таъсисчилар чиқиб кетганда уларнинг оладиган улушлари эса 6620 – «Чиқиб кетаётган таъсисчиларга уларнинг улушлари бўйича қарзлар» счёти орқали аудит қилинади. Аудитор ушбу счёtlар билан корреспонденцияда бўладиган (Таъсис хужжатлардаги шартларга асосан) 5200, 1000, 2800, 2900, 5000, 5110, 5200, 0400, 0610, 5810, 8710, 8620 ва бошқа счёtlардаги ёзувларни текширади.

Корхоналар ўзларининг мустақил балансга эга бўлган бўлинмаларига моддий, молиявий ёрдам беради. Ушбу бўлинмалар ўз новбатида олинган фойдаларидан корхонага ажратмалар қиласи. Натижада булар ўртасида маълум ҳисоб-китоб муюмаласи келиб чиқади. Корхонанинг мустақил балансга эга бўлган бўлинмалари билан олиб борадиган ҳисоб-китоблари 6110 – «Алоҳида балансга ажратиладиган бўлинмаларга тўланадиган счёtlар» орқали аудит қилинади. Ушбу счёт қуйидаги счёtlар

билин корреспонденцияланган бўлади: 5110, 5200, 0710, 2800, 2900, 0100, 1200 ва бошқа счёtlар. Аудитор корхона билан унинг мустақил бўлинмаси орқали ҳисоб-китобларини алоҳида турлари бўйича текширади ва маълум хуносаларга келади.

Турли мулкдаги корхоналар мулкий ва ижтимоий сугурта ҳамда бюджетдан ташқари фонdlарга ажратмалар бўйича ҳисоб-китобларни юритади. Аудитор ушбу ҳисоб-китобларни тўғрилигини қуйидаги счёtlар бўйича текширади: 6510 – «Мулкий ва шахсий сугурта бўйича тўловлар» счёti, 6520 – «Ижтимоий сугурта бўйича тўловлар» счёti, 6530 – «Бюджетдан ташқари фонdlарга тўловлар счёti». Аудитор мулкий ва ижтимоий сугурталар бўйича ҳисоб-китобларни текширганда сугурта қилинган мол-мулкларнинг микдорига, ижтимоий сугурта бўйича тузилган ҳисоб-китобларнинг (расчётларнинг) тўғри тузилганинг эътибор бериши керак. Ижтимоий сугурта суммаси давлат ижтимоий сугурта фонди, нафака фонди ва аҳоли бандлилигини таъминлашга қаратилган фондга бўлинади. Шунинг учун ушбу фонdlарга ажратмалар қонун талаблари асосида амалга оширилган бўлиши керак. Аудитор ушбу операцияларнинг тўғрилигини қуйидаги счёtlарнинг маълумотлари орқали текширади: 6510, 6520; 6530, 2010, 2310, 9420, 9429, 5110, 5210, 1000, 6710, 5010 ва бошқа счёtlар. Текшириш натижаларида аниқланган камчиликлар аудиторлик ҳисботи ва хуносасида ўз аксини топади.

Таянч иборалар:

Хўжалик юритувчи субъектларнинг бошқа турдаги ҳисоб-китоблари. Меҳнат ҳақи бўйича ҳисоб-китобларнинг аудити. Ҳисобдор шахслар билан ҳисоб-китобларнинг аудити. Даъволар бўйича ҳисоб-китобларнинг аудити. Моддий заарларни қоплаш бўйича ҳисоб-китобларнинг аудити. Мулкий ва ижтимоий сугурталар бўйича ҳисоб-китобларнинг аудити. Бюджетдан ташқари фонdlарга ажратмаларнинг аудити.

7.6. Кредит операцияларининг аудити

Корхоналар фаолиятида банк кредитлари муҳим аҳамиятга эга. Кредитлар ҳисобидан корхонанинг молиявий ресурсларга бўлган эҳтиёжи қондирилади. Шу мақсадларда хўжалик юритув-

чи субъектлар турли мақсадларга қаратилган банк кредитларидан фойдаланадилар. Банкларнинг кредитларидан фойдаланиш корхоналар томонидан мустакил равишда белгиланади. Банклардан кредит олиш, ундан фойдаланиш тартиби банк фаолияти түгрисидаги меъёрий хужжатларда ўз ифодасини топган.

Банк кредитлари, улар учун тўланадиган фоизлар, кредитларнинг белгиланган мақсадлар бўйича фойдаланилиши корхонанинг молиявий фаолиятига бевосита таъсир кўрсатади. Шу мақсадларда банк кредитлари билан боғлиқ операциялар аудитнинг муҳим объектларига киради.

Банк кредитлари аудити жараёнида қуйидагилар аниқланади:

- корхона томонидан олинган кредит турлари ва муддатлари;
- кредитни олиш билан боғлиқ хужжатларнинг тўғри расмийлаштирилганлиги;
- кредит ресурсларининг мақсадли фойдалангандиги;
- кредит фоизларининг тўғри белгилангандиги ва вакида тўланиши;
- кредитларнинг муддатида қайтарилиши;
- кредитлар билан боғлиқ операцияларнинг бухгалтерия ҳисоби счётларида тўғри акс эттирилиши;
- корхонада ҳисоб-китоб ва кредит интизомига тўлиқ амал қилиниши.

Аудитор тузилган шартномага асосан кредит операцияларини қуйидаги хужжатларга асосан текширади: корхонанинг Низоми ва «Ҳисоб сиёсати», кредит шартномаси, банк кўчирмалари, молиявий ҳисобот, бухгалтерия ҳисобининг маҳсус регистрлари, кредитни олишга асос бўлган бошқа хужжатлар. Банк кредитларини аудит қилишда кредит шартномаси муҳим ўринни эгаллади. Ушбу хужжатда кредитнинг тури, мақсади, обьекти, кредит беришга кафолат, кредитни тўлаш тартиби, кредит берувчи ва кредит олувчининг ҳукуқлари ҳамда мажбуриятлари ифодаланган бўлади. Аудитор томонларнинг ушбу талабларга тўлиқ амал қилишларини текшириб қўради.

Хўжалик юритувчи субъектлар кредитларни Ўзбекистон валютасида ва халқаро валюталарда олиши мумкин. Халқаро валюталарда бериладиган кредитлар халқаро талаблар асосида амалга оширилади.

Корхоналарнинг банкдан оладиган кредитлари қисқа муддатли (бир йилгача) ва узоқ муддатли (бир йилдан кўп муддатга) кредитларга бўлинади.

Узоқ муддатли кредитлар асосан ишлаб чиқаришини кенгайтириш (курилиш), янги жиҳозлар сотиб олиш учун, қисқа муддатли кредитлар эса товар-моддий бойликларни сотиб олиш учун берилади. Барча кредитлар мақсадли фойдаланилиши керак.

Аудитор банк кредитининг тўғрилигини маҳсус дастурга асосан қуидаги кетма-кетлиқда текширади:

- кредитнинг олинишига асос бўлувчи шартноманинг мавжудлиги ва тўғри расмийлаштирилганлигини текшириш;
- кредитнинг тўлалиги ва мақсадлиигини текшириш;
- кредит фоизининг тўғри белгиланганлиги ва вақтида тўланишини текшириш;
- кредит операцияларининг синтетик ва аналитик счёtlарда тўғри акс эттирилишини текшириш;
- кредитларнинг синтетик счёtlарда ҳамда Бош китоб, бухгалтерия балансида тўғри акс эттирилишини текшириш;
- текшириш натижаларини умумлаштириш ва расмийлаштириш.

Корхоналарнинг банкдан олган кредитлари турларига қараб 6910 – «Қисқа муддатли банк кредитлари» ва 7510 – «Узоқ муддатли банк кредитлари» счёtlарида ҳисобга олиб борилади. Ушбу счёtlар пассив бўлиб уларнинг кредит қолдиқлари корхонанинг банк олдиаги кредитлар бўйича қарзини билдиради. Аудитор ушбу счёtlарнинг қолдиқларини баланснинг пассив томони, II-«Мажбуриятлар» бўлими орқали аниқлайди. Ушбу қолдиқлар оборот ведомостлари ва Бош китобдаги қолдиқларга мос келиши керак.

Банк кредитларининг тўғрилигига ишонч ҳосил қилиш учун аудитор кредит олинган банк муассасасига ёзма равишда хат юбориши мумкин. Банк ўз навбатида мижознинг олган кредити, фоизлари, кредит қолдиги тўғрисида тегишли маълумотларни беради.

Аудитор кредит қолдиқларини аниқлагандан сўнг кредит операцияларининг бухгалтерия ҳисобида тўғри акс эттирилганлигини текширади. Бунинг учун банк ҳужжатлари, бухгалтерия ёзувлари, уларнинг қонучий амалга оширилганлиги ўрганилиб чиқилади. Корхонанинг банкдан олган қисқа муддатли ва узоқ муддатли кредитлари 6910 – «Қисқа муддатли банк кредитлари», 7510 – «Узоқ муддатли банк кредитлари» счёtlарининг кредит

томонида акс эттирилган бўлади. Кредитларнинг қайтарилиши (тўланиши) эса ушбу счёtlарнинг дебетида ўфодаланган бўлади.

Аудитор корхона томонидан олинган ва фойдаланилган банк кредитларини кўйидаги счёtlар орқали текширади:

– кредитлар пул-валюта шаклида олингандан: 5110 – «Хисоб-китоб счёti», 5210 – «Мамлакат ичидағи валюта счёtlари»нинг дебет томонидаги ёзувлар текширилади.

– кредитлар ҳисобига хом ашё, материаллар ҳамда товарлар олинганди: 1010 – «Хом ашё ва материаллар», 2910 – «Омбордаги товарлар», 2920 – «Чакана савдодаги товарлар» счёtlаридаги ёзувлар текширилади;

– кредитлар ҳисобидан мол етказиб берувчиларга пул (валюта) тўлангандан: 6010 – «Мол етказиб берувчиларга ва пудратчиларга тўланадиган счёtlар» (7010 – «Мол етказиб берувчиларга ва пудратчиларга тўланадиган счёtlар»-узоқ муддатли мажбуриятлар бўйича) даги ёзувлар 6910 – «Қисқа муддатли банк кредитлари», 7510 – «Узоқ муддатли банк кредитлари» счёtlаридаги ёзувлар билан ўзаро тақосслаб кўрилади.

Кредитлар бўйича фоизларнинг тўғрилиги 9610 – «Фоиз кўринишидаги харажатлар», 5110 – «Хисоб-китоб» счёtiдаги ёзувлар орқали текширилади. Узоқ муддатли кредитлар ҳисобига асосий воситалар сотиб олинган бўлиши мумкин, капитал кўйилмалари амалга оширилган бўлиши мумкин.

Кредит операциялари кредит шартномалари, счёt-фактуralар, далолатномалар, тўлов топшириқномалари, банк кўчирмалари ҳамда бухгалтерия ҳисоби счёtlари орқали текширилади. Аудитор бунинг учун 0820 –«Асосий воситаларни сотиб олиш», 7010 – «Мол етказиб берувчиларга ва пудрачиларга тўланадиган счёtlар», 5110 – «Хисоб-китоб» счёti ва бошқа счёtlарни текшириб кўради.

Корхонанинг банкдан олган қисқа муддатли ва узоқ муддатли кредитлари тўлангандан пул маблағларини ҳисобга олиб борувчи счёtlар камаяди (кредитланади). Аудитор банк кўчирмаларига асосан 6910 – «Қисқа муддатли банк кредитлари», 7510 – «Узоқ муддатли банк кредитлари» счёtlарининг дебетидаги ёзувларни 5110 – «Хисоб-китоб» счёti, 5210 – «Мамлакат ичидағи валюта счёtlари», 5530 – «Бошқа маҳсус счёtlар»нинг кредитидаги ёзувлар билан ўзаро тақосслаб кўради.

Банк кредитларининг аналитик ҳисоби кредитларнинг турлари бўйича алоҳида рёгистрларда ҳисобга олиб борилади (кредит турлари, мақсадли йўналишлари ва тўланиш муддатлари бўйича). Аудитор кредитларнинг аналитик ва синтетик ҳисоби ҳамда бухгалтерия балансида тўғри акс эттирилганлигини текширади. Текшириш натижалари умумлаштирилиб аудиторлик ҳисоботи ва хulosасида қайд қилинади.

Корхоналар амалиётида кредит операцияларини ҳисобга олиш, кредит ресурсларидан фойдаланишда қўйидаги ноқонуний ёки чекланишларга йўл қўйилган бўлиши мумкин: кредит операциялари бўйича хужоатларнинг тўлиқ расмийлаштирилмаганлиги, кредит фоизларини маҳсулот таннархига асоссиз қўшиш ҳоллари, кредит ҳисобига сотиб олинган мол-мулкларнинг харид қийматини асоссиз ошириб юбориш, бухгалтерия ҳисоби счётларида кредитлар билан боғлиқ операцияларнинг нотўғри акс эттирилиши, кредитлардан мақсадсиз фойдаланиш ва бошқалар. Аудитор ушбу камчиликларни чуқур текшириб далилларга асосан хulosалар қилиди керак. Банк кредитларидан самарали фойдаланиш, уларни тўғри ҳисобга олиш ва доимий равишда назорат қилиб бориш хўжалик юритувчи субъектлар молиявий баркаорлигини таъминлайди.

Таянч иборалар:

Кредитларнинг мазмуни ва турлари. Қисқа муддатли кредитлар. Узоқ муддатли кредитлар. Банк кредитлари аудитнинг хусусиятлари. Кредитлар аудитнинг кетма-кетлиги. Кредитларнинг олинишини текшириш. Кредитлардан мақсадли фойдаланишни текшириш. Кредит фоизларининг аудити. Кредит операциялари ҳисобининг тўғрилигини текшириш.

VIII БОБ. ХУСУСИЙ КАПИТАЛ ВА МОЛИЯВИЙ НАТИЖАЛАРНИНГ АУДИТИ

8.1. Хусусий капитал ва молиявий натижалар аудитининг вазифалари

Турли мулкдаги корхоналарнинг фаолиятлари асосий ва айланма маблағларга бевосита боғлиқдир. Ушбу маблағлар хўжалик юритувчи субъектлар ташкил қилингандан эътиборан фойдаланилади ва кўпайтирилиб борилади. Хўжалик маблағларининг муҳим манбаси хусусий капитал ҳисобланади. Капитал ўз навбатида ўзлик капитали, қўшилган капитал ва захира (резерв) капиталидан ташкил топади. Ушбу манбалар асосан корхона фаолиятидан олинган сўнгги молиявий натижа, яъни фойда ҳисобидан кўпайтирилиб борилади. Шунинг учун ҳам корхона хусусий капитали аудитнинг муҳим объекти ҳисобланади.

Турли мулкдаги корхоналарнинг молиявий натижалари даромадларга ва харажатларга бевосита боғлиқдир. Корхоналардаги мавжуд ресурслар самарали фойдаланилиши керак. Акс ҳолда корхона фаолиятида юқори натижаларга эришиб бўлмайди. Шунинг учун даромадлар, харажатлар уларнинг турлари ва келиб чиқиш манбалари доимий равишда назорат қилиб борилади. Шундай назорат турларидан бири аудиторлик назоратидир.

Хусусий капитал ва молиявий натижаларнинг аудити маълум хусусиятларга эга бўлиб, уларни қўйидагича ифодалаш мумкин:

- хусусий капитал ва молиявий натижаларнинг шаклланиши бир қанча кўрсаткичларга боғлиқ;
- молиявий натижа ҳисобот давридаги корхона фаолиятининг якуни ҳисобланади;
- корхонанинг фойда билан ишлаши ёки ҳисобот даврини зарар билан якунлаши молиявий натижаларни шакллантирувчи кўрсаткичларга бевосита боғлиқ бўлади;
- молиявий натижаларга олдиндан аниқ бўлмаган хавфхатарлар, тасодифий ҳодисалар ўз таъсирни кўрсатади.

Аудитор юқоридаги хусусиятларга эътибор берган ҳолда хуссий капитал ва молиявий натижаларни экспертизадан ўтказиши керак.

Аудитнинг асосий вазифалари қуйидагиларга қаратилган:

- хуссий капиталнинг қонуний равишда ташкил қилингандигини текшириш;
- хуссий капиталнинг қўпайиши ёки камайиши билан борлиқ операцияларнинг тўғрилигини текшириш;
- молиявий натижаларнинг шаклланиши ва тўғри ҳисоблангандигини текшириш;
- фойданинг тўғри ишлатилишини текшириш;
- хуссий капитал ва молиявий натижаларнинг бухгалтерия ҳисоби счёtlарида тўғри акс эттирилгандигини аниқлаш;
- хуссий капитал ва молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисботларнинг асослилиги ва тўғри тузилгандигини текшириш.

Таянч иборалар:

Хуссий капиталнинг моҳияти. Хуссий капиталнинг шаклланиши. Хуссий капитал аудитининг вазифалари. Молиявий натижаларнинг мазмуни. Молиявий натижалар аудитининг вазифалари.

8.2. Хуссий капиталнинг аудити

Аудитнинг муҳим обьекти корхонанинг хуссий капитали, яъни ўз маблағлари ва уларнинг манбалари ҳисобланади. Аудитор тузилган шартномага асосан хуссий капиталнинг тўғри ташкил қилингандигини, уни қўпайтирилишини текширади. Хуссий капитал қўйидаги тартибда ва кетма-кетликда аудит қилинади:

- хуссий капитални ифодаловчи бухгалтерия ҳисоби счёtlаридаги қолдиқларнинг тўғрилигини текшириш;
- устав капитали, қўшилган капитал ва резерв капиталининг қонуний ташкил бўлгандигини текшириш;
- корхона томонидан ажратилган давлат субсидиялари ва грантларининг тўғри фойдаланишини текшириш;
- маҳсус жамғармалар (фондлар)нинг тўғри ташкил этилишини текшириш;

- бухгалтерия ҳисоби счёларида хусусий капиталнинг тўғри ҳисобга олиб борилганлигини аудит қилиш;
- хусусий капитал тўғрисидаги ҳисоботнинг асослилигини текшириш;
- хусусий қапитал аудити натижаларини умумлаштириш ва расмийлаштиришдан иборат.

Аудитор хусусий капитални текширишда корхона устави, бухгалтерия ҳисоби маълумотлари, бизнес-режадан кенг фойдаланади. Аудитор хусусий капиталнинг қолдиқларини текширганидан сўнг унинг таркибини, кўпайишини, фойдаланилишини аудит қиласи.

Корхонанинг хусусий капитали бухгалтерия балансининг пассив қисми, биринчи бўлинмасида жойлашган бўлади. Хусусий капитал таркибига куйидагилар киради: устав капитали, кўшилган капитал, заҳира (резерв) капитали, тақсимланмаган фойда, грантлар ва субсидиялар ва бошқа турдаги заҳиралар. Аудит жараёнида хусусий капиталнинг таркиби, унинг тўғри ташкил қилинганлиги ва бухгалтерия ҳисобида қонун талаблари асосида юритилиши текширилади.

Корхонанинг хусусий капитали куйидаги счёларда акс эттирилган бўлади: 8510 – «Устав капитали (фонди) ҳисоби счёлари», 8520 – «Кўшилган капитал (фонди) ҳисоби счёлари», 8530 – «Заҳира (резерв) капитали ҳисоби счёлари», 8610 – «Сотиб олинган хусусий акциялар», 8710 – «Ҳисобот даврининг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)», 8810 – «Грантлар ва субсидиялар (капитал)».

Аудитор даставвал мазкур счёларнинг қолдиқларини текширади. Хусусий капитал турларининг қолдиқлари ушбу счёларнинг кредитида (балансининг пассив томонида) ифодаланган бўлиб корхонанинг ўз маблағлари манбаларини ифодалайди. Хусусий капиталнинг ҳаракати турлари бўйича «Молиявий ҳисобот»нинг 5-шакли «Хусусий капитал тўғрисида ҳисобот»да ўз ифодасини топган бўлади. Аудитор ушбу маълумотларни жорий ҳисоб маълумотлари, яъни журнал-ордерлар (мемориал ордерлар), Бош китоб, оборот ведомостлари билан ўзаро солиштиради. Ушбу ҳужжатлардаги маълумотлар бир-бирига монанд бўлиши керак.

Аудитор 8510 – «Устав капитали (фонди) ҳисоби счёлари»ни куйидаги счёлар орқали аудит қиласи (мазкур счётнинг дебети ва кредити бўйича): 4710 – «Устав капитали (фонди)га улушлар

бўйича муассисларнинг қарзлари» (таъсисчиларнинг кўшган улушларини текширганда), 8710 – «Ҳисобот даврнинг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган заар)» (фойданинг бир қисми устав капиталига ўтказилганда), 0100 – «Асосий воситалар ҳисоби счёtlари» (асосий воситалар қайтириб олинмаслик шарти билан корхонага берилганда), 6620 – «Чикиб кетаётган таъсисчиларга уларнинг улушлари бўйича қарзлар» (таъсисчиларга уларнинг улушлари қайтарилиганда) ва бошқа счёtlар.

Кўшилган капитал (8520 – счёtlарнинг ҳаракати билан боғлиқ операциялар қуйидаги счёtlар орқали аудит қилинади:

- 0610, 5810 – қайтириб бермаслик шарти билан (бепул) қимматбаҳо қофозлар олинганда;
- 0110, 0192 – қайтариб бермаслик шарти билан асосий воситалар олинганда;
- 4710, 4890 – таъсисчиларнинг улуси тўланишидан олдин мулкларнинг ижобий курси фарқига;
- 8610, 8620 – қўшимча капитал маблағларининг қимматбаҳо қофозлар қийматидаги фарқни қоплашга йўналтирилиганда.

Корхоналар таъсис хужжатларига асосан маблағларнинг бир қисмини заҳира жамғармасини ташкил қилиш учун фойдаланишлари мумкин. Мазкур заҳира (8530 – счёtlарнинг корхона активларини кўпайтириш, фаолиятини кенгайтириш ва бозор муносбатларидан келиб чиқадиган хавф-хатарнинг олдини олишга мўлжалланган бўлади. Аудитор ушбу заҳиранинг тўғри ташкил этилиши ва мақсадли фойдаланишини 8530 – «Заҳира капитали ҳисоби счёtlари» орқали текширади. Мазкур заҳиранинг ташкил этилиши ушбу счёtnинг кредитида, ишлатилиши эса дебет томонида акс эттирилган бўлади. Шу мақсадларда 8530 – счёtnинг кредити (0110, 0199, 0710, 0720, 0810, 0820 счёtlарнинг дебети) ва дебети (0110, 0199, 0610, 0690, 9560, 6610 счёtlарнинг кредити) чукур текширилиб чиқлади.

Корхоналарнинг иқтисодий-ижтимоий мавқеи ва аҳамияти эътиборга олиниб давлат томонидан молиявий ёрдам (субсидия) берилиши мумкин. Ушбу маблағлар хўжалик юритувчи субъектларни молиявий томондан қўллаб-куватлашга йўналтирилади. Бухгалтерия ҳисоби миллий стандартларининг 10-стандарти, яъни – «Давлат субсидияларини ҳисобга олиш ва давлат ёрдами мазмуни» стандартида субсидияларнинг ҳисобга олиниш тартиби

келтирилган. Аудитор ушбу стандарт талаблари бўйича грантлар ва субсидияларнинг аудитини ўтказади. Давлат грантлари ва субсидиялари бухгалтерия ҳисобининг 8810 – «Грантлар ва субсидиялар (капитал)» счётида турлари бўйича ҳисобга олиб борилган бўлади. Грантлар ҳамда субсидияларнинг ташкил этилиши (олиниши) ва фойдаланиши қўйидаги счёtlар орқали текширилади:

- грантлар ва субсидияларнинг ажратилиши – 4890 «Бошқа шахслар қарзлари» счёти орқали;
- грантлар, субсидияларнинг маблағ шаклида олингандиги 5110 – «Ҳисоб-китоб» счёти, 5210 – «Мамлакат ичидағи валюта счёtlари», 5220 – «Хориждаги валюта счёtlари» орқали текширилади.

Грантлар ва субсидиялар орқали олинган маблағлар корхона устав капиталини кўпайтиришга йўналтирилганда 8511, 8512, 8513, 8523, 8530 счёtlар кредитланган (кўпайган) бўлади. Шу мақсадларда аудитор ушбу счёtlарнинг кредитидаги ёзувларни обдан текшириб чиқади.

Хўжалик юритувчи субъектнинг фойдаси хусусий капитални кўпайтиришга йўналтирилади. Захира капитали(фонди)ни кўпайтиришга ажратма қилинганда 8710 – «Ҳисобот даврининг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари» счёти дебетланиб (камайиб) 8532 – «Захира капитали» счёти кредитланган (кўпайган) бўлади. Аудитор захира капиталининг фойда ҳисобидан тўғри ташкил этилгандиги ва мақсадли ишлатилганлигини 6610, 6620 ва бошқа счёtlар орқали текширади. Текшириш натижалари умумлаштирилиб аудиторлик ҳисботи ва холосасига киритилади.

Корхонанинг устав капитали корхона зарар билан ишлаганда ёки банкротга учраганда камаяди. Капиталнинг камайиши 8510 – «Устав капитали» счётининг дебет томонида ифодаланган бўлади. Мисол учун, корхона ҳисобот йилини зарар билан яқунлади. Ушбу зарар корхонага бевосита боғлиқ бўлмаган сабаблар туфайли содир бўлган деб баҳоланди. Бундай ҳолда корхона Низоми, жамоа аъзоларининг (таъсисчилар, мулк эгаларининг) қарори асосида зарар хусусий капитал ҳисобидан қопланиши мумкин. Ушбу операцияларни аудитор қабул қилинган қарорлар, бухгалтерия ҳисобидаги ёзувлар, яъни 8510 – «Устав капитали» счётининг дебети ва 8700 – «Тақсимланмаган фойда (қопланмаган зарар) ҳисоби счёtlари»нинг кредитидаги ёзувлар орқали чукур текширади. Аудит натижалари бўйича маълум холосалар қилинади.

Таянч иборалар:

Хусусий капиталнинг шаклланиши. Хусусий капитал таркиби. Хусусий капитал кўпайишининг аудити. Хусусий капитал камайишининг аудити. Хусусий капитал тўғрисида ҳисбботнинг аудити.

8.3. Даромадларнинг аудити

Турли мулкдаги корхоналарнинг муҳим кўрсатгичи фойда ҳисобланади. Фойда иқтисодий категория сифатида барча даромадлар билан барча харажатлар ўртасидаги фарқдан иборат. Фойданинг миқдори даромадларга бевосиста боғлиқдир. Аудитор даромадларни қуидаги турлари бўйича текширади:

- маҳсулот (товар) реализациясидан олинган даромадлар;
- асосий фаолиятнинг бошқа операцияларидан олинган даромадлар;
- молиявий фаолиятдан олинган даромадлар;
- фавқулодда келиб чиқсан даромадлар.

Даромадларнинг аудити қуидаги хужожатларга асосан амалга оширилади: Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан 1999 йил 5 февралда тасдиқланган «Маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом», бухгалтерия ҳисоби миллий стандартларининг 2-стандарти: – «Асосий хўжалик фаолиятининг даромадлари», 3-стандарти: – «Молиявий натижалар тўғрисида ҳисббот», 4-стандарти: – «Товармоддий заҳиралар» ва бошқа меъёрий хужожатлар.

Даромадлар аудити уларнинг турлари ва шаклланишига қараб ўтказилади. Аудитор даромадларнинг шаклланишини қуидаги бухгалтерия ҳисоби счёtlаридаги ёзувлар орқали текширади: 9000 – «Асосий (операциялар) фаолиятдан олинган даромадлар ҳисоби счёtlари», 9200 – «Асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар ҳисоби счёtlар», 9500 – «Молиявий фаолиятдан олинган даромадлар ҳисоби счёtlари», 9700 – «Фавқулодда фойда (зараар)лар ҳисоби счёtlари» 9800 – «Солиқлар ва йигимларни тўлаш учун фойданинг ишлатилиш ҳисоби счёtlари», 9900 – «Якуний молиявий натижга» ва бошқа счёtlар.

Асосий фаолиятдан даромадлар тайёр маҳсулотларни, товарларни сотишдан олинган даромадлар, сотилган ишлар ва хизматлардан олинган даромадлардан иборат. Ушбу даромадлар 9010 – «Тайёр маҳсулотни сотишдан олинган даромадлар», 9020 – «Товарларни сотишдан олинган даромадлар», 9030 – «Бажарилган ишлар ва кўрсатилган хизматлардан олинган даромадлар» счёtlарининг кредитида ва 4010 – «Харидорлар ва буюртмачилардан олинадиган счёtlар», 5110 – «Ҳисоб-қитоб» счётининг дебетида акс эттирилган бўлади. Накд пулга сотилган товарлар, тайёр маҳсулотлардан олинган тушумлар эса бевосита 5010, 5020 счёtlарида ифодаланган бўлади. Реализациядан олинган даромадлар ой охирида якуний молиявий натижалар счётига ўtkазилган бўлади. Шу мақсадларда аудитор 9010 – «Тайёр маҳсулотларни сотишдан олинган даромадлар» (9020, 9030 счёtlар бўйича ҳам) счётининг дебетидаги ёзувлар билан 9900 – «Якуний молиявий натижа» счётининг кредитдаги ёзувларни ўзаро солиштириб кўради. Ушбу маълумотлар Бош қитоб, оборот ведомостлари ва «Молиявий ҳисбот»даги 2-шакл: «Молиявий натижалар тўғрисида ҳисбот» кўрсаткичлари билан таққосланади. Даромадларнинг аудити жараёнида асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар, яъни асосий воситаларни сотишдан олинган даромадлар (9310 – счёт), бошқа активларни сотишдан олинган даромадлар (9320 – счёт), ўндирилган жарималар (9330- счёт), бошқа асосий фаолиятнинг даромадлари (9340, 9320 – счёtlар бўйича) текширилиб чиқилади. Ўндирилган жарималар пул маблағларини ҳисобга олиб борувчи счёtlарда (5110, 5210, 5220) ифодаланган бўлади. Ой охирида ушбу даромадлар ҳам 9900 – «Якуний молиявий натижа» счётига ўtkазилган бўлади. Аудитор ушбу операцияларнинг бухгалтерия ҳисоби счёtlарида тўғри акс эттирилганлигига эътиборини кучайтириши керак.

Корхоналар молиявий фаолиятдан ҳам даромад олади. Ушбу даромадларга корхона капиталини бошқа хўжалик юритувчи субъект фаолиятига жалб қилиш туфайли олинган даромадлар, фоизлар кўринишидаги даромадлар, лизинг операцияларидан олинган даромадлар, қимматбаҳо қофозларга жалб қилинган маблағларнинг қайта баҳоланишидан олинган даромадлар, валюта счётидаги маблағларнинг ижобий курсидан олинган даромадлар ва бошқа молиявий фаолиятнинг даромадлари киради. Аудит жа-

раёнида ушбу даромадларнинг конунийлиги 9510, 9520, 9530, 9540, 9550, 9560, 9590 счёtlар орқали текширилиб чиқилади. Молиявий фаолиятдан олинган даромадлар ҳам ой охирида 9900 – «Якуний молиявий натижә» счётига ўтказилган бўлади. Аудитор ушбу операцияларнинг тўғрилигини маълум хужжатларга асосан текширади.

Шундай қилиб турли мулкдаги корхоналарнинг даромадлари маълум кетма-кетликда аудит қилинади ва унинг натижалари аудиторлик ҳисботи ҳамда хulosасида ўз аксини топади (11-чизма).

11-чизма. Даромадлар аудитининг кетма-кетлиги

Таянч иборалар:

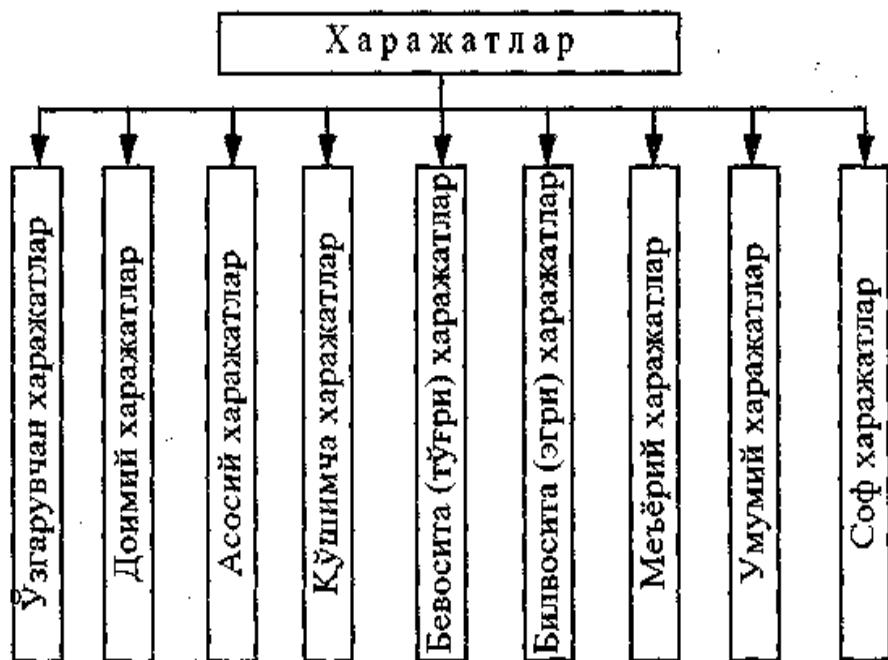
Даромадларнинг мазмуни. Даромадларнинг турлари. Даромадларнинг назорати. Даромадларнинг аудити. Аудит натижаларини умумлаштириш ва расмийлаштириш.

8.4. Харажатларнинг аудити

Хўжалик юритувчи субъектларнинг фаолияти бевосита харажатлар билан боғлиқ, **Харажат** — бу маҳсулотларни ишлаб чиқариш, товарларни сотиш ва хизматлар кўрсатиш билан боғлиқ бўлган сарфларнинг пулдаги ифодаланишидир. Харжат-

ларнинг турлари ва моддалари корхоналарнинг фаолиятидан келиб чиқади. Ишлаб чиқариш корхоналарининг харажатлари асосан хом ашё, материаллар, ёқилғи, меҳнат ресурсларидан иборат бўлса, савдо фирмаларининг аксарият харажатлари эса товарларни сотиб олиш, ташиб, саклаш ва реализация қилиш билан боғлиқ бўлган харажатлардан иборат. Курилиш ташкилотларининг харажатлари ўз навбатида янги обьектларни қуриш, фаолият кўрсатаётган биноларни таъмирлаш билан боғлиқ бўлган харажатлардан иборат.

Ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг таннахи бевосита харажатлар, ресурслардан оқилона фойдаланишга боғлиқ, Корхонадаги моддий, молиявий ва меҳнат ресурсларидан қанчалик самарали фойдаланилса ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг таннахи ва қиймати шунчалик паст бўлади. Бу ўз навбатида корхонанинг молиявий барқарорлигига ижобий таъсир қиласди. Шу бойис харажатлар доимий равишда назорат қилиб борилиши керак. Харажатларнинг аудити натижасида ички имкониятлар, ресурслардан оқилона фойдаланиш йўллари аниқланади. Аудитор харажатларнинг иқтисодий мазмуни, таркиби ва уларнинг турларини чукур билиши керак. Харажатларнинг турларини куйидагича ифодалаш мумкин (12-чизма).

12- чизма. Харажатларнинг турлари

Йқтисодий ислоҳотлар туфайли харажатларнинг турлари ва таркиби ҳам такомиллашиб бормоқда.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан қабул қилинган Низомга асосан ишлаб чиқариш билан шуғулланувчи барча корхоналарнинг харажатлари қўйидаги гурухларга бўлинган:

- маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархига киритиладиган харажатлар;
- давр харажатлари;
- молиявий фаолият бўйича харажатлар;
- фавқулодда харажатлар (заарлар).

Харажатларнинг турлари маълум моддалардан иборат бўлиб алоҳида ҳисобга олинади ва назорат қилиб борилади. Харажатлар аудит обьекти сифатида ўрганилади, уларни пасайтириш йўллари белгиланади. Шуни ҳам қайд қилиш керакки, корхоналар фаолиятида харажатларнинг асосиз камайтирилиши кутилаётган натижаларни беравермаслиги мумкин. Тадбиркорликни ривожлантириш, кўпроқ даромад (фойда) олишга қаратилган харажатлар ошиши керак. Бу эса харажатлар аудити орқали аниқланади. Харажатлар аудитида маҳсулот таннархини аниқлаш алоҳида ўрин тутади.

Маҳсулот таннархини аудит қилинча қўйидагиларга зътибор берилади:

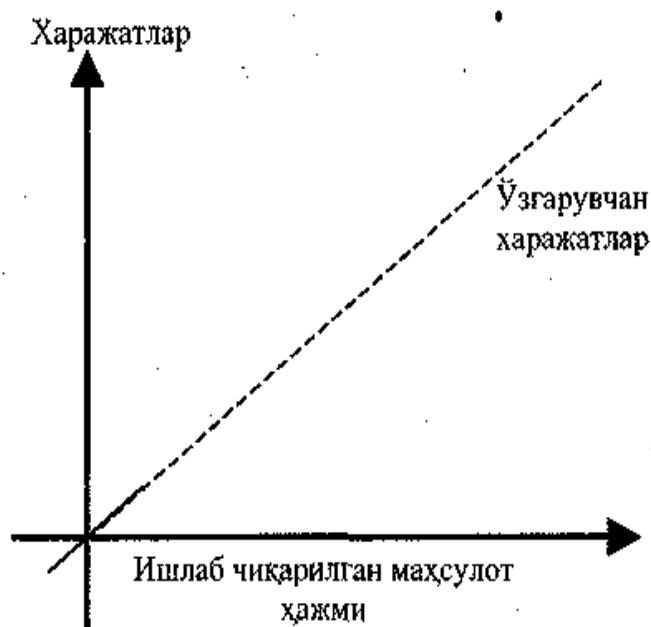
- маҳсулот таннархига киритилган хом ашё ва материалларнинг тўғри баҳоланиши ва ҳисобга олиниши;
- маҳсулот таннархи ва қийматининг корхона ҳисоб сиёсати ва солиқ қонунчилигига мос келиш-келмаслиги;
- маҳсулот таннархининг тўғри ҳисобга олиниши;
- ишлаб чиқариш жараёни билан боғлиқ, операцияларнинг бухгалтерия ҳисоби счёtlарида тўғри акс эттирилиши;
- тайёр маҳсулотларнинг тўлиқ киrim қилиниши ва сотишга тайёрлаш.

Маҳсулот таннархи тўғри ва ўзгарувчан харажатларга бевосита боғлиқ, Ишлаб чиқариш ҳажми қанчалик ошиб бораверса маҳсулот таннархидаги ўзгарувчан харажатларнинг ҳиссаси ҳам шунчалик ошиб бораверади [19, 1636.] (13-чизма). Шунинг учун маҳсулот таннархи аудит қилинганда корхонанинг «Бизнес-режа»сига, «Ишлаб чиқариш дастури»га, «Харажатлар сметаси»га, «Режали (ҳақиқий) калькуляция»га алоҳида зътибор берилади. Маҳсулот таннархи сарф қилинаётган хом ашё ва материал-

лар, улар бўйича белгиланган нархларга бевосита боғлиқдир. Аудитор хом ашёлар бўйича белгиланган баҳоларнинг «ЛИФО», «ФИФО» ва «Ўртacha нарх» усусларига алоҳида эътибор бериши керак.

Ўзгарувчан харажатлар — бу маҳсулот ҳажмига нисбатан пропорционал ўзгарадиган харажатлардир.

Мисол: Саноат ишлаб чиқаришдаги хом ашёнинг харажати

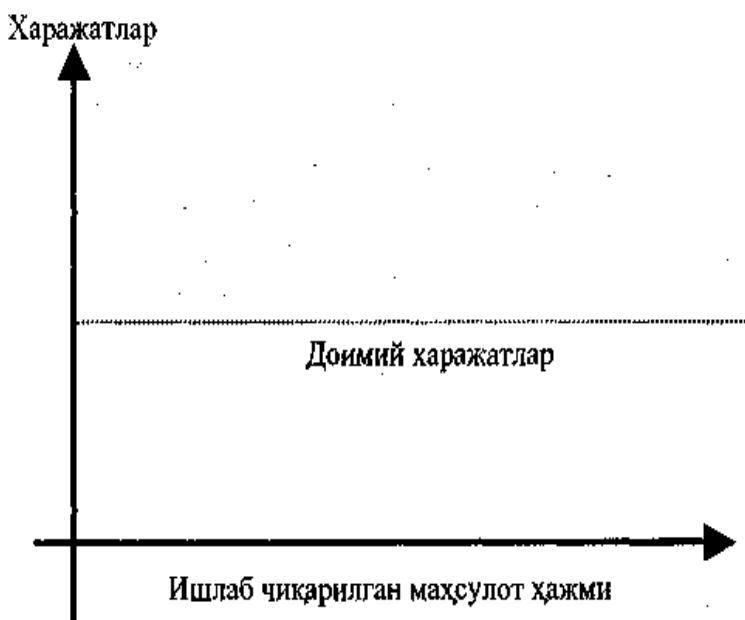

13-чизма. Ўзгарувчан харажатларнинг маҳсулот ҳажмига боғлиқлиги

Ишлаб чиқариш корхонадарида маҳсулот ҳажмига бевосита боғлиқ, бўлмаган харажатлар ҳам мавжуд. Мисол учун, ишлаб чиқаришни хом ашё, материаллар билан таъминлаш билан боғлиқ харажатлар, ишлаб чиқаришдаги асосий воситаларнинг ишлаш ҳолатини таъминлаш билан боғлиқ харажатлар, асосий воситаларни ижарага олиш билан боғлиқ харажатлар, ишлаб чиқаришдаги ишчиларнинг техника хафсизлигини таъминлаш билан боғлиқ бўлган харажатлар. Ушбу харажатларнинг ҳажми маълум даврда маҳсулот ҳажми ўзгарганда ҳам ўзгармайди. Ушбу харажатларнинг ишлаб чиқариш ҳажми билан ўзаро боғлиқлигини қўйидаги чизмада кўриш мумкин [19, 164 б.] (14-чизма):

Доимий харажатлар – бу маълум давр ичидаги маҳсулот ҳажми ўзгарганда ҳам ўзгармайдиган харажатлардир.

Мисол: Ижара ҳақи маҳсулот ҳажми ўзгарганда ҳам ўзгармай қолади.

14-чизма. Доимий харажатларнинг маҳсулот ҳажми билан ўзаро боғлиқлиги

Аудитор маҳсулот таннархи билан боғлиқ, бўлган харажатларни асосан қуйидаги бухгалтерия ҳисоби счёtlари орқали текширади:

2010 – «Асосий ишлаб чиқариш» (Ушбу счёtnинг дебетида ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган барча харажатлар акс этирилган бўлади);

2310 – «Ёрдамчи ишлаб чиқариш»;

2510 – «Умушишлаб чиқарашибга мөмкинчлигидан бўлган маҳсулотларни счёtlари»;

2610 – «Ишлаб чиқаришдаги брак»;

1000 – «Матераллар ҳисоби счёtlари»;

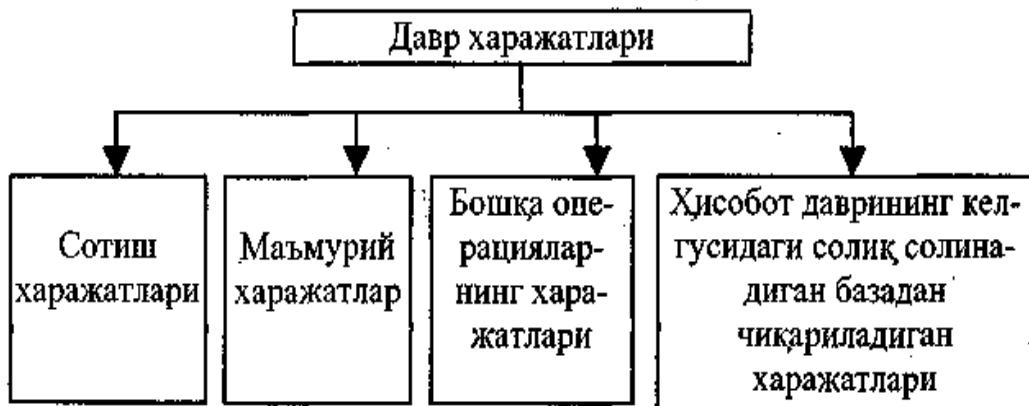
2810 – «Омбордаги тайёр маҳсулот»;

9110 – «Солтилган тайёр маҳсулотлар таннархи» ва бошқа счёtlар.

Маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархини шакллантирувчи харажатлар 0200, 1210, 1310, 1610, 5110, 5010, 5210, 6010, 6710, 6870, 6890 ва бошқа счёtlардаги ёзувлар орқали аудит қилинади. Ишлаб чиқаришдан олинган тайёр маҳсулотлар 2810 – «Омбордаги тайёр маҳсулотлар» счёtnинг дебетидаги ва 2010 – «Асосий ишлаб чиқариш» счёtinинг кредитидаги ёзувларни ўзаро солиш-

тириб кўриш орқали аудит қилинади. Аудитор ишлаб чиқариш харажатларини алоҳида моддалари бўйича таҳдил қилиб уларга таъсир этувчи омилларни аниқлади, маҳсулот таннархини пасайтиришга қаратилган тавсиялар беради.

Корхона фаолиятини бошқариш, маҳсулотларни сотишга тайёрлаш ҳамда сотиш билан боғлиқ харажатлар давр харажатларини ташкил қиласди. Давр харажатлари таркиби қабул қилинган Низомга асосан кўйидаги харажатларни ўз ичига олади (15-чизма):

15-чизма. Давр харажатларининг гурӯҳланиши

Давр харажатлари аудити Ўзбекистон Республикаси Солик Кодекси, Вазирлар Махкамасининг харажатлар таркиби ва молиявий натижаларнинг шаклланиши тўғрисидаги Низоми ҳамда бухгалтерия ҳисоби миллий стандартларининг 4 – «Товар-моддий заҳиралар» стандарти асосида амалга оширилади.

Давр харажатлари турларига қараб 9400 – «Давр харажатлари ҳисоби счёtlари»да (9410–9450- счёtlар) акс эттирилиб борилади. Аудитор давр харажатларининг шаклланиши ва «Якуний молиявий натижа» счётига тўғри олиб борилганлигини қўйидаги счёtlар орқали текширади:

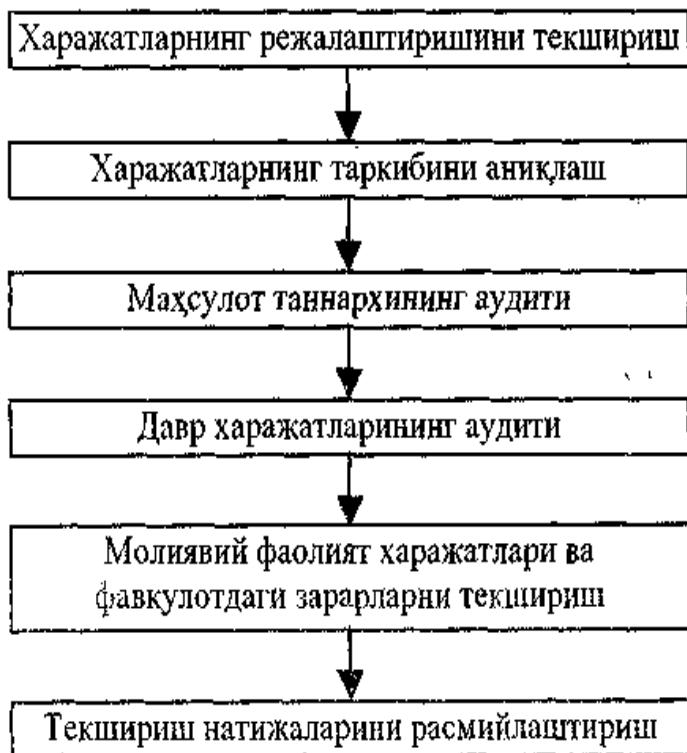
- 9410 – «Сотиш харажатлари»;
- 9420 – «Маъмурий харажатлар»;
- 9430 – «Бошқа операцияларнинг харажатлари»;
- 9440 – «Келгусида соликча тортиладиган базадан чегариладиган ҳисобот даври харажатлари»;
- 9450 – «Ёрдамчи хўжаликлар» ва бошқа счёtlар.

Ушбу счёtlарнинг дебетидаги ёзувлар давр харажатларининг шаклланишини билдиради. Аудитор давр харажатларининг шаклланишини 5110,

6010, 4210, 6710, 5010, 6520, 0200, 1310, 6890, 9210, 6410 ва бошқа счёлардаги ёзувлар (ушбу счёларнинг кредитидаги ёзувлар) орқали текширади. Ой тугандан сунг барча давр харажатлари 9900 – «Якуний молиявий натижка» счётига ўтказилган бўлади (давр харажатларини ҳисобга олиб борувчи счёларда қолдик, қолмайди). Аудит жараённида давр харажатлари алоҳида моддалари бўйича текширилиб маълум хуносаларга келинади.

Корхонанинг молиявий фаолиятидан келиб чиқадиган харажатлари фоиз кўринишидаги харажатлар, курс фарқларида заарлар ҳамда бошқа турдаги молиявий фаолият харажатларидан иборат. Аудитор ушбу харажатларнинг тўғрилигини 9600 – «Молиявий фаолият бўйича харажатлар ҳисоби счёлари» орқали текширади. Мазкур счёт 6820, 7510, 6920, 5210, 0610, 4620 ва бошқа счёлар билан корреспонденцияда бўлиб ой охирида 9900 – «Якуний молиявий натижка» счёти билан ёпилади. Аудитор ушбу счёлардаги ёзувларнинг қонун талабларига мос келиш-келмаслигини текширади. Харажатлар аудитининг кетма-кетлигини қуидагича ифодалашиб мумкин (16-чизма):

Харажатлар аудити натижалари аудиторлик ҳисботи ва хуносасига киритилади.

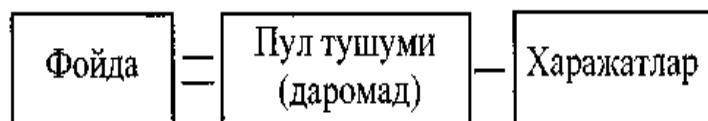
16-чизма. Харажатлар аудитининг кетма-кетлиги

Таняч иборалар:

Харажатларнинг мазмуни. Харажатларнинг турлари. Маҳсулот танархининг аудити. Давр харажатларининг аудити. Молиявий фаолият харажатларининг аудити. Бошқа турдаги харажатларнинг аудити.

8.5. Фойда (зарар)нинг аудити

Фойда ҳар бир корхонанинг муҳим сифат кўрсаттичи ҳисобланади. Фойдадан солиқ тўланади, устав капиталига ажаратмалар қилинади. Фойда иқтисодий категория сифатида хўжалик юритувчи субъектга қарашли маблагнинг ошишини ифодалайди. Фойда корхонанинг сифат кўрсаттичи ҳисобланади. Фойда барча даромадлар билан барча харажатлар ўргасидаги фарқдан иборат:

Фойда микдори нархга нисбатан тўғри муносабликда, харажатларга нисбатан эса тескари муносабликда бўлади. Қабул қилинган «Харажатлар таркиби ва молиявий натижаларни шакллантириш тўғрисидаги Низом»га асосан корхоналарнинг фойдаси қўйидаги кўрсаткичлар билан ифодаланади:

- маҳсулотни сотишдан олинган ялпи фойда;
- аосий фаолиятнинг фойдаси;
- хўжалик фаолиятидан олинган фойда;
- слиқ тўлангунгача олинган фойда;
- йилнинг соғ фойдаси.

Фойданинг асосий манбаси – бу корхонанинг асосий фаолияти натижасидир. Фойдани кўпайтириш барча корхоналарнинг муҳим вазифаси ҳисобланади. Фойда туфайли корхона фаолияти кенгаяди, ўзаро ҳисоб-китоблар вақтида амалга оширилади, ишчи-хизматчилар кўшимча моддий рағбатлантирилади. Фойда

кўрсаткичи таъсисчилар, мулк эгалари, давлат бюджети ва банк томонидан доимий равища назорат қилиб борилади. Фойда аудитнинг муҳим обьекти ҳисобланади. Аудитор тузилган шартномага асосан фойданинг тўғри ҳисобланганлигини, йил давомида қонун талаблари асосида ишлатилганлигини текширади. Бундай текширув 8710 – «Ҳисобот даврининг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган заари)», 9900 – «Якуний молиявий натижа» ва бошқа счёtlар орқали амалга оширилади.

Аудитор фойда кўрсаткичининг тўғри ҳисобланганлигини қуидаги операциялар орқали текширади:

- даромад турлари бўйича операциялар;
- харажат турлари бўйича операциялар;
- йил давомида ишлатилган фойда бўйича операциялар.

Фойданинг аудити 9900 – «Якуний молиявий натижа» счётидаги бухгалтерия ёзувларини текшириш орқали амалга оширилди. Бундай текширув тартибини «Умид» ишлаб чиқариш фирмаси мисолида кўриб чиқамиз. Ҳисобот даври бўйича фирманинг 9900 – «Якуний молиявий натижа» счётида қуидаги ёзувлар бўлган:

ДТ	9900 – «Якуний молиявий натижа»	КТ
Қолдиқ -		Қолдиқ -
2) 850000-00		1) 1500000-00
4) 450000-00		3) 750000-00
5) 150000-00		6) 100000-00
7) 50000-00		8) 50000-00
Об. 1500000-00		Об. 2400000-00
		Қол. 900000-00

Корхонанинг ҳисобот давридаги барча даромадлари 2400.0 минг сўм, барча харажатлари 1500.0 минг сўм, фойдаси эса 900.0 минг сўм бўлган. Ушбу кўрсаткичдан солиқ тўланиши керак. Солиқ суммаси йил давомида 9810, 6410,5110 счёtlарда акс эттирилиб борилган. Аудитор йил бўйича ҳисобланган фойда солиғини қуидаги бухгалтерия ёзувлари орқали текшириб чиқади. Йил давомида ҳисобланган ва тўланган фойда солиғи:

Дт	Кт	Сумма
9810	6410	500000-00
6410	5110	500000-00

Йил якуни бўйича қўшимча ҳисобланган фойда солиги куйидаги ёзувлар орқали текширилади:

Дт	Кт	Сумма
9900	6410	52000-00
6410	5110	52000-00

Ушбу операцияларнинг солик қонунчилигига мослиги аудитор томонидан чукур ўрганилади. Бунинг учун «Молиявий ҳисобот» даги маҳсус жадвал – «Молиявий натижалар тўғрисида»ги маълумотлардан кенг фойдаланилади. Корхона фойдасидан тўланган соликнинг тўғрилигини текшириш учун аудитор маҳсус жадвал тузади. Буни «Умид» фирмаси мисолида ҳисобот даври учун кўриб чиқамиз (5-жадвал):

5- жадвал

«Умид» ишлаб чиқариш фирмасининг ҳисобот давридаги фойдаси ва солиги аудити натижалари

T/р	Кўрсаткичлар	Ўлчов бирлиги	Корхона маълумотлари бўйича	Аудитор маълумотлари бўйича	Фарқи (+;-)
1	Корхонанинг умумий фойдаси	минг сўм	2800,0	2800,0	-
2	Соликда тортилмайдиган фойда	минг сўм	500,0	200,0	+300,0
3	Соликда тортиладиган фойда	минг сўм	2300,0	2600,0	-300,0
4	Фойда солиги ставкаси	%	24	24	-
5	Солик суммаси	минг сўм	552,0	624,0	+72,0
6	Бўнак шаклида тўланган солик	минг сўм	500,0	500,0	-
7	Тўланиши керак бўлган фойда солиги	минг сўм	52,0	124,0	+72,0
8	Тўланган дивидендлар	минг сўм	30,0	30,0	-
9	Йилининг соғ фойдаси	минг сўм	2318,0	2146,0	-172,0

Фойда кўрсаткичининг аудити натижасида куйидагилар аниқланган: фирма маълумотлари бўйича соликда тортилмайдиган фойда 300,0 минг сўмга кўп қилиб кўрсатилган. Натижада соликда тортиладиган фойда 300,0 минг сўмга кам бўлган. Фирма қўшимча 72,0 минг сўм фойда солифини ва солик қонунчилигига белгиланган жарималарни бюджетга тўлаши керак бўлади.

Аудит жараёнида молиявий натижалар бўйича кўрсаткичлар (даромадлар, харажатлар, фойда) «Бухгалтерия баланси» (1-шакл), «Молиявий натижалар тўғрисида ҳисобот» (2-шакл), «Пул оқимлари тўғрисида ҳисобот» (4-шакл), «Хусусий капитал тўғрисида ҳисобот» (5-шакл) маълумотлари билан ўзаро таққослаш йўли билан текширилиб кўрилади.

Корхонага келиб тушган ва сарфланган пул маблағлари «Пул оқимлари тўғрисида ҳисобот»да ифодаланса, даромадлар, харажатлар, фойда кўрсаткичлари эса «Молиявий натижалар тўғрисида»ги ҳисоботда ўз аксини топган бўлади. Бюджетга тўланиши керак бўлган ва тўланган солиқлар 2-шаклга илова қилинган маҳсус маълумотномада келтирилади.

Аудитор ушбу хужжатлардаги маълумотларни бухгалтерия ҳисобининг жорий (аналитик) маълумотлари билан ўзаро таққослаб текширади. Аудитор ҳисобот йилидаги соғ фойданинг тақсимланишини (заарнинг ёпилишини) қуидаги бухгалтерия ёзувлари орқали текширади:

Дт	Кт	Сумма
8710	8532	1474000-00
8532	8710	(зарар суммаси)

Хусусий капитал ва молиявий натижаларни аудит қилиш жараёнида корхонанинг молиявий барқарорлик кўрсаткичлари таҳлил қилинади ва тегишли тавсиялар берилади. Корхонанинг молиявий ҳолатини баҳоловчи кўрсаткичларга қуидагиларни киритиш мумкин:

- корхонанинг мулкий ҳолати;
- корхона балансининг ликвидлиги;
- корхонанинг тўлов қобилияти;
- корхонанинг молиявий барқарорлиги;
- корхонанинг молиявий натижалари;
- корхонанинг рентабеллик даражаси.

Молиявий натижа – ҳисоб давридаги фойда ёки заардир. Рентабеллик – самарадорлик кўрсаткичи ҳисобланади. Аудитор молиявий натижани (фойда ёки заарни) текшириш жараёнида харажатлар таркибининг фойда (зарар) кўрсаткичига таъсирини аниқлаши керак. Маълумки, доимий ва ўзгарувчан харажатлар

ишлиб чиқариш фирмаларида турлича бўлиб улар фойда кўрсаткичига ўз таъсирини кўрсатади. Аудит жараёнида ушбу кўрсаткичларни хўжалик юритувчи субъектлар бўйича таққослаб таҳлил қилиш ижобий натижаларни беради. «Умид» ва «Феруз» фирмаларининг шартли мисоллари асосида харажат турларининг фойда кўрсаткичига таъсирини аниқлаш маълум натижаларни берди (6-8 жадваллар).

6-жадвал

Доимий ва ўзгарувчан харажатларнинг корхона (фирма) фойдасига таъсири (1)

Кўрсаткичлар	«Умид» фирмаси	«Феруз» фирмаси
Оборот (тушум)	1000,0	1000,0
Ўзгарувчан харажатлар	300,0	100,0
Доимий харажартлар	100,0 400,0	300,0 400,0
Фойда	600,0	600,0

7-жадвал

Доимий ва ўзгарувчан харажатларнинг корхона (фирма) фойдасига таъсири (2)

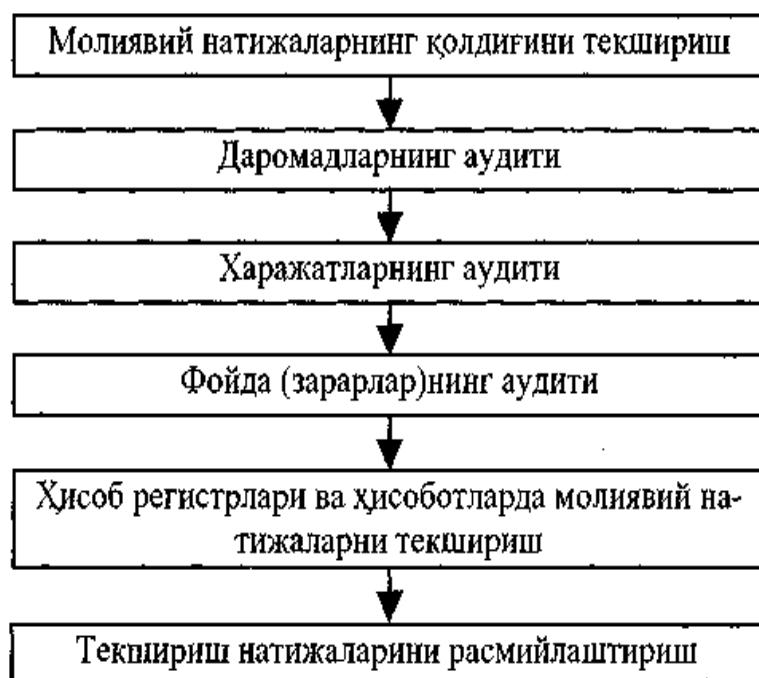
Кўрсаткичлар	«Умид» фирмаси	«Феруз» фирмаси
Оборот (тушум)	2000,0	2000,0
Ўзгарувчан харажатлар	600,0	200,0
Доимий харажартлар	100,0 700,0	300,0 500,0
Фойда	1300,0	1500,0

8-жадвал

Доимий ва ўзгарувчан харажатларнинг корхона (фирма) фойдасига таъсири (3)

Кўрсаткичлар	«Умид» фирмаси	«Феруз» фирмаси
Оборот (тушум)	500,0	500,0
Ўзгарувчан харажатлар	150,0	50,0
Доимий харажартлар	100,0 250,0	300,0 350,0
Фойда	250,0	150,0

Харажатлар аудити шуни кўрсатдики ўзгарувчан ва доимий харажатлар фирмаларнинг якуний молиявий натижаларига турлича тъисир кўрсатган. Аудитор текширув жараёнида ушбу омилларни аниқлаб маълум тавсиялар бериши керак. Шундай қилиб фойда (зарар)нинг аудити барча сифат кўрсаткичларни ўз ичига олиб маълум кетма-кетликда амалга оширилади (17-чизма).

17-чизма. Молиявий натижалар аудитининг кетма-кетлиги

Корхона фойдаси мухим сифат кўрсаткичлардан бўлиб ресурслардан самарали фойдаланганликни ифодалайди. Олинган фойда миқдорига қараб активларнинг рентабеллигини билиш мумкин. Активларнинг рентабеллик даражалари қуйидаги тартибда аниқланади (18-чизма). Аудит жараёнида активларнинг турлари бўйича рентабеллик даражаси таҳлил қилинса фойдани янада оширишга қаратилган асосли тавсиялар ишлаб чиқиш имконияти яратилади.

Иқтисодий ислоҳотларнинг чукурлашиб бориши корхоналар фаолиятини халқаро амалиётда кенг қўлланилиб қелинаётган кўрсаткичлар орқали баҳолашни тақозо қиласиди. Шундай

кўрсаткичлардан бири корхонанинг маржинал фойдасидир. Молиявий натижалар аудити жараёнида мазкур кўрсаткични аниқлаш ва унга баҳо бериш муҳим ҳисобланади.

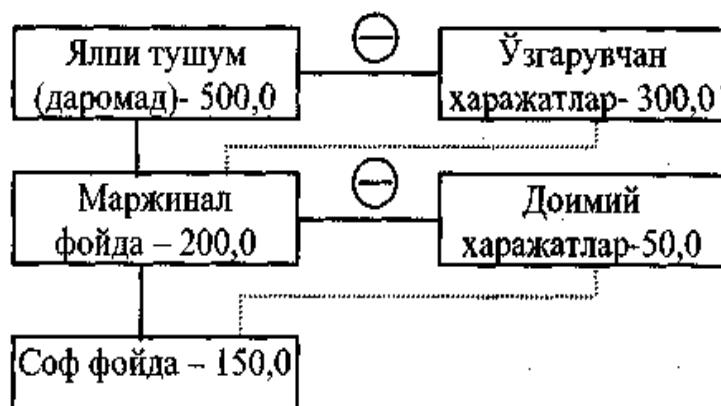
Активларнинг рентабеллиги (AP)	=	Соф фойда (СФ) Активларнинг ўртача йиллик қиймати (A)
Реализациянинг рентабеллиги (PP)	=	Соф фойда (СФ) Реализациядан олинган тушум (POT)
Бир акциянинг фойдалилиги (AФ)	=	Соф фойда (СФ) Муомаладаги акциялар (МА)
Асосий воситаларнинг рентабеллиги (ABP)	=	Соф фойда (СФ) Асосий воситаларнинг ўртача йиллик қиймати
Капиталнинг рентабеллиги (KP)	=	Соф фойда (СФ) Капиталнинг ўртача йиллик қиймати (КҮК)

18-чизма. Корхонанинг рентабеллик кўрсаткичлари

Корхонанинг маржинал фойдасини аниқлаш учун ялпи даромаддан ўзгарувчан харажатлар олиб ташланади. Чиқсан натижа эса маржинал фойдани беради. Ушбу кўрсаткичдан доимий харажатлар олиб ташлангандан сўнг эса корхона ихтиёридаги фойда қолади. Маржинал фойда тамойилининг мазмунини куйидагича ифодалаш мумкин (19-чизма).

Ушбу тамойил асосида халқаро амалиётда кенг қўлланилиб келинаётган харажатлар ҳисобининг «Директ-костинг» усули ётади. Мазкур усулнинг афзаллиги шундан иборатки аудитор харажатлар ва молиявий натижаларни текширгандан маҳсулот реализациясидан тушган тушумларда ўзгарувчан харажатларнинг салмоғини, уларни пасайтириш ҳамда маржинал фойдани

кўпайтиришга қаратилган асосли тавсиялар ишлаб чиқиш имкониятига эга бўлади. Фойда кўрсаткичнинг аудити натижалари аудиторлик ҳисоботи ва хулосасида ўз аксини топади.

19-чизма. Маржинал фойдани аниқлаш тартиби

Таянч иборалар:

Молиявий натижанинг моҳияти. Фойданинг шаклланишини аудит қилиш. Фойданинг ишлатилишини аудит қилиш. Маржинал фойда ва унинг аудити. Аудит натижаларини расмийлаштириш.

ІХ БОБ. ҲИСОБ СИЁСАТИ ВА МОЛИЯВИЙ ҲИСОБОТНИНГ АУДИТИ

9.1. Ҳисоб сиёсатининг аудити

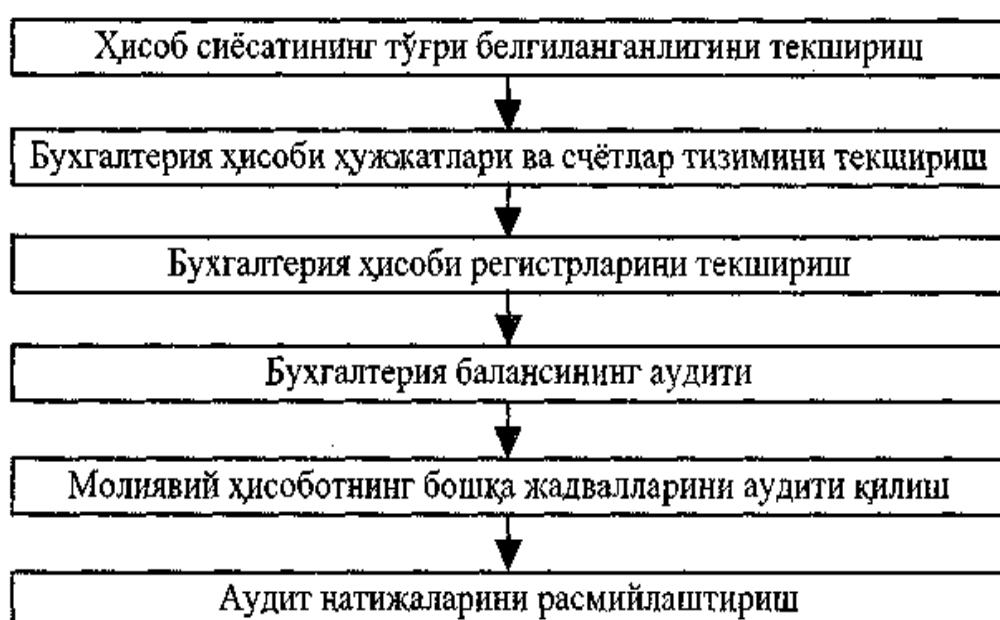
Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналарда бухгалтерия ҳисоби маълум тартибда ташкил этилади ва юритилади. Ҳисобнинг самарадорлиги хўжалик юритувчи субъектнинг «Ҳисоб сиёсати»га бевосита боғлиқдир. Бухгалтерия ҳисоби корхоналар фаолиятини фақатгина назорат қилиш усули бўлибгина қолмасдан, балки иқтисодий муносабатларни ва тадбиркорликни ривожлантириш воситаси ҳамдир. Шу боис ҳар бир корхонада бозор иқтисодиёти талабларига мос ва хос «ҳисоб сиёсати» ишлаб чиқилади. Ушбу «сиёсат» ҳам мулкдорнинг, ҳам мулқдан фойдаланувчининг, ҳам давлат манбаатларини ўз ичига олган бўлиши лозим.

Ҳисоб сиёсати – бу қабул қилинган ҳуқуқий нормалар асосида қўйилган мақсадларга эришидининг шакл ва усулларини акс эттирувчи ҳамда назоратини таъминловчи ҳужжатлар мажмуаси ва уларга амал қилишдир. Ҳисоб сиёсати аудитнинг муҳим обьектларидан ҳисобланади. Тузилган шартномага асосан корхонанинг ҳисоб сиёсатини аудит қилиш орқали аудитор кўйидаги масалаларга аниқлик киритади:

- ҳисоб сиёсатининг асослилиги, унинг қабул қилинган бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартларига мослиги;
- ҳисоб сиёсатининг молия-кредит ва солиқ сиёсатига мослиги;
- ҳисоб сиёсатининг мулкдорлар, мулқдан фойдаланувчилар ва давлат манбаатларига мослиги;
- ҳисоб сиёсатининг хўжалик юритувчи субъект фаолиятини, тадбиркорликни ривожлантиришга қаратилганлиги;
- корхона фаолиятида ҳисоб сиёсати тамоилларига қай даражада амал қилинганлигини ўрганиш.

Хисоб сиёсатини аудит қилишда қонун хужжатлари, бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартлари, аудит стандартлари, корхона низоми ва бошқа меъёрий ҳужжатлар асос бўлиб хизмат қиласди. Ушбу жараёнда аудитор Ўзбекистон Республикасининг «Бухгалтерия ҳисоб тўғрисида»ги Қонунидан, Солик Кодексидан, бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартларидан, яъни «Ҳисоб сиёсати ва молиявий ҳисботот» стандартидан, корхона буйруғи билан тасдиқланган «Ҳисоб сиёсати» ҳужжатидан қенг фойдаланади.

Хўжалик юритувчи субъектларнинг ҳисоб сиёсати куйидаги кетма-кетликда аудит қилинади (20-чизма):

20-чизма. Ҳисоб сиёсати аудитининг кетма-кетлиги

Корхоналарнинг ҳисоб сиёсати қабул қилинган қонун ҳужжатлари талаблари асосида ишлаб чиқилиб маҳсус буйруқ, билан тасдиқланган бўлади. Аудитор ушбу буйруқнинг мавжудлиги, ҳисоб сиёсатининг нечоғлик аосланганлигини текширади.

Ўзбекистон Республикасининг «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги Қонуни ҳамда «Ҳисоб сиёсати ва молиявий ҳисбот» номли бухгалтерия ҳисобининг биринчи стандарти талабларига кўра турли мулкдаги хўжалик юритувчи субъектларда бухгалтерия ҳисоби куйидаги шаклларнинг бирида ташкил этилган бўлади:

- бош бухгалтер раҳбарлигига маҳсус бухгалтерия хизмати (бўлими) ташкил этилади (катта корхоналарда);
- корхонадаги бухгалтерия ишини юқори ташкилотнинг бухгалтерияси олиб бориши мумкин;
- бухгалтерия ишини шартнома асосида четдан жалб қилинган бухгалтерия хизматини кўрсатувчи шахслар олиб боришлари мумкин (кичик корхоналарда);
- корхонада бухгалтерия ишини раҳбарнинг ўзи юритиши мумкин (асосан, хусусий корхоналарда).

Аудитор ҳисоб сиёсатининг мазмуни ва таркиби билан танишганда куйидагиларга эътибор бериши керак: корхонанинг мулкий даҳдизлиги, хўжалик маблағлари ва мажбуриятларининг тўғри баҳолангандиги, ҳисоб сиёсатининг ахборот истеъмолчилари талабларига нечоғлик мослиги, ҳисобнинг қабул қилинган қоидаларга тўлиқ риоя қилган ҳолда юритилиши.

Корхоналарда бухгалтерия ҳисоби қуйидаги қоидаларга амал қилган ҳолда олиб борилиши лозим: ҳар бир операция албатта хужжатлаштирилган бўлиши ва бухгалтерия ҳисоби счётларида иккиёқдама ёзув усулида ифодаланган бўлиши шарт. Бухгалтерия ҳисобининг обьектлари узлуксиз ва доимий равишда тўғри ва аниқ акс эттирилган бўлиши, мазмуннинг шаклдан устунлиги таъминланиши, корхона фаолиятини ифодаловчи кўрсаткичлар қиёслашга мос бўлиши, даромадлар ва харажатлар, албатта шу даврга таалуқли бўлиши қерак. Корхонада вақт-вақти билан моддий бойликлар, мажбуриятлар инвентаризация қилиниб турилиши қерак. Бухгалтерия ҳисоби орқали бозор иқтисодиёти туфайли келиб чиқиш эҳтимоли мавжуд бўлган хавф-хатарлар (риск) олдиндан сезилиши ва эҳтиёткорлик билан иш юритилиши қерак.

Аудитор корхонада товар-моддий бойликлар, пул-валюта маблағлари, мажбуриятларнинг хужжатлаштирилиши, ички назоратнинг ҳолати билан яқиндан танишади. Хужжатларга имзолар бунга ҳуқуқи бор бўлган шахслар томонидан қўйилан бўлади. Ҳисоб регистрларида мавжуд хатолар қабул қилинган қоидаларга асосан тузатилган бўлиши қерак. Бухгалтерия ҳисобида қўлланиладиган счётлар тизими, журналлар, қайдномалар, китоблар, машинограммаларнинг шакллари олдиндан тасдиқланган бўлиши лозим. Ушбу хужжатларнинг шакл ва мазмуни бухгалтерия ҳисоби миллий

стандартларига мос келиши керак. Корхонанинг даромадлари, харажатлари ва сўнгти молиявий натижалари, тўланган вақти ва келиб тушиш санасидан қатъи назар, қайси даврга тааллукли бўлса, шу ҳисобот даврида акс эттирилган бўлиши лозим.

Корхонада содир бўлган барча операциялар маълум тартибда умумлаштирилиб борилган бўлади ва манфаатдорларга ҳисобот шаклида тақдим этилади. Молиявий ва солиқ ҳисоботлари белгиланган шаклларда ва муддатларда тузилади. Аудитор ушбу ҳисоботларнинг мазмунини, тўлиқ ва асосли тузилганлигини текширади. Йиллик молиявий ҳисоботларнинг маълумотлари жорий ҳисоб маълумотларига мос келиши, синтетик ва аналитик ҳисоб кўрсаткичлари бир-бирига монанд бўлиши керак.

Кичик ва ўрта бизнес субъектларнинг молиявий ҳисоботлари соддалаштирилган шаклда тузилган бўлади. Ҳисоботларда банк кредитлари ва солиқлар бўйича мажбуриятлар алоҳида ифодаланади. Аудитор ушбу кўрсаткичларнинг ҳаққонийлиги ва асослилигига алоҳида эътибор бериши керак. Молиявий ҳисоботлар манфаатдорларга белгиланган тартибда ва муддатларда тақдим этилган бўлади. Аудит жараёнида молиявий ҳисоботнинг тўғри тузилганлиги ва тақдим этилганлиги текширилади.

Аудитор хўжалик юритувчи субъектларнинг «Ҳисоб сиёсати»ни текширганда бухгалтерия ҳисобининг корхона молиявий-хўжалик фаолиятига мослигини аниқлайди.

Таянч иборалар:

Турли мулқдаги корхоналарда бухгалтерия ҳисобининг ташкил этилиши. Корхонанинг ҳисоб сиёсати. Бухгалтерия ҳисобининг хукуқий асослари. Ҳисоб сиёсатининг текширилиш тартиби.

9.2. Молиявий ҳисобот аудитининг хусусиятлари ва вазифалари

Бозор муносабатлари шароитида турли мулкка асосланган корхоналарнинг сони тобора ошиб боради. Бунинг асосий сабаби олдинги давлат мулкининг хусусийлаштирилиши ва тадбиркорликнинг ривожлантирилишидир. Бутунги кунда иқтисодиётимизнинг турли тармоқларида давлат корхоналари билан бир қаторда акционерлик жа-

миятлари, ширкатлар, ижара, кичик корхоналар ҳамда күшма корхоналар фаолият юригмоқда. Юридик хуқуқга эга бўлган ушбу хўжалик юритувчи субъектлар мустакил балансга, банк муассасасида ҳисоб рақамларига эга. Улар бошқа корхона ва фирмалар билан шартномалар тузиб мустакил равишда ўзаро ҳисоб-китобларни юритмоқдалар.

Мамлакатимизда қабул қилинган «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги, «Аудиторлик фаолияти тўғрисида»ги Қонунларга асосан ҳар бир корхона молиявий ҳисбот тузиши ва тақдим этиши кўзда тутилган. Молиявий ҳисбот турли мулкка асосланган корхоналар фаолиятларини ҳисобга олишнинг якунловчи босқичи бўлиб, ҳисбот давридаги мулкий ва молиявий ҳолатнинг, хўжалик юритиш натижаларининг йифиндиси ҳисобланади. Ҳисбот маълумотларига асосан хўжалик юритувчи субъектларнинг активлари ва мажбуриятларига баҳо берилади, корхонанинг молиявий барқарорлиги аниқланади. Ушбу маълумотлар «молиявий ресурслар, уларни жойлаштиришнинг оқилоналиги, улардан фойдаланиш самарадорлиги, ўз айланма ва асосий воситаларни сақлаш ҳамда кўпайтиришни, эришилган натижаларни баҳолашда жуда муҳимдир»[25, 6 б.].

Иқтисодиётимиздаги мулкий ўзгаришлар, халқаро андозаларнинг жорий этилиши бухгалтерия ҳисоби ва ҳисботининг турлари ҳамда мазмунига ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Эндиликда ҳисботлар мулк шаклларига қараб бирмунча ихчамлаштирилди, корхоналарнинг кўрсаткичлари эса соддалаштирилган. Республика изда ташқи иқтисодий фаолиятнинг ривожлантирилиши, чет эл инвестицияларининг мамлакатимиз иқтисодиётига тезкорлик билан кириб келиши молиявий ҳисботларнинг тўғрилиги ва аниқлигига бўлган талабларни янада оширмоқда. Бу ўз навбатида молиявий аудитнинг мавқеини кўтарди ва янада долзарб қилиб қўйди.

Молиявий ҳисботнинг аудити маълум хусусиятларга эга. Ушбу хусусиятлар қуйидагилардан иборат:

- аудит жараёнида молиявий ҳисбот алоҳида тарзда ёки корхонанинг бошқа операциялари (кўрсаткичлари) билан бир вактнинг ўзида текширилиши мумкин;
- молиявий ҳисбот корхона ҳисоб сиёсатининг якунловчи кисми ҳисобланади, шунинг учун молиявий ҳисбот аудитининг

самарадорлиги бошқа кўрсаткичлар аудити натижаларига бевосита боғлиқ бўлади;

– молиявий ҳисобот аудити аниқ ва маълум даврни ўз ичига олади, ушбу давр ҳисобот турига (жорий, йиллик ҳисоботларга) бевосита боғлиқдир;

– молиявий ҳисоботларнинг таркиби мулк шакллари, корхоналарнинг турларига қараб мазмунан фарқ қиласди;

– молиявий ҳисоботнинг аудити молиявий натижалар аудити билан бевосита олиб борилади ва бир-бирини тўлдириб боради.

Аудитор аудит жараёнида ушбу хусусиятларни эътиборга олиши керак.

Молиявий ҳисобот аудитининг вазифаларига қуидагиларни киритиш мумкин:

– молиявий ҳисоботнинг корхона ҳисоб сиёсатига мослигини текшириш;

– молиявий ҳисобот тури ва таркибининг бухгалтерия ҳисоби миллий андозаларига (стандартларига) мослигини аниқлаш;

– молиявий ҳисоботнинг жорий ҳисоб маълумотларига монандлигини текшириш;

– ҳисобот маълумотларининг «Бизнес-режа» кўрсаткичларига тўғри келишини аниқлаш;

– молиявий ҳисоботларнинг белгилантан муддатларда тузилиши ва тақдим этилишини текшириш;

– ҳисобот маълумотларидан ички ва ташки ахборот истеъмолчилари томонидан самарали фойдаланишини таҳдил қилишдан иборат.

Ушбу вазифалар молиявий ҳисобот таркибини кетма-кет аудит қилиш орқали амалга оширилади.

Таянч иборалар:

Молиявий ҳисоботнинг моҳияти ва аҳамияти. Молиявий ҳисоботнинг турлари ва таркиби. Молиявий ҳисобот аудитининг хусусиятлари. Молиявий ҳисобот аудитининг асосий вазифалари.

9.3. Бухгалтерия балансининг аудити

Хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий ҳисоботи ва унинг таркиби аудитнинг муҳим обьектларидандир. Шуни ҳам эътироф этиш жойиздирқим, меъерий ҳужжатларда, маҳсус адибиётларда молиявий ҳисботнинг аудити масалалари умумий тарзда ёритилган, холос. Ҳисббот кўрсаткичларини назорат қилишда аудиторлик хизматидан кенг фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Молиявий ҳисботнинг шакли ва таркиби Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги томонидан белгиланган бўлиб 1997 йил 15 январда тасдиқланган «Корхоналарнинг чораклик ва йиллик молиявий ҳисббот шаклларини тўлғазиш бўйича кўрсатмаси»га асосланади. Ўзбекистон Республикасида қабул қилинган «Бухгалтерия ҳисби тўғрисида»ги Қонунинг 16, 17, 18, 19, 20 ва 21 моддаларида молиявий ҳисботнинг таркиби, тузилиши ва тақдим этилиши кенг ифодаланган [5]. Амал қилинаётган бухгалтерия ҳисбонинг миллий стандартларидаги (андозаларидаги) биринчи андозаси ҳам «Ҳисоб сиёсати ва молиявий ҳисббот» деб номланган [15]. Мазкур андозага мувофиқ ҳар бир корхона ўзининг «Ҳисоб сиёсати»ни ишлаб чиқиши ва унга ҳукукий мақом бериш мақсадида уни тасдиқлаши керак. Ушбу сиёсат иқтисодиётимизнинг бозорга ўтиш таомилларига, бухгалтерия ҳисбонинг миллий ва халқаро андозалари ҳамда солиқ сиёсати талабларига мос келиши керак. Молиявий ҳисботнинг муҳим таркибий қисми бухгалтерия баланси ҳисобланади. Бухгалтерия балансида корхонанинг мол-мулклари, молиявий ресурслари ҳамда мажбуриятлари пулда ифодаланган бўлади.

Аудитор бухгалтерия балансини қуйидаги тартибда ва кетма-кетликда аудит қиласди:

- баланс таркиби ва моддалари билан танишиш;
- баланс суммаларининг тўғрилигини текшириш;
- баланс тузишга асос бўлган ҳисоб регистрларини текшириш;
- баланс қолдиклари билан жорий ҳисоб маълумотларини таққослаш;
- баланс маълумотлари билан молиявий ҳисботнинг бошқа шаклларидаги маълумотларни текшириш;
- аудит натижалари бўйича хуносалар қилиш.

Аудитор шунга икрор бўлиши керакки, йиллик бухгалтерия баланси тузилишидан олдин барча хўжалик операциялари тўғри хужжатлаштирилган, жараёнлар бухгалтерия ҳисоби счётларида тўлиқ акс эттирилган, мол-мулқларнинг ҳақиқий қолдиқлари инвентаризация қилинган, дебеторлик ва кредиторлик қарзларининг миқдори ва таркиби ўрганилган, умидсиз қарзлар бўйича маълум хуносалар қилинган бўлиши керак. Ушбу масалаларга аниқлик киритилгандан сўнг аудитор бухгалтерия балансининг таркибини текширишга киришади. Балансининг аудити даставвал унинг актив ва пассив томонларидаги суммаларининг тўғрилигини текширишдан бошланади. Балансининг актив қисмида хўжалик юритувчи субъектнинг узоқ ва қисқа мурдатли активлари, пассив қисмида эса ўз маблағларининг манбалари ва мажбуриятлари ифодаланган бўлади. Йиллик бухгалтерия балансида ушбу кўрсаткичлар йил бошида ва охирида кўрсатилади. Балансининг актив ва пассив томонларидаги суммалар бир-бирига мос келиши, яъни «баланс» бўлиши керак. Агар текшириш пайтида фарқ чиқса аудитор унинг сабабларини аниқлайди.

Аудитор балансдаги активлар, уларнинг манбалари ва мажбуриятларининг тўғри баҳоланганинг алоҳида эътибор бериши керак. Меъёрий хужжатларга асосан корхонанинг асосий воситалари, номоддий активлари бошлангич баҳода, товар-моддий заҳиралар ҳақиқий таннархида, мажбуриятлар эса ҳисоб баҳосида акс эттирилган бўлиши керак. Савдо фаолияти билан шуғулланувчи корхона ва фирмалардаги товарлар чакана нархиларда кўрсатилади. Дебеторлик ва кредиторлик қарзлари томонларининг ўзаро келишилган (тан олинган) қийматларіда ифодаланади. Аудитор бундай текширувларни ўтказганидан сўнг бухгалтерия балансининг таркибини экспертизадан ўтказади. Жумладан, балансининг актив қисмидаги «Узоқ мурдатли активлар», «Айланма активлар», пассив қисмидаги «Ўз маблағларининг манбалари», «Мажбуриятлар» бўлимларининг суммалари текширилади. Ушбу бўлимлар, уларнинг моддаларида суммалар ҳамда баланс суммаси ўзаро teng ва бир-бирига монанд бўлиши керак. Куйида бухгалтерия баланси аудитини «Умид» ишлаб чиқариш фирмасининг шартли йиллик маълумотлари асосида кўриб чиқамиз (9-жадвал):

**«Умид» ишлаб чикариш фирмасининг йиллик бухгалтерия
баланси аудити натижалари**

(минг сўм)

Актив	Йил бошида	Йил охирида	Пассив	Йил боши- да	Йил охирида
I. Узоқ муддатли активлар			I. Ўз маблағларининг маңбаалари		
1.1. Асосий воситалар	150,0	180,0	1.1. Устав капитали	180,0	200,0
1.2. Номоддий активлар	50,0	20,0	1.2. Кўшилган капитал	60,0	50,0
1.3. Узоқ муддатли сармоялар			1.3. Резерв капитали	50,0	60,0
1.4. Капитал кўйилмалар	120,0 130,0	150,0 150,0	1.4. Тақсимланмаган фойда	120,0	160,0
			1.5. Махсус фондлар	90,0	110,0
Жами	450,0	500,0	Жами	500,0	580,0
II. Айланма активлар			II. Мажбуриятлар		
2.1. Товар-моддий бойликлар	140,0	180,0	2.1. Мол етказиб берувчиilar олдиаги мажбуриятлар	120,0	140,0
2.2. Пул маблағлари	60,0	80,0	2.2. Бюджет олдиаги қарзлар	50,0	80,0
2.3. Қиска муддатли сармоялар			2.3. Иш ҳақи бўйича қарзлар	160,0	170,0
2.4. Дебиторлик қарзлари	150,0	130,0	2.4. Банк олдиаги қарзлар	70,0	40,0
2.5. Бошқа жорий активлар	60,0 90,0	70,0 60,0	2.5. Бошқа кредиторлик қарзлари	50,0	10,0
			Жами	450,0	440,0
Баланс	950,0	1020,0	Баланс	950,0	1020,0

Текшириш натижалари шуни кўрсатдики, «Умид» фирмасининг узоқ муддатли активлари йил охирида 50,0 минг сўмга, айланма активлари эса 20,0 минг сўмга кўпайган. Ушбу даврда фирманинг ўз маблағлари манбайи йил охирида 80,0 минг сўмга кўпайган бўлса, мажбуриятлари эса 10,0 мингтага камайган. Бу ижобий натижка ҳисобланади. Чунки, фирма маблағлари таркибида ўз маблағларининг манбаси кўпайган, натижада мажбуриятлар нисбатан камайган. Умуман, фирманинг баланси йил охирида 70,0 минг сўмга кўпайган.

Аудиторнинг кейинги қиладиган иши баланс қолдиқларини молиявий ҳисботнинг бошқа шакллари (жадваллари)даги маълумотлар билан солиштиришдан иборат бўлади.

Аудитор баланс таркибини текшириб бўлгандан сўнг ушбу кўрсаткичларни баланс тузишга асос бўлган ҳисоб регистрлари маълумотлари билан такъослайди. Бунинг учун баланс активи ва

пассивидаги маълумотлар оборот ведомостлари ва Бош китобдаги қолдиқлар билан ўзаро солиширилади. Оборот ведомостидаги актив счёtlарнинг йил бошидаги ва охиридаги қолдиқлари бухгалтерия балансининг актив қисмидаги моддаларга, пассив счёtlарнинг йил боши ва охиридаги қолдиқлари эса бухгалтерия балансининг пассив қисмидаги моддаларга мос келиши керак. Агар текшириш жараёнида фарқ чиқса, аудитор уларнинг сабабларини аниклайди.

Таянч иборалар:

Молиявий ҳисботнинг таркиби. Бухгалтерия баланси. Баланснинг актив қисми. Баланснинг пассив қисми. Бухгалтерия балансини аудит қилиш тартиби. Молиявий ҳисботнинг бошқа шакллари.

9.4. Молиявий ҳисботнинг бошқа шаклларини текшириш

/ Корхонанинг йиллик молиявий ҳисботи баланс (1-шакл)дан ташқари яна қўйидаги шаклларни ўз ичига олади: «Молиявий натижалар тўғрисида ҳисбот» (2-шакл), «Асосий воситаларнинг ҳаракати тўғрисида ҳисбот» (3-шакл), «Пул оқимлари тўғрисида ҳисбот» (4-жадвал), «Хусусий капитал тўғрисида ҳисбот» (5-шакл). Молиявий ҳисботда булардан ташқари «Бюджетга тўловлар тўғрисида маълумот», «Дебиторлик ва кредиторлик қарзлари хусусида маълумотнома» келтирилган бўлади. Аудитор шартномага кўра молиявий ҳисботнинг юқоридаги шаклларини экспертиздан ўтказади.

Йиллик молиявий ҳисботнинг «Молиявий натижалар тўғрисида ҳисботи» жорий ҳисоб регистрларига асосан даромадлар, харажатлар ва фойда (зарар) кўрсаткичлари бўйича тузилади. Ушбу маълумотлар ҳисботда ўтган йил ва ҳисбот йил учун алоҳида келтирилган бўлади. Аудитор даромадлар ва харажатларни гуруҳлари ва моддалари бўйича текшириб чиқиши керак. Бунда даромадлар, маҳсулот реализациясидан олинган даромад (9010, 9030) бошқа асосий фаолиятдан олинган даромадлар (9300 счёт), молиявий фаолиятдан (9500 счёт) ва бошқа фаолият турларидан олинган даромадлар (9710 счёт) бўйича аудит қилинади. Харажатлар ўз наvbatiда маҳсулот таннархига киритиладиган моддий харажатлар

(9100 счёт), давр харажатлари (9400 счёт), молиявий ва бошқа операцияларнинг харажатлари бўйича (9600, 9720 счётлар) текширилади. Бундай текширувга даромадлар ҳамда харажатларни ҳисобга олиб борувчи бухгалтерия ҳисоби счётлари, регистрлар (китоблар, журналлар, машинограммалар) асос бўлади. Аудитор текширув жараёнида сўнгги молиявий натижা, яъни фойда ёки заарнинг нечоғлик асосслигини чуқур таҳтил қиласади. Аудитор йиллик молиявий натижаларни жорий ҳисоб маълумотлари билан ўзаро таққослайди. Агар текшириш жараёнида фарқлар чиқса, уларнинг сабаблари обдан ўрганилади. Куйида «Умид» фирмасининг шартли мисоллари асосида йиллик молиявий ҳисботот кўрсаткичларининг аудити натижалари келтирилди (10-жадвал):

10-жадвал

«Умид» ишлаб чиқариш фирмасининг йиллик молиявий ҳисбототи кўрсаткичлари аудити натижалари¹

T/p №	Кўрсаткичлар	Сатр	Бухгалтерия ҳисобининг аналитик регистрларидаги маълумотлар	«Молиявий натижалар тўғрисида ҳисбот» маълумотлари	Фарқи (+; -)
1	Асосий фаолиятнинг ялпи молиявий натижаси	070	3793,8	3793,8	-
2	Давр харажатлари: - сотиш харажатлари; - маъмурий харажатлар.	080 090	2000,0 900,0	2060,0 940,0	+ 60,0 + 40,0
3	Бошқа фаолиятнинг молиявий натижалари: - заарлар; - фойда.	100 110	43,6 -	43,6 -	-
4	Солиқча бўлган молиявий натижা (фойда)	120	850,2	750,2	- 100,0
5	Фойда солиги	130	292,0	262,0	- 30,1
6	Бўнак шаклида тўланган фойда солиги	140	190,0	190,0	-
7	Тўланиши керак бўлган фойда солиги қоддиги	150	102,0	72,5	+ 30,1
8	Тўланган дивиденdlар	160	157,6	157,6	-
9	Йилнинг соғ фойдаси	170	400,0	330,1	69,9

¹ Молиявий ҳисботот кўрсаткичлари такомиллаштирилиб борилмоқда

Аудиторлик текширув натижалари шуни кўрсатдик, фирманинг давр харажатлари аналитик ҳисоб регистрларида ва «Молиявий натижалар тўғрисида ҳисобот»да турлича ифодаланган, яъни ҳисоботда сотиш ва маъмурий харажатлар 100,0 сўмга кўп қилиб кўрсатилган. Натижада соликда тортиладиган фойда кўрсаткичи 100,0 сўмга кам ҳисобланган ва бюджетга ҳам кам ўтказилган. Аудитор текшириш натижаларини аудиторлик ҳисботи ва хулосасида акс эттиради.

Молиявий ҳисботнинг бошқа жадвалларидағи кўрсаткичлар ҳам маълум тартибда аудит қилинади. Жумладан, «Асосий воситалар ҳаракати тўғрисида ҳисбот» маълумотлари 0100 – «Асосий воситалар ҳисоби счёtlари», 0300 – «Лизинг шартномаси бўйича олинган асосий воситалар ҳисоби счёtlари» ва бошқа бухгалтерия ҳисоби счёtlаридаги ёзувларга асосан текширилади. Бунда аудитор асосий воситаларнинг йил давомида кўпайганлиги ва камайганлиги билан боғлиқ бўлган операцияларга алоҳида эътибор бериши керак. Ушбу ҳисботта асосан асосий воситаларнинг ҳаракати уларнинг алоҳида гуруҳлари ва турлари бўйича таҳдил қилинади. Таҳдил жараёнида асосий воситалардан самарали фойдаланиши кўрсаткичларига эътибор берилади. Асосий воситаларнинг қиймати ва фойдаланиши мол-мулк солигига бевосита таъсир кўрсатади. Шунинг учун аудитор асосий воситаларининг баҳоланиши ва ҳисобга олиб борилишига алоҳида эътибор бериши керак.

Молиявий ҳисботнинг «Пул оқимлари тўғрисида ҳисботи» маълумотларига асосан корхонанинг пул-валюта ресурслари, уларнинг ҳаракати аудит қилинади. Аудитор пул-валюта маблағларининг келиб тушишини уларнинг манбалари бўйича текшириб кўради. Пул маблағлари корхонанинг жорий фаолияти, инвестициялар, молиявий фаолиятини яҳшилаш учун ажратилади. Ушбу ресурслар мол етказиб берувчилар, хизмат кўрсатувчилар ҳамда бюджетга солиқ шаклида сарф қилинади. Пул маблағларининг маълум қисми корхона ишчи-хизматчиларига иш ҳақи сифатида берилади. Аудитор ушбу операцияларнинг қонунийлигини^{15010, 5110, 5510, 5200, 6010, 6710, 4010, 4710} ва бошқа счёtlар орқали обдан текширади. Аудитор «Пул оқимлари тўғрисида ҳисбот» маълумотларини текширганда валюта маблағлари ва улар билан боғлиқ бўлган операцияларга алоҳида эътибор бериши керак.

«Хусусий капитал тўғрисида ҳисобот»да хўжалик юритувчи субъектнинг йил давомидаги хусусий (устав) капитали ифодаланган бўлади. Аудитор ушбу капиталнинг дастлаб тўғри ташкил қилингандигини, йил давомида кўпайиши ёки камайишнинг қонун-қоидаларга мувофиқдигини таҳдил қиласди. Бундай текширув 8510 – «Устав капитали (фонди) ҳисоби счёtlари» ва у билан боғлиқ бўлган бухгалтерия ҳисоби счёtlаридаги ёзувлар, ҳисоб регистрларидағи маълумотлар орқали амалга оширилади.

Аудитор молиявий ҳисботнинг ахборот истеъмолчиларига ўз вақтида топширилиши ва тасдиқданишини ўрганади. Ҳисботлар вақтида тақдим этилмаса корхона амалдаги тартибга асосан жарима тўлайди. Бу эса ўз навбатида унинг молиявий ҳолатига салбий таъсир қўрсатади. Шундай қилиб корхона ва фирмаларнинг молиявий ҳисботлари қонунда белгиланган тартибда аудиторлик текширувидан ўтказилгандан сўнг ошкора ҳисобланади ва матбуотда эълон қилинади.

Таянч иборалар:

Молиявий ҳисботнинг бошқа шакллари. «Молиявий натижалар тўғрисида ҳисбот» ва унинг аудити. «Асосий воситаларнинг ҳаракати тўғрисида ҳисбот» ва унинг аудити. «Пул оқимлари тўғрисида ҳисбот» ва унинг аудити. «Хусусий капитал тўғрисида ҳисбот» ва унинг аудити. Аудит натижаларининг умумлаштирилиши.

Х БОБ. АУДИТ НАТИЖАЛАРИНИНГ УМУМЛАШТИРИЛИШИ ВА РАСМИЙЛАШТИРИЛИШИ

10.1. Аудит натижаларининг умумлаштирилиши

Аудиторлик текширувнинг самарадорлиги нафакат унинг сифатли ўтказилишига, балким аниқланган натижаларни ўз вактида умумлаштирилиши ва расмийлаштирилишига ҳам бевосита борлиқдир. Аудит натижалари ижобий ёки ижобий бўлмаслиги мумкин. Лекин, бундай хулоса аудитор томонидан асосли далиллар билан исботланган бўлиши керак. Аудитор шартномага асосан қўйилган мақсад ва вазифаларни тўлиқ бажариши учун текширув ўтказишнинг турли усуллари ва шаклларидан кенг фойдаланади. Унинг асосий эътибори текширилаётган объектнинг қонун-қоидаларга мос келиши ёки келмаслигини исботлашга қаратилган бўлади. Шу мақсадларда аудитор текширув жараёнини умумлаштирувчи ва аниқланган қамчиликларни акс эттирувчи маълум хужжатларни тузади. Ушбу хужжатларга куйидагиларни киритиш мумкин: далолатномалар, маълумотномалар, тушунтириш хатлари, қайдномалар, билдиришномалар ва далолатномалар билан бошқа хужжатлар.

Далолатномалар аудит жараёнида аниқланган қамчиликлар бўйича тузилади. Мисол учун, ишлаб чиқариш корхонасидаги хом ашёларнинг сифати текширилганда уларнинг бир қисми фойдаланишга яроқсиз деб топилган бўлса (фойдаланиши муддати ўтган ёки уларнинг сифати стандарт талабларига мос келмаган ҳолларда). Бундай операциялар аудиторнинг бевосита иштироқида ёки маҳсус комиссия таркибида кўриб чиқлади ва далолатномалар билан расмийлаштирилади.

Маълумотномалар текшириш жараёнида қонун-қоидаларнинг бузилмаганлиги, фаолият юритиш қабул қилинган мезонларга мос келганда тузилиши мумкин. Мисол учун, аудитор савдо фирмасига қарашли бир нечта чакана савдо шохобчаларида то-

варларнинг нархини ёки савдо қоидаларига риоя қилинишини текширганда тафовут чиқмаган бўлса бундай натижга маҳсус маълумотнома билан расмийлаштирилиши мумкин.

Аудит жараёнида текширилаётган обьект бўйича қонун-қоидаларнинг бузилиш сабаблари корхона раҳбари ёки бошқа мансабдор шахсларга тааллукли бўлиши мумкин. Мисол учун, аудитор хўжалик юритувчи субъектнинг молиявий ҳисботини текшириш жараёнида ҳисоб сиёсати талаблари бузилганлигини аниқлади. Бунга сабаб корхона раҳбарининг нотўгри бошқарув қарорларини қабул қылганлиги исботланди. Бундай ҳолда аудитор мансабдор шахсдан ёзма тушунтириш олишга ҳақлидир. Ноқонуний операцияларни тасдиқловчи хўжокатлар самараисиз соҳаларга молиявий сармоялар жалб қилинганда, истиқболсиз мол етказиб берувчилар билан шартномалар тузилганда, кўрсатилган хизматлар учун белгиланган тарифларга нисбатан кўп миқдорда пул тўланганда ҳам расмийлаштирилади. Мансабдор шахслар томонидан қонунбузарлик ҳоллари билб туриб ёки билмасдан содир этилган бўлиши мумкин. Корхона раҳбарининг билиб туриб қонунбузарликка йўл қўйиши маълум мақсадлар ва манфаатларга қаратилган бўлади. Билмасдан қонун-қоиданинг бузилиши раҳбар ёки мансабдор шаҳснинг тажрибасизлигидан, малакасининг етишмаслигидан келиб чиқиши мумкин. Бундай ҳолларда аудитор ёзма тушунтириш олади ва ноқонуний операциянинг келиб чиқиш сабаблари, етказилган заарларнинг миқдорини аниқлайди.

Пул маблағлари, ҳисоб-китоб операцияларини текшириш жараёнида бир-биридан фарқ қилувчи ноқонуний операциялар аниқланган бўлиши мумкин. Мисол учун, режадан ортиқча ҳажмида ишлаб чиқарилмаган тайёр маҳсулотлар учун қўшимча иш ҳақи ҳисобланганда ёки дебиторлик ва кредиторлик қарзлари бўлган корхоналар билан ҳисоб-китоблар олиб борилганда маҳсус қайдномалар тузилади.

Аудитор аудит бошлишдан оддин ёки аудит жараёнида текширилаётган юридик шахс билан алоқадор бўлган корхона ва фирмаларга, банк муассасасига маълум мазмундаги ёзма билдиришномаларни юборади. Мисол учун, дебиторлик ва кредиторлик қарзларнинг ҳаққонийлигини, банкдаги ҳисоб-китоб счётидаги пул маблағларининг тўғрилигини билиш мақсадида ёзма сўровнома юборилади. Шундай

қилиб, аудит жараёни ва натижалари маълум тартибда умумлаштирилади ва расмийлаштирилиб борилади. Ушбу хужожатлар, бир томондан аудиторнинг исботини тъминласа, иккинчи томондан эса аудиторлик ҳисботи ва хulosасини тузишга асос бўлади.

Таянч иборалар:

Аудит натижаларининг умумлаштирилиш тартиби. Далолатномалар. Маълумотномалар. Ёзма тушинтириш хатларини тузиш. Аудит натижаларини расмийлаштиришга тайёрлаш.

10.2. Аудиторлик ҳисботи

Аудит натижалари белгиланган тартибда расмийлаштирилади. Аудитнинг расмийлаштирилиши аудит тўғрисидаги қонун ва аудит стандартларида ўз ифодасини топган. «Аудиторлик ҳисботи-аудиторлик текширувнинг бориши, бухгалтерия ҳисобини юритишнинг белгиланган тартибдан четга чиқишилар, молиявий ҳисботдаги қоидабузарликлар тўғрисидаги муфассал маълумотлардан, шунингдек аудиторлик текшируви ўтказиш натижасида олинган бошқа ахборотлардан иборат бўлган ва хўжалик юритувчи субъект раҳбарига, мулкдорга, қатнашчилари (акциядорлар)нинг умумий йиғилишига йўлланган хужжат»dir [4]. Мазкур хужжат уч қисм, яъни кириш, асосий қисм ва хulosалардан иборат бўлиб унда аудиторлик ташкилот, аудит ўтказилган юридик шахс, аудит обьектлари, текшириш натижалари, тавсиялар ва хulosалар акс эттирилган бўлади.

Ҳисботнинг асосий қисмида шартнома бўйича аудит обьекти, текшириш муддатлари ва текширув натижалари ифодаланади. Текшириш обьектлари ҳисботда маълум кетма-кетликда акс эттирилади. Аудит жараёнида аниқланган ноқонуний операциялар, уларнинг исботи аудит натижаларини умумлаштиришга асос бўлган хужожатлар бўйича ифодаланади. Ҳисботда қонундан чекланишлар ва қонунбузарликтан келиб чиқсан заарлар, суистеммол ҳоллари қўйидаги тартибда акс эттирилади: «мансадбор ёки моддий жавобгар шахс қандай хужожатни бузган» (қонунни,

Фармонни, Низомни, буйруқни ва ҳ.к.); «ким қонун-қоидани бузган ёки унга итоат этмаган» (раҳбар, бош бухгалтер, бўлим бошлиғи, моддий жавобгар шахс); «қонун-қоида қачон бузилган» (қонун бузилган давр, сана); «қонун-қоида қандай ҳолда бузилган» (қонунбузарлик шакли: якка ҳолда ёки кўпчилик билан); «ноқонуний операциялар қандай аниқланди» (текширув жараёнида қўлланилган аудит усуллари); «қонунбузарлик сабаблари нималардан иборат эди» (қонунбузарликнинг келиб чиқишига таъсир этган омиллар); «қонунбузарлик ёки қонунчиликка амал қўлмасликнинг натижалари, оқибатлари» (келтирилган заарлар миқдори, қонунбузарликнинг ижтимоий хавфлилиги).

Аудиторлик ҳисботининг тавсиялар ва хulosалар қисмида текшириш натижасида аниқланган камчиликларни бартараф қилиш, ҳисоб ва ҳисботни яхшилашга, хўжалик юритувчи субъект фаолияти самарадорлигини оширишга қаратилган тавсиялар берилади. Аудитор ҳисботни тузишда хукуқий мазмунга эга бўлган тушунчалар, яъни «ўзлаштириш», «сунстерьмол», «талонтарож» каби сўзларни ишлатилмаслиги керак. Текширув натижаларига бундай мазмунда баҳо бериш аудиторнинг ваколатига кирмайди (бундай хulosаларни суд органлари чиқариши мумкин, холос).

Аудиторлик ҳисботи аудитор (аудиторлик гурӯҳи раҳбари томонидан тузилади ва аудиторлик ташкилоти (фирмаси) раҳбари томонидан тасдиқланади. Ушбу ҳужжат аудиторлик текширув ўтказиш бўйича тузилган шартномани тасдиқлаган буюртмачига тақдим этилади. Агар аудиторлик текшируви хукуқни муҳофаза қилувчи органлар (суд, прокуратура) топшириғига биноан ўтказилган бўлса у ҳолда аудиторлик ҳисботи уларга ҳам тақдим этилади.

Аудиторлик ҳисботидаги ахборотлар маҳвий бўлиб учинчи шахсга ошкора қилинмайди. Ҳисботнинг ҳар бир бети текширув ўтказган аудитор томонидан имзоланган бўлиши керак. Аудиторлик ҳисботининг шакли ва мазмuni аудит объекти, кўйилган мақсад ва вазифаларга бевосита боғлиқ бўлади. Ҳисботдаги маълумотлар аудиторлик хulosасини тайёрлашга асос бўлиб хизмат қиласи.

Таянч иборалар:

Аудит натижаларининг умумлаштирилиши. Аудиторлик ҳисботининг мазмуни. Аудиторлик ҳисботининг таркиби. Аудиторлик ҳисботининг тузилиши. Аудиторлик ҳисботининг тақдим этилиши.

10.3. Аудиторлик хulosаси

Аудитор текширув натижалари бўйича ўз фикр-мулоҳазаларини аудиторлик хulosасида акс эттиради. Аудиторлик хulosаси аудит объектларининг қабул қилинган қонун-қоидаларга монандлиги бўйича аудиторниң ёзма шаклда ифодаланган муносабатидир. Ушбу хужжат аудиторлик ҳисботига асосан тузилади. Аудиторлик хulosасининг ҳисботдан фарқи шундан иборатки, ушбу хужжатда аудит натижалари бўйича фақат хulosа берилади, холос. Унда қисқа мазмунда аудит объекти, аудитни ўтказувчи шахс (шахслар), аудиторлик хulosасида текширув жараёнидаги ноқонуний операциялар туфайли келиб чиқсан ёки қелтирилган заарларнинг сабаблари, шароитлари батафсил кўрсатилмайди (улар аудиторлик ҳисботида кенг ифодаланган бўлади).

Аудиторлик ҳисботининг тури ва мазмуни аудит объекти, текширув натижаларига бевосита боғлиқдир. Махсус адабиётларда ва аудит амалиётида аудиторлик хulosасининг қўйидаги турлари ифодаланган [29, 100 б.].

- шартсиз ижобий хulosа;
- шартли ижобий хulosа;
- салбий хulosа;
- ўз фикрини билдириласдан хulosа бериш.

Аудит натижаси бўйича сўзсиз ижобий хulosа корхона фаолиятида қабул қилинган қонун-қоидаларга, ҳисоб сиёсатига ҳамда солиқ кодекси талабларига тўлиқ риоя қилинганда берилади. Шартли ижобий аудиторлик хulosаси корхона фаолиятида айрим қонун-қоидалардан чекланиш ҳоллари аниқланганда, лекин улар хўжалик юритувчи субъектнинг умумий ҳисоб сиёсати-

га ҳамда молиявий ҳолатига салбий таъсир кўрсатмаганда берилади.

Аудит натижасида салбий мазмундаги хulosса корхона фаолиятида қонун-қоидаларга тўлиқ амал қилинмаслик туфайли тузилган молиявий ҳисбот, унинг жорий ҳисоб маълумотларига монанд эмаслиги натижасида берилади.

Аудитор (ёки аудиторлик ташкилоти) аудит натижаларидан тўлиқ қониқиши олмаган ҳолларда ўз фикрини билдириласдан хulosса беради. Бундай мазмундаги хulosани беришга қуйидаги ҳолатлар сабаб бўлиши мумкин: аудит жараёнида аудиторга турли йўллар билан тазийқ ўтказилган бўлса ёки аудиторга керакли маълумотлар тўлигича тақдим этилмаган бўлса, аудиторда корхона ҳисоб сиёсати бўйича айрим шубҳалар туғилган тақдирда.

Мамлакатимизда амал қилинаётган қонун-қоидадларга асосан аудиторлик хulosаси икки турга бўлинади: ижобий аудиторлик хulosаси ёки салбий аудиторлик хulosаси.

Ўзбекистон Республикаси аудит миллий стандартларининг 70-сонли – «Молиявий ҳисбот тўғрисида аудиторлик ҳисботи ва аудиторлик хulosаси» стандартида қуйидаги ҳолда ижобий хulosса берилиши қайд қилинган [16, 72 б.]. Текширилган хўжалик юритувчи субъектнинг молиявий ҳисботи асосли тузилган бўлса ва корхонанинг молиявий ҳолатини тўғри акс эттиrsa, хўжалик операциялари Ўзбекистон Республикаси қонунчилигига мос келса.

Аудит жараёнида хўжалик юритувчи субъект фаолиятида жиддий камчиликлар аниқланганда, молиявий ҳисбот тўғри тузилмаганда ёки амалдаги қонунчиликка мос келмаганда салбий аудиторлик хulosаси берилади.

Аудиторлик хulosаси камида уч нусхада тузилади ва унинг иккитаси буюртмачига тақдим этилади. Юқоридагиларга асослашиб шундай хulosага келиш мумкинки халқаро ва мамлакатимиз амалиётида аудиторлик хulosаларининг бир қанча турлари қўлланилади.

Халқаро амалиётда:

- изоҳсиз (шартсиз) тузилган ижобий аудиторлик хulosаси;
- изоҳли (шартли) тузилган ижобий аудиторлик хulosаси;

- салбий (ижобий бўлмаган) аудиторлик хulosаси;
- ўз фикрини билдиримасдан бериладиган аудиторлик хulosаси.

Ўзбекистон амалиётида:

- ижобий аудиторлик хulosаси;
- салбий аудиторлик хulosаси.

Аудиторлик хulosаси аудиторлик ташкилоти (аудитор) томонидан тузилиб ҳуқуқий ҳужжат ҳисобланади. Хulosада текшириш натижалари бўйича аудиторнинг муносабати билдирилган бўлади.

Аудиторлик хulosаси маълум тартибда расмийлаштирилади ва тасдиқланади. Ушбу хulosса шартномадаги муддатларга ҳамда аудитнинг яқунланишига қараб имзоланади. Хulosса имзолангандан бошлаб унга ўзгартиришлар киритиш мумкин эмас.

Аудиторлик хulosаси хўжалик юритувчи субъект молиявий ҳисботидан фойдаланувчилар учун очиқ ҳужжат ҳисобланади ва матбуотда эълон қилинади. Аудиторлик хulosасининг наъмунавий шакли 5-иловада келтирилди.

Таянч иборалар:

Аудиторлик хulosасининг моҳияти. Аудиторлик хulosасининг таркиби. Аудиторлик хulosасининг турлари. Аудиторлик хulosасини тузиш тартиби. Аудиторлик хulosасининг тақдим этилиши.

АУДИТДА ҚҰЛЛАНИЛАДИГАН АСОСИЙ ТУШУНЧАЛАР

АУДИТ — мұайян ваколатлар берилған шахслар, яғни аудиторлар томонидан хұжалик юритаётған субъектлар фаолиятларининг Республикада қабул қилинган қонун-қоидаларга мувофиқлигини текшириш йўли билан баҳолаш ва холисона хулосалар беришdir.

АУДИТОРЛИК ФАОЛИЯТИ — хұжалик юритувчи субъект фаолиятининг қабул қилинган мезонларга мувофиқлигини текшириш. Аудиторлик фаолияти орқали янги корхоналарни очиш, молия-кредит, ҳисоб-китоб ишларини юритиш бўйича маслаҳатлар бериш (“консалтинг” хизматини кўрсатиш), мутахассислар тайёрлаш, уларнинг малакасини ошириш, аудит соҳасида ўкув-услубий тавсиялар ишлаб чиқиш.

АУДИТОР — маҳсус малакавий сертификатга, маълум иш тажрибасига эга бўлган ва бевосита аудиторлик фаолияти билан шугулланувчи мутахассис (жисмоний шахс).

АУДИТОРНИНГ ЁРДАМЧИСИ — малақавий сертификатга эга бўлмаган, лекин аудиторнинг топшириғига биноан аудиторлик фаолиятида иштирок этувчи жисмоний шахс.

АУДИТОРЛИК ГУРУХИ — аудиторлик ташкилотларида йўналишлар бўйича фаолият юритувчи аудиторларнинг бирлашган таркиби. Аудиторлик гуруҳлари ишлаб чиқариш, савдо, хизмат кўрсатиш фаолиятларини текшириш бўйича ташкил этилади. Ушбу гуруҳни гурӯҳ раҳбари бошқаради.

АУДИТНИНГ ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ — аудит ўтказишга асос бўлувчи ҳуқуқий нормаларнинг мажмуси. Буларга қонун ҳужожатлари, қарорлар, Низомлар, шартномалар, стандартлар, буюртмалар киради.

АУДИТОРЛИК ФАОЛИЯТИ ТЎҒРИСИДАГИ ҚОНУН — аудиторлик фаолиятини юритиш билан боғлиқ бўлган меъёрий ҳужожат – «Аудиторлик фаолияти тўғрисида»ги Қонун 2000 йил 26 майда қабул қилинган. Мазкур қонунда аудиторлик фаолиятининг

моҳияти, турлари, аудиторлар ва аудиторлик ташкилотларининг вазифалари мужассамлашган.

АУДИТОРЛИК ТАШКИЛОТИ — қонун хужоатларига асосан аудиторлик фаолиятни амалга оширишга лицензияси бўлган юридик шахс. Амалиётда аудиторлик ташкилотлари аудиторлик фирмалари кўринишда ҳам фаолият юритади.

АУДИТОРНИНГ МАЛАКАВИЙ СЕРТИФИКАТИ — ваколатли давлат органи томонидан аудиторга мълум малакавий имтиҳонлар (синовлар) топширгандан кейин аудиторлик фаолияти билан шугулланишга ҳукуқ берадиган хужоат. Аудиторлик сертификати 5 йил муддатга берилади.

АУДИТОРНИНГ МУНОСАБАТИ — аудиторнинг аудиторлик текширув бўйича уларнинг натижаларига холисона муносабати. Аслида бундай муносабат аудиторлик холосасида ўз аксими топади.

АУДИТ СТАНДАРТЛАРИ — барча аудиторлар томонидан амал қилинадиган ва фаолиятларида қўлланиладиган аудитга оид умумий мазмундаги меъёрий талабларнинг мажмуаси.

АУДИТОРЛИК ЛИЦЕНЗИЯСИ — ваколатли давлат органи томонидан аудиторлик ташкилотларига (фирмаларига) аудиторлик фаолиятини амалга ошириш учун берилган ҳукукий хужжат.

АУДИТНИНГ ХАЛҚАРО СТАНДАРТЛАРИ — халқаро даражада аудитни ташкил қилиш ва ўтказишга қўйилган умумий қоидалар мажмуаси. Аудитнинг 50 га яқин халқаро стандартлари мавжуд.

АУДИТНИНГ МИЛЛИЙ СТАНДАРТЛАРИ — республика аудиторлари томонидан аудит фаолиятини ўтказишга қўйилган усуллар ва уларнинг мажмуаси. Аудитнинг 20 га яқин миллий стандартлари қабул қилинган.

АУДИТОРЛИК КАСБИ — иқтисодий фаолият тури билан шуғулланувчи касб бўлиб, маҳсус рухсатнома асосида текширишлар билан шуғулланилади. Аудиторлик касби тадбиркорликка киради.

АУДИТ ФАНИ — маҳсус фан сифатида билимлар тизимиidan иборат бўлиб хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини баҳолаш ва қарорлар қабул қилиш учун холисона холосалар беришга қаратилган.

АУДИТНИНГ ПРЕДМЕТИ — хўжалик юритувчи субъектларнинг фаолиятлари, алоҳида жараёнлар ва уларнинг қабул

қилинган меъёрларга мослигини текшириш. Аудитнинг предмети таъминот, ишлаб чиқариш ва сотиш жараёнларини текширишини ўз ичига олади.

АУДИТНИНГ УСЛУБИ — аудит жараёнида кўлланиладиган усуллар мажмуаси. Уларга қўйидагилар киради: солиштириш, гипотеза, таҳдил ва синтез, тафтиш, инвентаризация, калькуляция, экспертиза, баланс, счёtlар ва иккиёқдама ёзув, хужжатларштириш. Аудит усуллари аудиторлар томонидан мустақил равишда белгиланади.

АУДИТНИНГ БОШҚА ФАНЛАР БИЛАН ЎЗАРО БОЕЛИКЛИГИ — аудит фани қўйидаги фанлар билан ўзаро боеликдир: фалсафа, иқтисодиёт назарияси, ҳукуқшунослик, статистика, маркетинг, менежмент, макроиктисодиёт, микроиктисодиёт, молия, пул, кредит, банклар, давлат бюджети, бухгалтерия ҳисоби, иқтисодий таҳдил, соликлар ва солиққа тортиш, информацион технолигиялар.

АУДИТНИНГ РЕЖАЛАШТИРИЛИШИ — аудит текширувининг умумий ҳажмини аниқлаш, аудит дастурини тузиш, аудитда кўлланиладиган усулларни белгилаш, текшириш муддатлари, кўрсатиладиган хизматлар ва аудит хатарини белгилаш каби масалаларни ўз ичига олади.

АУДИТ ДАСТУРИ — аудит объектлари, уларни текширишда кўлланиладиган ва исботини таъминлайдиган усуллар, аудиторнинг бевосита ищчи хужжати. Ўзининг мазмун-моҳиятига кўра аудиторлик дастури аудит ўтказиш учун услубий манба ва назорат воситаси бўлиб хизмат қиласди.

АУДИТОРЛИК ИСБОТИ — хўжалик юритувчи субъект фаолиятини текшириш жараёнида аудитор томонидан йигилган ахборотлар ва уларга асосланиб берилган баҳо ва холоса.

АУДИТОРЛИК ХАТАРИ — аудиторнинг хўжалик юритувчи субъект фаолиятини текшириш натижадаги исботидан сўнг мавжуд бўлган, лекин аниқланмаган хато-камчиликларнинг борлиги тўғрисидаги эҳтимоли.

АУДИТОРЛИК ШАРТНОМАСИ — аудит ўтказишга асос бўладиган, аудиторлик ташкилотлари ва буюртмачилари ўртасидаги муносабатларни, уларнинг ҳукуқларини, мажбуриятларини ва маъсулиятларини ифода этувчи ҳамда мувафиқлаштирувчи ҳукуқий ҳужжат.

АУДИТ ОБЪЕКТЛАРИ — хўжалик юритувчи субъектларнинг жараёнлари ва алоҳида операциялари. Аудит объектлари аудиторлик шартномасида келтирилган бўлади.

АУДИТНИНГ ТУРЛАРИ — аудитнинг асосий турларига қўйидагилар киради: ташки аудит, ички аудит, молиявий аудит, қонунларга мослиқнинг аудити, иқтисодий самадорликнинг аудити, операцион (ташаббускор) аудит, менежментлик аудити, ижтимоий аудит, экологик аудит.

АУДИТНИНГ ШАКЛЛАРИ — қўйилган мақсадга қараб аудитни ўтказиш тартиби. Аудит шаклларига қўйидагилар киради: аудитнинг тасдиқловчи шакли, аудитнинг мақсадли (йўналтирилган) шакли, аудитнинг тавакқалчиликка асосланган шакли.

АУДИТОРЛИК НАЗОРАТИ — аудиторлик текшируви орқали амалга ошириладиган назорат тури. Ушбу назорат аудиторлар томонидан ўтказилади.

АУДИТОРЛИК ТЕКШИРУВИ — мижоз билан тузилган шартномага асосан корхона фаолиятини ўрганиш, баҳолаш ва тавсиялар бериш.

АУДИТОРЛИК ТЕКШИРУВИННИГ БУЮРТМАЧИЛАРИ — аудиторлик текширувининг буюртмачилари қўйидагилар ҳисобланади: муассислар (таксисчилар), мулкдорлар, инвесторлар, банк муассасали, бошқа маңбаатдорлар.

АУДИТНИНГ КОНСАЛТИНГ ХИЗМАТИ — аудитор ташкилотлари мижозларга шартномаларга асосан маълум йўналишлар бўйича маслаҳатлар (консультациялар) беради. Жумладан, бизнес режани тузиш бўйича, ҳисоб сиёсатини тузиш бўйича, солиқларни ҳисоблаш бўйича маслаҳатлар.

АУДИТ ЎТКАЗИШ МУДДАТИ — шартномага асосан аудит ўтказишга ажратилилган вакт. Одатда аудит ўтказиш муддати бир ойдан ошмаслиги керак.

АУДИТОРЛИК ҲИСОБОТИ — аудиторлик текширувнинг бориши, бухгалтерия ҳисобини юритишнинг белгиланган тартибдан четта чиқишлиар, молиявий ҳисоботдаги қонунбузарликлар тўғрисидаги муфассал маълумотлардан, шунингдек аудиторлик текшируви ўтказиш натижасида олинган бошқа ахборотлардан иборат бўлган ва хўжалик юритувчи субъект раҳбарига, мулкдорга ёки бошқа буюртмачиларга тақдим этиладиган хужжат.

АУДИТОРЛИК ХУЛОСАСИ — аудиторлик хулосаси аудит объектларининг қабул қилинган қонун-қоидаларга монандлиги бўйича аудиторнинг ёзма шаклда ифодаланган муносабати. Аудиторлик хулосаси ижобий ёки салбий бўлиши мумукин.

АУДИТОРЛАРНИНГ ЖАМОА БИРЛАШМАСИ — аудиторларнинг жамоа бирлашмасига Ўзбекистон Республикаси Бухгалтерлар ва Аудиторлар Миллий Ассоциацияси киради. Ушбу ассоциацияси барча аудиторлик ташкилотларининг фаолиятини бирлаштиради.

АСОСИЙ ВОСИТАЛАР — хўжалик жараёнида бир йилдан кўп муддатда фойдаланиладиган активлар. Буларга бинолар, транспорт воситалари, иншоотлар ва бошқа воситалар киради.

БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИ — хўжалик маблағлари ва маблағ манбаларини доимий, узлуксиз ва ялписига умумлаштириш ва бошқариш усули. Бухгалтерия ҳисоби барча корхона ва фирмаларда ютилилади.

БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИ ТЎҒРИСИДАГИ ҚОНУН — хўжалик юритувчи субъектларда бухгалтерия ҳисобини қонун хужжатлари асосида юритиш тартиби. Ўзбекистонда 1996 йил 30 августда «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги Қонун қабул қилинди. Ушбу қонунда бухгалтерия ҳисобининг мазмuni, ташкил этилиш тамоиллари ва вазифалари келтирилган.

БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИННИНГ МИЛЛИЙ СТАНДАРТЛАРИ — хўжалик юритувчи субъектларда ҳисоб сиёсатини юритишга кўйилган талабларнинг мажмуаси. Ҳозирги кунда бухгалтерия ҳисобининг 21 та миллий стандартлари қабул қилинган.

БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИННИНГ ТАШКИЛИЙ ШАКЛЛАРИ — бухгалтерия ҳисобининг қўйидаги ташкилий шакллари мавжуд: бош бухгалтер раҳбарлигига мустақил равишда бухгалтерия ишини юритиш, бухгалтерия ишини четдан жалб қилинган мутахассис орқали олиб бориш, бухгалтерия ишини юқори ташкилотда юритиш, бухгалтерия ишини корхона раҳбари томонидан юритилиши.

БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБОТИ (МОЛИЯВИЙ ҲИСОБОТ) — хўжалик юритувчи субъект фаолиятини сон ва сифат жиҳатдан умумлаштириш. Молиявий ҳисобот корхонанинг ҳисоб сиёсати талаблари асосида тузилади ва тақдим этилади.

БУХГАЛТЕРИЯ БАЛАНСИ — корхона маблағлари ва маблағ манбаларининг маълум муддатда пулдаги ифодаланиши. Ба-

ланда корхона активлари, уларнинг манбалари ва мажбуриятлари турлари бўйича ифодаланган бўлади.

БАЛАНСНИНГ ЛИКВИДЛИГИ — корхона активларининг мажбуриятларидан ошиши ёки корхонанинг тўлов қобилияти даржасини ифодаловчи кўрсаткич.

БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИ СЧЁТЛАРИ РЕЖАСИ — бухгалтерия ҳисобини юритиш жараёнида қўлланиладиган счётлар тизими. Бухгалтерия счётлари маълум тартибда «Счётлар режаси»да мужассамлашган бўлади.

БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИ СЧЁТЛАРИДА ИККИЁҚЛАМА ЁЗУВ — ҳар бир хўжалик жараёнининг (операциясининг) бир счётнинг дебетида ва иккинчи счётнинг кредитида бир хил суммада акс эттирилиши. Хўжалик операциялари счётларда иккиёқлама ёзув орқали назорат қилиб борилади.

БАНК ТАШКИЛОТИ (МУАССАСАСИ) — юридик шахс сифатида пул муомаласи ва қимматбаҳо қофозлар билан шугулланувчи ташкилот. Корхоналар ўртасидаги ҳисоб-китоблар банк орқали амалга оширилади.

БАНК НАЗОРАТИ — хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг банк ташкилоти (муассасаси) томонидан текширилиши. Банклар турли мулқдаги корхоналарнинг фаолиятини доимий равишда назорат қилиб боради.

БАНК КРЕДИТИ — хўжалик юритувчи субъектларга банкдан маълум мақсадларга мўлжалланниб қарзга бериладиган пул маблағлари. Банк кредитлари қисқа муддатга, ўрта муддатга ва узоқ муддатга берилиши мумкин. Банк кредитлари қайтариб берилиш хусусиятига эга.

БАНКРОТ — хўжалик юритувчи субъект тўлов қобилиятининг пасайиши. Корхонанинг харажатлари олинган даромадларидан кўп бўлса, у банкротга учрайди. Шунинг учун мавжуд брача ресурслар самарали фойдаланилиши керак.

БЮДЖЕТ — мамлакатнинг устувор вазифаларини амалга оширишга мўлжалланган даромадларнинг шаклланиши ва йўналишлар бўйича тақсимланишини амалга оширадиган давлат тузилмаси. Давлат бюджети республика бюджети ва маҳаллий бюджетта бўлинади.

БЮДЖЕТ ДАРОМАДЛАРИ — бюджетта келиб тушган пул маблағлари. Бюджет даромадларининг асосий қисмини солиқлар ташкил қилади.

БЮДЖЕТ ХАРАЖАТЛАРИ — мамлакатнинг устувор йўналишлари бўйича бюджет даромадларининг тақсимланиши.

ВАЛЮТА — мамалакат пул бирлиги. Ўзбекситон валютаси сўмни ташкил этади. Муомалада хорижий валюталар ҳам фойдаланилади.

ВАЛЮТА ОПЕРАЦИЯЛАРИ — корхоналарда халқаро валюталар орқали амалга ошириладиган операциялар.

ВАЛЮТА КУРСИ — мамлакат пул бирлигини халқаро пул бирлигига tengлаштиришиши. Валюта курсини Республика Марказий банки белгилайди.

ДАРОМАД — маҳсулот сотишдан, бажарилган ишлардан келиб тушган тушумнинг бир қисми. Олинган тушумларнинг пулдаги ифодаланиши.

ДАРОМАДЛАРНИНГ ТУРЛАРИ — даромадлар қуидаги турлардан иборат: маҳсулот сотилишидан олинган даромадлар, асосий фаолиятнинг бошқа операцияларидан олинган даромадлар, молиявий фаолиятдан олинган даромадлар, фавқулотдаги даромадлар.

ДАРОМАДЛИЛИК ДАРАЖАСИ — даромадларнинг сотилган маҳсулотлар, товарларга бўлган нисбати. Даромадлилик даражасига қараб активларнинг самарадорлиги аниқланади.

ДАВР ХАРАЖАТЛАРИ — маҳсулот таниархига киритилмайдиган, уларни сотиш, сакдаш ва корхонани бошқариш билан боғлиқ бўлган харажатлар.

ИНВЕНТАРИЗАЦИЯ — товар-моддий бойликлар, пул-валюта маблағларининг ҳақиқий миқдорини аниқлаб бухгалтерия ҳисоби маълумотлари билан тақдослаш усули. Аудит жараёнида товар-моддий бойликлар инвентаризация қилинади.

ИНВЕСТИЦИЯ — хўжалик юритувчи субъект фаолиятига четдан моддий ва молиявий ресурсларнинг жалб этилиши.

ИҚТИСОДИЙ НАЗОРАТ — ваколатли органлар томонидан хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг назорат қилиниши. Бундай назорат молия органлари, банклар, солик идоралари орқали амалга оширилади.

КАЛЬКУЛАЦИЯ — маҳсулот таннархини (бажарилган ишларнинг қийматини) аниқлаш усули. Аудит жараёнида калькуляция усулидан кенг фойдаланилади.

ҚИСҚА МУДДАТЛИ АКТИВЛАР — хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятида фойдаланиш даври бир йилгача бўлган активларнинг қиймати. Буларга асосан ҳом ашё ва материаллар, тайёр маҳсулотлар, товарлар ва пул маблағлари киради.

ҚИММАТБАҲО ҚОҒОЗЛАР — пул қийматига эга бўлган пулли ҳужоатлар. Буларга акциялар, векселлар, сертификатлар киради. Қимматбаҳо қоғозлар аудитнинг муҳим обьекти ҳисобланади.

МИЖОЗ — мустақил фаолият юритувчи юридик шахс. Юридик шахслар аудиторлик ташкилотларининг мижозлари ҳисобланади.

МОЛИЯВИЙ НАЗОРАТ — хўжалик юритувчи субъектлардаги мавжуд молиявий ресурсларнинг давлат томонидан белгиланган қонун-қоидаларга мос равишда ташкил этилиши, фойдаланилиши ва кўпайтирилишини текшириш.

МОЛИЯВИЙ РЕСУРСЛАР — корхона фаолиятига жалб қилинган пул маблағлари, қимматбаҳо қоғозлар ва молиявий натижаларнинг кўреаткичлари.

МОЛИЯВИЙ НАТИЖА — корхона фаолиятида эришилган сўнгти натижаси. Ушбу натижаси фойда ёки заардан иборат бўлади.

МАМЛАКАТ ВАЛЮТАСИ — ҳар бир мамлакатнинг пул бирлиги. Ўзбекистон Республикасининг миллий валютаси сўм ҳисобланади.

МУЛКДОР — моддий ва интеллектуал бойликларни тасаруф этиш, уларга эгалик қилиш ва фойдаланиш ҳукуқига эга бўлган шахс.

МУЛК ШАКЛЛАРИ — мулк шакллари қуйидагилардан иборат: индивидуал (шахсий ва хусусий) мулк, жамоа мулки, давлат мулки, аралаш мулк, қўшма корхоналар ва бошқа ажнабийларнинг мулки.

НАЗОРАТ — хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини ўрганиш, мавжуд ички имкониятларни аниқлаш, камчиликларни топиш, фаолиятни яхшилашга қаратилган тавсиялар ишлаб чиқиши.

НАЗОРАТ ТУРЛАРИ — назорат турларига қуйидагилар киради: давлат назорати, маъмурий назорат, ички назорат, ташки

назорат, дастлабки назорат, жорий назорат, мавсумий (тасдиқловчи) назорат, аудиторлик назорати, бошқа назорат турлари.

НОМОДДИЙ АКТИВЛАР — интелектуал мулк шакллари бўлиб уларга лицензиялар, патентлар, янги ихтиrolар, мулқдан фойдаланиш хукуқлари киради. Номоддий активлар аудитнинг муҳим объекти ҳисобланади.

ПУЛ — эквивалент ролини ўйновчи муомала воситаси. Хўжалик субъектлари ва жисмоний шахслар ўртасидаги ҳисобкитобларни амалга оширишнинг асосий воситаси. Пул мамлакат валютаси ҳисобланади.

ПУЛ МАБЛАГЛАРИ — корхонанинг пулда ифодаланган маблағлари. Пул маблағлари мамлакат валютасида ёки хорижий валютада бўлиши мумкин.

ПУЛЛИ ҲУЖЖАТЛАР — хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятида фойдаланиладиган пулли ҳужжатлар. Пулли ҳужжатлар пул қийматига эга бўлиб уларга акциялар, векселлар, облигациялар сертификатлар ва банк чеклари киради.

ПУЛ ОПЕРАЦИЯЛАРИ — пул маблағлари орқали амалга ошириладиган операциялар. Пул операциялари нақд ва нақд пулсиз амалга оширилади.

СОЛИҚ — давлат томонидан белгиланган юридик ва жисмоний шахслар тўлайдиган мажбурий тўловлар. Солиқлар давлат бюджети даромадининг асосий манбаси ҳисобланади.

СОЛИҚ СИЁСАТИ — солиқ тўловчиларнинг ва давлат манфаатларини мувофиқлаштирувчи сиёсат. Солиқ сиёсати солиқ тўловчилар ва давлат манфаатларига мос келиши керак.

СОЛИҚ ТУРЛАРИ — солиқлар бир қанча турларга бўлинади. Жумладан, тўғри (бевосита) солиқлар, эгри (билвосита) солиқлар. Солиқ турлари доимий равишда такомиллашиб бормоқда.

СОЛИҚ КОДЕКСИ — солиқларнинг тури, ўндирилиши ва тўланишини мувофиқлантирувчи ҳужжат. Солиқ Кодекси 1998 йилдан татбиқ этилган.

СОЛИҚ ОРГАНЛАРИ — солиқ қонунчилигини амалга оширувчи ташкилотлар (муассаса) бўлиб уларга туман, шаҳар Давлат солиқ инспекциялари, вилоят Давлат солиқ бошқармалари ва Республика Давлат солиқ Кўмитаси киради.

СОЛИҚ ОРГАНЛАРИНИНГ НАЗОРАТИ — иқтисодий назоратнинг муҳим турларидан бўлиб юридик ва жисмоний шахслар

тўлайдиган солиқлар назорат қилиб борилади. Бундай назорат солиқ органлари ходимлари томонидан амалга оширилади.

ТАННАРХ — маҳсулот ишлаб чиқаришга кетган моддий, меҳнат ва молиявий ресурсларнинг пулдаги ифодаланиши. Таннарх муҳим сифат кўрсаткич бўлиб калькуляция орқали аниқланади.

ТАВАККАЛЧИЛИК — мавжуд шарт-шароитларни эътиборга олган ҳолда ижодий фаолият юритиш. Таваккалчилик тадбиркорлик фаолиятида кенг қўлланилади.

УЗОҚ МУДДАТЛИ АКТИВЛАР — узоқ вақт хизмат қиласидиган ва ишлаш даврида ўзининг щаклини сақлаб қоладиган маблағлар. Узоқ муддатли маблағлар ёки активларга асосий воситалар, номоддий активлар, узоқ муддатли капитал қўйилмалар ва бошқа активлар киради.

УСТАВ КАПИТАЛИ — хўжалик юритувчи субъектнинг ташкил бўлишида ажартилган дастлабки капитал. Ушбу капиталнинг миқдори корхона низоми (устави) га асосан амалга оширилади. Корхонанинг устав капитали қанчалик кўп бўлса ушбу корхона шунчалик молиявий барқарор ҳисобланади.

ФОЙДА — корхона активнинг кўпайиши. Фойда барча даромадлар билан барча харажатлар ўртасидаги ижобий фарқдан иборат. Даромадларнинг харажатлардан ошиши фойдани беради.

ФОЙДА КЎРСАТКИЧЛАРИ — Фойда бир қанча кўрсаткичларга эга. Ушбу кўрсаткичларга кўйидагилар киради: маҳсулотни сотишдан олинган ялпи фойда, асосий фаолиятнинг фойдаси, хўжалик фаолиятидан олинган фойда, солик тўлангунгача олинган фойда, йилнинг соф фойдаси.

ХАТАР — аудиторнинг хўжалик юритувчи субъект фаолиятини текшириш натижадаги исботидан сўнг мавжуд бўлган, лекин аниқланмаган хато-камчиликларнинг борлиги тўғрисидаги эҳтимоли.

ХОМАШЁ ВА МАТЕРИАЛЛАР — тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқаришга мўлжалланган меҳнат предметлари. Хом ашё ва материаллар ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг асосини ташкил этади.

ХАЛҚАРО ВАЛЮТА БИРЛИГИ — халқаро валюта бирлиги қилиб АҚШ доллари қабул қилинган. Ҳар бир мамлакат ўз пул бирли-

ти халқаро валютага тенглаштириб боради. Ушбу вазифа Ўзбекистон Республикаси Марказий банки орқали амалга оширилади.

ХАРАЖАТ — корхона томонидан амалга оширилган сарфларнинг пулдаги ифодаланиши. Харажатлар кўйидаги турларга бўлинади: маҳсулот таннархига киритиладиган харажатлар, давр харажатлари, молиявий харажатлар, фавқулоддаги харажатлар.

ХЎЖАЛИК МЕХАНИЗМИ — иқтисодий-ижтимоий таракқиётни таъминловчи, кўйилган мақсадларга эришнинг бир-бирини тақозо этувчи воситалар мажмуаси. Бозор шароитида бозор хўжалик механизми талабларига амал қилинади.

ХЎЖАЛИК МЕХАНИЗМИНИНГ ТАРКИБИ — хўжалик механизмининг таркиби қўйидагилардан иборат: режалаштириш, бошқариш, ташкил қилиш, рафбатлантириш, назорат ва ҳисоб. Хўжалик механизмининг таркиби ўзаро боғлиқ ва бир-бирини тўлдириб боради.

ХЎЖАЛИК (КОРХОНА) НИЗОМИ — хўжалик юритувчи субъект фаолиятини мувофиқлаштирувчи хужжат. Корхона низом асосида ўз фаолиятини юритади. Аудитор корхона фаолиятини унинг низоми асосида текширади ва баҳолайди.

ҲИСОБ СИЁСАТИ — мавжуд ҳуқуқий нормалар асосида қўйилган мақсадларга эришишнинг шакл ва усулларини акс эттирувчи ҳамда назоратини таъминловчи хужжатлар мажмуаси ва уларга амал қилишлик.

ЯКУНИЙ МОЛИЯВИЙ НАТИЖА — корхонанинг ўз фаолияти натижасида оладиган фойдаси ёки зарари. Якуний молиявий натижка мавжуд моддий ва меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш даражасини ифодалайди. Корхона фойдаси ижтимоий-иктисодий ривожланишнинг асосий манбаси ҳисобланади.

ЎЗ БИЛИМИНИ ТЕКШИРИШ УЧУН САВОЛЛАР

1. Бозор иқтисодиётининг мазмунинимадан иборат?
2. Бозор иқтисодиётининг белгиларига нималар киради?
3. Бозор хўжалик механизми деганда нимани тушунасиз?
4. Бозор хўжалик механизмининг таркибига нималар киради?
5. Мулк нима? Унинг қандай шакллари мавжуд?
6. Корхона (фирма) нима, унинг қандай турларини биласиз?
7. Назорат нима, унинг қандай турлари мавжуд?
8. Иқтисодий назорат нима?
9. Молиявий назоратнинг хусусиятлари нималардан иборат?
10. Ички назоратни ким ўтказади?
11. Ташқи назоратни ким ўтказади?
12. Солик назорати қайси назорат турига киради?
13. Аудиторлик назорати нима?
14. Аудитнинг мазмунинималардан иборат?
15. Аудитнинг тафтишдан нима фарқи бор?
16. Аудитнинг хукуқий асослари нималардан иборат?
17. "Аудиторлик фаолияти тўғрисида"ти Қонун қачон қабул қилинган, унинг таркиби нималардан иборат?
18. Аудиторлик шартномаси нима?
19. Аудитнинг предмети деганда нимани тушунасиз?
20. Аудит объектларига нималар киради?
21. Аудитда қайси усувлар кўлланилади?
22. Аудит стандартларининг мазмунинималардан иборат?
23. Аудитнинг қандай турлари ва шакллари мавжуд?
24. Тасдиқловчи аудит нима?
25. Самарадорликнинг аудити деганда нимани тушунасиз?
26. Хатар (риск) аудити нима?
27. Ким аудитор бўла олади?
28. Аудиторнинг хукуqlари ва бурчи нималардан иборат?
29. Аудиторлик ташкилоти (фирмаси) нима?
30. Аудиторлик фаолият қандай ҳолларда тақиқланади?
31. Аудит ўтказишга кимлар буюртма беради?

32. Аудитнинг "консалтинг" хизмати деганда нимани тушунасиз?
33. Аудит қайси фанлар билан бевосита боғлиқ?
34. Хўжалик жараёнларига нималар киради?
35. Корхона (фирма)нинг кўрсаткичлари нималардан иборат?
36. Корхона (фирма)нинг микдор кўсаткичларига нималар киради?
37. Корхона (фирма)нинг сифат кўрсаткичларига нималар киради?
38. Корхонанинг барқарорлиги деганда нимани тушунасиз?
39. Корхонанинг молиявий ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлар нималардан иборат?
40. Корхона (фирма)нинг молиявий натижаси деганда нимани тушунасиз?
41. Корхонанинг мулкий ҳолати қандай белгиланади?
42. Корхонанинг активларига нималар киради?
43. Корхонанинг молиявий барқарорлигини қандай тушунасиз?
44. Корхонанинг самарадорлиги нима?
45. Рентабелликни қандай тушунасиз?
46. Корхона балансининг ликвидлиги нима?
47. Даромад нима, унинг қандай турлари мавжуд?
48. Молиявий фаолиятдан олинган даромадларга нималар киради?
49. Фавқулотдаги даромад (зарар) лар қачон содир бўлиши мумкин?
50. Харажат нима, унинг қандай турлари мавжуд?
51. Харажатлар қандай туркумланади?
52. Маҳсулот таннархи нима?
53. Давр харажатларига нималар киради?
54. Молиявий фаолиятдан келиб чиқсан харажатлар нималардан иборат?
55. Ўзгарувчан харажатларга нималар киради?
56. Доимий харажатлар таркиби нималардан иборат?
57. Солиқ нима, унинг қандай турлари мавжуд?
58. Мажбуриятларга нималар киради?
59. Фойда нима, у қандай аниқланади?
60. Фойданинг қандай турлари бор?
61. Корхона (фирма) нинг соф фойдаси нима?
62. "Стандарт-кост"ни қандай тушунасиз?
63. "Директ-костинг"нинг мазмуни нимани ифодалайди?
64. "Маржинал даромад (фойда)" нима?
65. Рентабеллик кўрсаткичлари неча турга бўлинади?
66. Молиявий ҳисобот нима?
67. Бухгалтерия баланси нима?

68. Корхонанинг капитали нималардан иборат?
69. Узоқ муддатли активларга нималар киради?
70. Жорий (айланма) активлар нималарадан иборат?
71. Дебиторлик қарзларига нималар киради?
72. Кредиторлик қарзларига нималар киради?
73. Бухгалтерия баланси бухгалтерия ҳисоби счёtlари билан қандай боғланади?
74. Пул маблағларининг аудити нимадан бошланади?
75. Пул маблағларининг инвентаризацияси қандай ўтказилади?
76. Пул маблағларининг тўғри ҳисобга олинганлиги қандай аудит қилинади?
77. Валюта операцияларининг аудити қандай ўтказилади?
78. Маҳсулот таннархи қандай аудит қилинади?
79. Товар операцияларининг аудити қандай ўтказилади?
80. Экспорт-импорт операциялари аудитининг хусусиятлари нималардан иборат?
81. Товар нобудгарчиликлари қандай текширилади?
82. Товарооборот қандай ҳисобланади ва текширилади?
83. Пул оқимиини текшириш тартиби қандай?
84. Хом ашё ва материаллар қайси бухгалтерия ҳисоби счёtlари орқали аудит қилинади?
85. Ҳисоб-китоб операцияларининг аудити нимадан бошланади?
86. Иш ҳақи бўйича ҳисоб-китоблар қандай аудит қилинади?
87. Товар операциялари бўйича ҳисоб-китоблар қандай аудит қилинади?
88. Хизматлар бўйича ҳисоб-китоблар қайси бухгалтерия счёtlари орқали аудит қилинади?
89. Харажатлар аудитининг хусусиятлари нималардан иборат?
90. Солиқларнинг тўғрилиги қандай текширилади?
92. Корхонанинг солиқ сиёсати нима?
93. Молиявий натижаларнинг тўғрилиги қандай аудит қилинади?
94. Даромадларнинг аудити қайси счёtlар орқали амалга оширилади?
95. Фойданинг шаклланиши ва ишлатилиши қандай аудит қилинади?
96. Корхонанинг молиявий ҳисботи қандай текширилади?
97. Корхонанинг ҳисоб сиёсати нима ва у қандай аудит қилинади?
98. Аудиторлик ҳисботи нима?
99. Аудиторлик хуносасининг мазмуни нималардан иборат?
100. Аудиторлик ҳисботи ва хуносаси кимларга тақдим этилади?

ТЕСТЛАР

1. Аудиторлик фаолиятининг ҳукуқий асослари қайси ҳужжатда тўлиқ ифодаланган?

1. “Мулк тўғрисида”ги Қонунда.
- ❶ “Аудиторлик фаолияти тўғрисида”ги Қонунда.
3. “Корхоналар тўғрисида”ги Қонунда.
- ❷ 4. “Ўзбекистон Республикаси Конституцияси»да.
5. «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида”ги Қонунда.

2. Аудит қайси назорат турига киради?

1. Маъмурий назоратга.
- ❷ Ташқи назоратга.
3. Молиявий назоратга.
4. Ички назоратга.
5. Ташкилий назоратга.

3. Аудиторлик назоратининг келиб чиқишига асосий сабаб нима (тўғри жавобни топинг)?

1. Молиявий натижаларнинг тўғри ҳисобланмаслиги.
2. Молиявий назоратнинг бўшлиги.
- ❶ Кўпмулкчилик шароитида даҳлсиз ва ишончли маълумотга талабнинг ошиши.
4. Бухгалтерлар ва тафтишчиларнинг етишмаслиги.
5. Корхона раҳбарлари малакасининг етишмаслити.

4. Аудиторлик ташкилотлари (фирмалари) кимга бўйсунади?

1. Молия органларига.
2. Юқори ташкилотга.
3. Солиқ инспекциясига.
4. Маъмурий органларга.
- ❶ Юридик шахс сифагида ўзлари мустакул фаолият юритадилар.

5. Аудиторлик фаолиятини юритиш учун қайси ҳужжат асос бўлади?

1. Буюртмачининг розилиги.
2. “Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида”ги Қонун.
- ❶ Томонлар ўртасида тузилган шартнома.
4. Солиқ инспекцияси органининг кўрсатмаси.
5. Аудиторлик ташкилотининг режаси.

6. Аудиторлик фаолияти билан кимлар шуғулланиши мүмкін?

1. Банк ходимлари.
2. Солиқ инспекцияси ходимлари.
- ❶ Хукукий сертификати бўлган мутахассислар.
4. Бухгалтер-иктисодчилар.
5. Барча олий маълумотли мутахассислар.

7. Суд-бухгалтерия экспертизасини ўтказишда аудитор бухгалтер-эксперт сифатида иштирок этиши мүмкінми?

1. Тўғри жавоб йўқ.
2. Корхона бухгалтерининг розилиги бўлиши керак.
3. Мумкин эмас.
4. Солиқ инспекциясининг рухсати бўлиши керак.
- ❷ Мумкин.

8. Аудитнинг предмети нимадан иборат (тўғри жавобни топинг)?

1. Хўжалик субъектининг молиявий ҳисботи.
2. Корхоналарнинг маблағлари.
- ❸ Қонунларга амал қилиш, ноконуний чекланишлар, ноконуний опе-рациялар.
4. Молиявий кўрсаткичлар.
5. Корхона режасининг қай даражада бажарилшини текшириш.

9. Аудиторлик фаолияти билан мустақил шуғулланиш мүмкінми?

- ❶ Агар бунга рухсат (сертификат) берилган бўлса, мумкин.
2. Олий маълумотли мутахассис шуғулланиши мүмкин.
3. Корхона (фирма) рози бўлса, мумкин.
4. Барча жавоблар тўғри.
5. Солиқ инспекцияси органининг рухсати бўлганда.

10. Аудитор билан тафтишчининг нима фарқи бор?

1. Барча жавоблар тўғри.
2. Фарқи йўқ.
3. Тафтишчи аудиторлик фаолияти билан ҳам шуғуллана олади.
4. Аудитор ва тафтишчи режага асосан фаолият юритади.
- ❶ Аудитор мулк эгасига, маъмуриятга бўйсунмасдан шартно-мага асосан алоҳида фаолият юритади.

11. Аудиторлик ташкилотининг (фирмасининг) фаолияти қачон ва нимадан бошланади?

1. Уставнинг тасдиқданишидан.
2. Иш режасини тузишдан.
- ❷ Юридик шахс сифатида ташкилотнинг (фирманинг) қайд қилинишидан.

4. Хұжалик субъектини текширишдан.
5. Шартнома түзишдан.

12. Аудиттіннг қандай турлари мавжуд (түлиқ жағобия топтинг)?

- ❶ Молиявий аудит, иқтисодий самарадорликнинг аудити, қонунларга амал қылиб бухгалтерия ҳисобининг юритилишини текшириш.
2. Бухгалтерия ҳисобининг түғри юритилишини аудит қылиш.
3. Корхонада қонунларга амал қилинишини аудит қылиш.
4. Молиявий аудит.
5. Иқтисодий самарадорликнинг аудити.

13. Корхонада аудит үтказиш нимадан бошланади?

1. Бухгалтерия балансини текширишдан.
2. Бухгалтерия ҳисоби счёtlарини текширишдан.
- ❷ Корхона фаолияти билан танишишдан.
4. Инвентаризация үтказишдан.
5. Тафтиш үтказишдан.

14. Валюта операциялари ҳисобининг түғриліги қайси хужжатларга асосан аудит қилинади?

- ❸ Банк күчирмалари ва уларга илова қилинган хужжатларга асосан.
2. Инвентаризация далолатномасига асосан.
3. Аналитик ҳисоб маълумотларига асосан.
4. Валюта курси маълумотларига асосан.
5. Балансга асосан.

15. Ҳисоб-китоб операцияларининг аудити нимадан бошланади?

1. Товарлар бўйича ҳисоб-китобларни аудит қилишдан.
2. Дастребки хужжатларни текширишдан.
- ❹ Ҳисоб-китоб операциялари бўйича бухгалтерия ҳисоби счёtlарини инвентаризация қилишдан.
4. Ҳисоб регистрларини текширишдан.
5. Баланс маълумотларини текширишдан.

16. Кассадаги пул маблагларининг аудити нимадан бошланади?

1. Моддий жағобгар шахслар (кассир)нинг ҳисоботини текширишдан.
- ❺ Кассадаги пул маблаглари, қимматбаҳо қофозларни инвентаризация қилишдан.
3. Ҳисоб регистрларини текширишдан.
4. Бухгалтерия ҳисоби счёtlарини текширишдан.
5. Кассага келиб тушган ва харажат қилинган пул маблагларини текширишдан.

17. Банк операцияларининг аудити қайси ҳисоб регистрларига асосан ўтказилади (тўғри жавобни аниқланг)?

1. Синтетик счёtlарнинг регистрлариغا (журналларга, машинограммаларга) асосан.
2. Банк кўчирмаларига асосан.
3. Қайднома ведомостларига асосан.
4. Бош китобга асосан.
5. Балансга асосан.

18. Экспорт-импорт операцияларининг аудити нимадан бошланади?

1. Товарларни инвентаризация қилишдан.
2. Товар операцияларининг ҳисоби бўйича синтетик счёtlарни текшириш ва товарларни инвентаризация қилишдан.
3. Банк кўчирмаларини текширишдан.
4. Моддий жавобгар шахсларнинг ҳисоботини текширишдан.
5. Балансни текширишдан.

19. Хусусийлаштириш жараёнининг аудити нимадан бошланади?

1. Мулкларни инвентаризация қилишдан.
2. Баланс кўрсаткичларни текширишдан.
3. Мулкларнинг тўғри баҳоланишини текширишдан.
4. Дастлабки хужжатларни аудит қилишдан.
5. Бухгалтерия ҳисоби регистрларини текширишдан.

20. Корхона ҳисобидан қопланган товарларнинг камомад суммаси бухгалтерия ҳисобининг қайси счёtlари орқали текширилади (тўғри жавобни топинг)?

1. 2900, 6010
2. 6010, 5110
3. 2900, 6010
4. 9433, 2900
5. Тўғри жавоб йўқ

21. Моддий жавобгар шахслар ҳисобидан камомадлар бухгалтерия ҳисобининг қайси счёtlари орқали аудит қилинади (тўғри жавобни топинг)?

1. 9439, 5010
2. 5010, 2900
3. 4630, 5010
4. 5010, 6710
5. Тўғри жавоб йўқ

22. Асосий воситаларни сотишдан олинган даромадлар (фойда) бухгалтерия ҳисобининг қайси счёtlари орқали аудит қилинади (тўғри жавобни топинг)?

- 1. 0100, 9310
- 2. 9210, 0100
- 3. 9210, 9310
- 4. 0100, 6010
- 5. Барча жавоблар тўғри

23. Ишчи хизматчиларнинг иш ҳақи (даромади)дан ушланган солиқ суммаси қайси бухгалтерия ёзувида тўғри акс эттирилган?

	Д-т	К-т	Сумма
☒	6710	6410	15000-00
2.	6410	5000	15000-00
3.	5110	6410	15000-00
4.	6410	6710	15000-00
5.	6410	5110	15000-00

24. Корхона (фирма)нинг сўнгти молиявий натижаси бухгалтерия ҳисобининг қайси счёti орқали аниқланади?

- 1. 9000 – счёti орқали
- 2. 9800 – счёti орқали
- 3. 9900 – счёti орқали
- 4. 4710 – счёti орқали
- 5. 8700 – счёti орқали

25. Банкдаги “Ҳисоб-китоб” счётининг қолдиги қандай текширилади (тўғри жавобни топинг)?

- 1. Аналитик ҳисоб регистрлари текширилади.
- 2. Дастлабки ҳужжатлар текширилади.
- 3. Бош китоб, баланс, аналитик ҳисоб маълумотлари ўзаро таққосланади.
- 4. Балансдаги маълумотлар текширилади.
- 5. Пул маблағлари инвентаризация қилинади.

26. Валюта курсининг тўғрилиги қайси счёtlар орқали аудит қилинади (тўғри жавобни топинг)?

- 1. 5210, 6010, 4710
- 2. 5210, 9434, 9540
- 3. 5210, 5110, 4710
- 4. 52,10, 5110, 6010
- 5. 52,10, 9540, 9620

27. Корхонанинг пул оқими қайси ҳужжатларнинг маълумотларига асосан аудит қилинади?

1. Молиявий ҳисботдаги “Пул оқими тўғрисида”ти жадвал маълумотларига асосан.
2. Кассирнинг ҳисботига асосан.
3. Банк кўчирмаларига асосан.
4. Аналитик ҳисоб регистрларига асосан.
- 5. Молиявий ҳисботдаги “Пул оқими тўғрисида”ти жадвалга ва ҳисоб регистрларига асосан.**

28. Аудиторлик фаолиятини ким бошқарили (тўғри жавобни топсанг)?

1. Текширилаётган корхона.
- 2. Аудиторлик ташкилоти (фирмаси).**
3. Мулкдор.
4. Солиқ органи.
5. Тўғри жавоб йўқ.

29. Хом ашё ва материалларнинг аудити бухгалтерия ҳисбонининг қайси счёти орқали амалга оширилади?

1. 2800 – счёт орқали.
2. 2900 – счёт орқали.
- 3. 1010 – счёт орқали.**
4. 2610 – счёт орқали.
5. Тўғри жавоб йўқ.

30. Товарларнинг аудити бухгалтерия ҳисбонининг қайси счёти орқали амалга оширилади?

1. 5110 – счёт орақли.
2. 6010 – счёт орқали.
3. 2800 – счёт орқали.
- 4. 2900 – счёт орқали.**
5. Тўғри жавоб йўқ.

31. Таъсисчилар билан олиб бориладиган ҳисоб-китоблар бухгалтерия ҳисбонининг қайси счёти орқали аудит қилинади?

1. Барча жавоблар тўғри.
- 2. 4010 – счёт орқали.**
3. 4810 – счёт орқали.
4. 6010 – счёт орқали.
5. 5110 – счёт орқали.

32. Чысана савдо корхоналари (фирмалар)да товарларнинг инвентаризацияси нимади босланади?

- Моддий жавобгарларнинг ёзма ҳисоботларини текширишдан.
- 2. Савдо тушумларини текширишдан.
- 3. Дастрлабки хужжатларни текширишдан.
- 4. Товар ҳисоботики тузишдан.
- 5. Товарларни ҳисоблашдан.

33. Хизмат сафари билан бөглиқ бўлган харажатларнинг бухгалтерия ҳисоби қайси счёт орқали амалга оширилади?

- 1. 5010
- 2. Тўғри жавоб йўқ.
- 3. 5110
- 9420
- 5. 9110

34. Бюджет билан олиб бориладиган ҳисоб-китобларнинг аудити бухгалтерия ҳисобининг қайси счёти орқали амалга оширилади?

- 1. 5110
- 6410
- 3. 6530
- 4. 9900
- 5. Барча жавоблар тўғри.

35. Корхона кассири қайси муддатларда ҳисбот беради (тўғри жавобни топинг)?

- 1. Ҳар ойда.
- Ҳар куни ёки ҳар уч кунда.
- 3. Хоҳлаган муддатда.
- 4. Ҳар ўн кунда.
- 5. Ҳар чоракда.

36. Инвентаризация натижасида кассада пул ортиқча чиққандан бухгалтерия ҳисоби счёларида қандай аks этирилади?

	Д-т	К-т	Сумма
1.	5010	9390	4500-00
2.	4630	5010	4500-00
3.	Тўғри жавоб йўқ.		
4.	5010	6710	4500-00
5.	4603	9309	4500-00

37. Бухгалтерия баланси қайси ҳисоб регистрлари маълумотлари асосида тузилади?

1. Бош китоб маълумотларига асосан.
2. Журнал-ордерларга асосан.
- 3. Оборот ведомостларига асосан.**
4. Тўғри жавоб йўқ.
5. Ҳисобот маълумотларига асосан.

38. Синтетик счёtlар билан аналитик счёtlар ўргасида неча хил боғлиқ бўлади?

1. Бир хил боғлиқ.
2. Икки хил боғлиқ.
- 3. Уч хил боғлиқ.**
4. Тўрт хил боғлиқ.
5. Тўғри жавоб йўқ.

39. Асосий воситаларнинг ҳаракати «Молиявий ҳисобот»нинг қайси жадвали орқали аудит қўлиниди (тўғри жавобни топинг)?

1. Биринчи жадвал орқали.
2. Иккинчи жадвал орқали.
- 3. Учинчи жадвал орқали.**
4. Тўртинчи жадвал орқали.
5. Барча жавоблар тўғри.

40. Корхонанинг ҳусусий капитали бухгалтерия балансининг қайси томонида ва бўлимида жойлашган?

1. Пассив томони 2- бўлимида.
2. Актив томони 2- бўлимида.
- 3. Пассив томони 1- бўлимида.**
4. Тўғри жавоб йўқ.
5. Актив томони I-бўлимида.

41. Ишлаб чиқириш фирмаси фойда солигини қайси кўрсаткичдан тўлайди?

1. Устав капиталидан.
- 2. Фойдадан.**
3. Даромаддан.
4. Айланма маблағлардан.
5. Махсулот қийматидан.

42. Кўшима корхонаси бўйича ажратилган солиқ суммаси қайси счёtnинг кредитида акс эттирилади?

1. 5110 – счёtnинг.
2. 9390 – счёtnинг.

3. 9810 – счёtnинг.

4. 5210 – счёtnинг.

6410 – счёtnинг.

43. Кўшма корхоналарда аудит кимнинг рухсати билан ўтказилади?

1. Аудиторлик ташкилотининг (firmasining) қарорига асосан.

2. Юқори бошқарув органининг рухсати билан.

Томонларнинг ўзаро шартномаларига асосан.

4. Солиқ инспекциясининг иш режасига асосан.

5. Аудиторнинг иш режасига асосан.

44. Ишлаб чиқарилаётган тайёр маҳсулотнинг таниархи қайси счёт орқали текширилади?

1. 0800 – счёtda.

2010 – счёtda.

3. 0100 – счёtda.

4. 9400 – счёtda.

5. Тўгри жавоб йўқ,

45. Кичик корхоналарда, ширкатларда аудитни ким ўтказади?

1. Корхона бухгалтери.

2. Солиқ инспектори.

Аудитор.

4. Мулкдор.

5. Таъсисчи.

46. Давр харажатлари бухгалтерия ҳисобининг қайси счёti орқали аудит қилинади?

9400

2. 2010

3. 9000

4. Тўгри жавоблар йўқ,

5. 1000

47. Аудит натижаси қайси хужжатлар билан расмийлаштирилади?

Аудиторлик ҳисботи ва аудторлик хulosаси билан.

2. Аудиторлик ҳисботи ва ахборотнома билан.

3. Далолатнома ва аудиторлик хulosаси билан.

4. Далолатнома ва аудиторлик ҳисботи билан.

5. Маълумотнома ва аудиторлик хulosаси билан.

48. Вакиллик харажатлари қайси харажат турига киради?

1. Молиявий харажатларга.

2. Молиявий ва давр харажатларига.

- Давр харажатларига.
4. Барча жавоблар түгри.
5. Маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархига.
49. Кўшма корхоналарининг устав капитали бухгалтерия ҳисобининг қайси счёtlари орқали аудит қилинади?
- 8510
2. 9910
3. Барча жавоблар түгри.
4. 8710
5. 5110
50. “Давр харажатлари” счёti ой охирда қайси счёtl билан ёлилади?
1. Ҳамма жавоблар нотўғри.
2. 9890 – счёtl билан.
3. 8510 – счёtl билан.
4. 2010 – счёtl билан.
 9900 – счёtl билан.
51. “Давр харажатлари”, “Молиявий ҳисобот”нинг қайси жадвалда кўrsатилади?
1. Учинчи жадвалда.
2. Тўртинчи жадвалда.
3. Биринчи жадвалда.
4. Тўғри жавоб йўқ,
 Иккинчи жадвалда.
52. Акционерлик жамиятининг фаолияти қайси хужжатта асосан аудит қилинади?
1. Аудиторлик фирмасининг иш режасига асосан.
2. Солиқ органининг буйругига асосан.
3. Акционерлик жамиятининг қарорига асосан.
4. Барча жавоблар түгри.
 Икки томонлама тузилган шартномага асосан.
53. Давр харажатларининг кўлайиши бухгалтерия ҳисобининг қайси счёtl орқали аудит қилинади?
1. Барча жавоблар түгри.
2. 9900 – счёtl орқали.
3. 5110 – счёtl орқали.
4. 5010 – счёtl орқали.
 9410 – счёtl орқали.

54. Устав капиталыннг күпайини бухгалтерия ҳисобининг қайси счёти орқали аудит қилинади?

- 1. 5110
- 2. 8510
- 3. 9900
- 4. 9010
- 5. 9800

55. “Давр ҳаражатлари” «Молиявий ҳисобот»нинг қайси жадвали орқали аудит қилинади?

- 1. Тўғри жавоб йўқ.
- 2. Биринчи жадвали бўйича.
- 3. Иккинчи жадвали бўйича.
- 4. Учинчи жадвали бўйича.
- 5. Тўртинчи жадвали бўйича.

56. Молиявий натижалар «Молиявий ҳисобот»нинг қайси жадвали орқали аудит қилинади (тўғри жавобни топинг)?

- 1. Биринчи жадвал бўйича.
- 2. Иккинчи жадвал бўйича.
- 3. Учинчи жадвал бўйича.
- 4. Тўртинчи жадвал бўйича.
- 5. Бешинчи жадвал бўйича.

57. Тайёр маҳсулотларнинг реализациясидан олинган даромадлар бухгалтерия ҳисобининг қайси счёти орқали аудит қилинади?

- 1. Барча жавоблар тўғри.
- 2. 9410 – счёти орқали.
- 3. 9910 – счёти орқали.
- 4. 8710 – счёти орқали.
- 5. 9010 – счёти орқали.

58. Устав капиталыннг ҳаракати «Молиявий ҳисобот» нинг қайси жадвали орқали аудит қилинади?

- 1. Барча жавоблар тўғри.
- 2. Биринчи жадвал орқали.
- 3. Учинчи жадвал орқали.
- 4. Бешинчи жадвал орқали.
- 5. Иккинчи жадвал орқали.

59. Қымматбаҳо қоғозларни чиқариш ва сотиш билан бөглиқ бўлган харажатларнинг аудити бухгалтерия ҳисобининг қайси счёти орқали амалга оширилади?

1. 9910 – счёт орқали.
2. 5110 – счёт орқали.
3. 9410 – счёт орқали.
- 4. 9630 – счёт орқали.**
5. Тўғри жавоб йўқ.

60. Корхонанинг тақсимланмаган фойдаси бухгалтерия ҳисобининг қайси счёти орқали аудит қўлиниади?

- 1. 8710 – счёт орқали.**
2. 8510 – счёт орқали.
3. 0910 – счёт орқали.
4. 9900 – счёт орқали.
5. 5110 – счёт орқали.

61. Тайёр маҳсулотлар бухгалтерия ҳисобининг қайси счёти орқали аудит қўлиниади?

1. 1010 – счёт орқали.
- 2. 2800 – счёт орқали.**
3. 2910 – счёт орқали.
4. Тўғри жавоб йўқ.
5. 6010 – счёт орқали.

62. Номоддий активларнинг реализациясидан олинган даромад (фойда) бухгалтерия ҳисобининг қайси счёти орқали аудит қўлиниади?

1. 5110 – счёт орқали.
2. 5210 – счёт орқали.
3. Тўғри жавоб йўқ.
4. 9010 – счёт орқали.
- 5. 9320 – счёт орқали.**

63. Молдавий фаолиятдан олинган даромадлар «Молдавий ҳисобот»нинг қайси жадвали орқали аудит қўлиниади?

1. Биринчи жадвали орқали.
- 2. Иккинчи жадвали орқали.**
3. Учиичи жадвали орқали.
4. Барча жавоблар тўғри.
5. Тўртинчи жадвали орқали.

64. Ишлаб чықарылғаннан кийин жадвалига асосан аудит қилинади?

1. Биринчи жадвалига асосан.
2. Барча жавоблар түгри.
3. Иккинчи жадвалига асосан.
4. Учинчи жадвалига асосан.
5. Түрткінчи жадвалига асосан.

65. Корхонанинг сүнгі молиявий натижаси (ёки зарари) йиллик молиявий хисоботтнинг қайси жадвалида күрсатылған бўлади?

1. Иккинчи ва учинчи жадвалларда.
3. Барча жавоблар түгри.
3. Учинчи ва тўрткінчи жадвалларда.
4. Биринчи ва бешинчи жадвалларда.
5. Иккинчи жадвалда.

66. Транспорт учун сарфланған еңдіргім қайси счёти орқали аудит қилинади?

1. 2810 – счёт орқали.
2. 2910 – счёт орқали.
3. 1030 – счёт орқали.
4. 2010 – счёт орқали.
5. Барча жавоблар түгри.

67. Соликларни тўлаш учун йил давомидаги ишлатылған фойда бухгалтерия хисобининг қайси счёти орқали аудит қилинади?

1. 9410
2. 0010
3. 5110
4. 9810
5. Барча жавоблар түгри.

68. Кўшма корхоналарнинг хисоб снёслари қайси хуёжатга асосан тузилади?

1. Таъсисчиларнинг қарорига асосан.
2. Солик Кодексига асосан.
3. Ҳамма жавоблар түгри.
4. Мулкдорларнинг уставига асосан.
5. Ўзбекистон Республикасида “Бухгалтерия хисоби тўғрисида”ги Конунга асосан.

69. Банкларнинг қисқа муддатли кредитлари бухгалтерия хисобининг қайси счёти орқали аудит қилинади?

1. 5110 – счёт орқали.
2. 6910 – счёт орқали.
3. Барча жавоблар түгри.

4. 6010 – счёт орқали.
5. 9900 – счёт орқали.

70. Узок муддатли активларни текширишда баланснинг қайси бўлимидан маълумотларидан кенг фойдаланилади (тўғри жавобни топинг)?

1. Актив қисми, иккинчи бўлим.
2. Актив қисми, биринчи ва иккинчи бўлим.
3. Актив қисми, биринчи бўлим.
4. Пассив қисми, биринчи бўлим.
5. Пассив қисми, иккинчи бўлим.

71. Корхонанинг айланма (іёксча муддатли) активларини аудит қилишда баланснинг қайси бўлимидан маълумотларидан кенг фойдаланилади?

1. Актив қисми, биринчи ва иккинчи бўлим.
2. Пассив қисми, иккинчи бўлим.
3. Актив қисми, иккинчи бўлим.
4. Актив ва пассив қисмларнинг биринчи бўлими.
5. Барча жавоблар тўғри.

72. Корхонанинг бюджетта солиқлар бўйича мажбуриятлари (қарзи) баланснинг қайси бўлимида жойлашган бўлади?

1. Актив қисми, иккинчи бўлим.
2. Пассив қисми, иккинчи бўлим.
3. Актив қисми, биринчи бўлим.
4. Пассив қисми, биринчи бўлим.
5. Барча жавоблар нотўғри.

73. Асосий воситалар бухгалтерия ҳисобининг қайси счёти орқали аудит қилинади?

1. 0100 – счёти орқали.
2. Тўғри жавоб йўқ.
3. 6010 – счёт орқали.
4. 5110 – счёт орқали.
5. 0400 – счёт орқали.

74. Номоддий активларнинг аудити бухгалтерия ҳисобининг қайси счёти орқали амалга оширилади?

1. Тўғри жавоб йўқ.
2. 6010 – счёт орқали.
3. 5110 – счёт орқали.
4. 5200 – счёт орқали.
5. 0400 – счёт орқали.

75. Пул маблаглари ва товарларнинг инвентаризацияси қайси хужжатлар билан расмий таштирилган бўлади (тўғри жавобни топинг)?

1. Ведомостлар билан.
2. Маълумотномалар билан.
3. Хисоботлар билан.
- 4. Махсус далолатномалар билан.**
5. Барча жавоблар тўғри.

76. Корхонанинг молиявий натижалари аудиг қўлингандада “Молиявий ҳисобот”нинг қайси шакляридан кенг фойдаланилади (тўғри жавобни топинг)?

1. Биринчи ва учинчи шакллар.
- 2. Иккинчи ва биринчи шакллар.**
3. Бешта шакл орқали.
4. Иккинчи ва тўртинчи шакллар орқали.
5. Учинчи шакл орқали.

77. Бухгалтерия балансининг тўғрилиги қайси хужжат (регистр) маълумотига асосланади (тўғри жавобни топинг)?

- 3. Оборот ведомостларининг маълумотларига.**
2. Бош китоб маълумотларига.
 3. Статистик маълумотларига.
 4. Мемориал-ордерлардаги маълумотларига.
 5. Журнал-ордерларнинг маълумотларига.

78. Реализация қўлинган тайёр маҳсулотларининг таннархи бухгалтерия ҳисобининг қайси счёти орқали аудит қўлинади?

1. 5110 – счёт орқали.
2. 5210 – счёт орқали.
3. 2800 – счёт орқали.
- 4. 9110 – счёт орқали.**
5. Барча жавоблар тўғри.

79. Халиқаро амалийда аудиторлик хулюсси нечта турга бўлинади?

1. Битта турга.
2. Иккита турга.
3. Учта турга.
- 4. Тўртта турга.**
5. Барча жавоблар тўғри.

80. Аудиторлик текшируви натижалари (хужжатлари) кимга тақдим этилади (тўғри жавобни топинг)?

1. Мулкдорга ва солиқ органига.
2. Солиқ органига.

- ❸. Буюртмачига.
4. Юқори ташкилотта.
5. Барча жавоблар түғри.
81. Актив счёtlардаги қолданылар баланснинг қайси томонидаги ёзувлар билан солиширилиб аудит қилинади?
1. Барча жавоблар нотүғри.
❷ Пассив томондаги ёзувлар билан.
3. Актив томонидаги ёзувлар билан.
4. Балансдаги барча ёзувлар билан солиширилади.
5. Баланснинг ҳам актив, ҳам пассив томонлардаги ёзувлар билан.
82. Ўзбекистон Республикасида аудиторлик холосасининг неча турни мавжуд?
1. Битта тури.
❸ Иккита тури.
3. Учта тури.
4. Тўртта тури.
5. Бешта тури.
83. Аудиторлик текширув муддати қайси хужжатда кўrsatilgan бўлади?
1. “Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида”ги Конунда.
2. Буюртмачининг буйругида.
3. Аудиторлик стандартида.
4. Солиқ инспекциясининг буйругида.
❶ Томонлар ўргасида тузилган шартномада.
84. Иш ҳақидан ушланган солиқ бухгалтерия ҳисобининг қайси счёtlаридаги ёзувлар билан аудит қилинади (тўғри жавобни топинг)?
1. 6710, 5010
2. 6710, 5110
❷ 6710, 6410
4. 6410, 5010
5. Жавоблар тўғри эмас.
85. Асосий воситаларни сотишдан олинган даромадлар бухгалтерия ҳисобининг қайси счёti орқали текширилади?
❹ 9310 – счёт орқали.
2. Тўғри жавоб йўқ.
3. 0100 – счёт орқали.
4. 0810 – счёт оракли.
5. 5110 – счёт орқали.

86. Валюта операциялари ҳисобининг тўғрилиги қайси ҳужжатларга асосан аудит қилинади (тўғри жавобни төлинг)?

1. Валюта курси бўйича маълумотларга асосан.
- 2. Банк кўчирмалари ва уларга илова қилинган ҳужжатларга асосан.**
3. Инвентаризация далолатномасига асосан.
4. Балансга асосан.
5. Молиявий ҳисобот маълумотларига асосан.

87. Номоддий активлар балансининг қайси томонида ва бўлимида жойлашган?

1. Актив ва пассив томонларида.
2. Актив томони, иккинчи бўлимида.
- 3. Актив томони, биринчи бўлимида.**
4. Пассив томони, биринчи бўлимида.
5. Пассив томони, иккинчи бўлимида.

88. Аудит ўтказиш усулларини ким белгилайди?

1. Мулкдор.
- 2. Аудиторторлик ташкилоти (аудитор).**
3. Текширилаётган корхона.
4. Буюртмачи.
5. Барча жавоблар тўғри.

89. Аудитнинг предмети қайси жавобда тўлиқ ифодаланган?

- 1. Хўжалик юритувчи субъектларда содир этилган операциялар ва жараёнларнинг қонун-қоидаларга мувофиқлиги.**
2. Хўжалик жараёнларининг корхона устави талабларига мувофиқлити.
3. Хўжалик операцияларининг бухгалтерия ҳисоби бўйича меъёрий ҳужжатларга мос келиши.
4. Корхонада бухгалтерия ҳисобининг юритилиш тартиби.
5. Барча жавоблар тўғри.

90. Аудитор (аудиторлик ташкилоти) қачон консалтинг хизматини кўрсата олади?

1. Молия органларининг топширигига асосан кўрсатади.
2. Хоҳлаган пайтда кўрсатади.
- 3. Тузилган шартномага асосан кўрсатади.**
4. Корхона раҳбарининг розилигига биноан кўрсатади.
5. Жавоблар тўғри эмас.

91. Идора ходимларининг иш ҳақи харажатлари қайси харажат турита киради?

1. Молиявий харажатларга.
2. Давр харажатларига.
3. Ишлаб чиқариш таннархига.
4. Ўзгарувчан харажатларга.
5. Барча жавоблар тўғри.

92. Корхонанинг соф фойдасини ким тақсимлайди?

1. Юқори ташкилот.
2. Таъсисчи.
3. Корхонанинг ўзи.
4. Солик идораси.
5. Жавоблар тўғри эмас.

93. Бюджет билан ҳисоб-китоблар бухгалтерия ҳисобининг қайси счёти орқали аудит қилинади (тўғри жавобни топинг)?

1. 9900 – счёт орқали.
2. 9400 – счёт орқали.
3. 5110 – счёт орқали.
4. 6410 – счёт орқали.
5. Барча жавоблар тўғри.

94. Банкда хўжалик юритувчи субъектлар учун асосан қайси счёtlар очилади (тўғри жавобни топинг)?

1. 5110, 2900
2. 5110, 5200
3. 5110, 9800
4. 5100, 5000
5. 5100, 9900

95. Корхонанинг бюджет билан ҳисоб-китоблари бўйича қарзи балансининг қайси томонида ва бўлимида жойлашган?

1. Баланснинг актив томони, биринчи бўлимида.
2. Баланснинг пассив томони, биринчи бўлимида.
3. Баланснинг актив томони, иккинчи бўлимида.
4. Баланснинг пассив томони, иккинчи бўлимида.
5. Жавоблар тўғри эмас.

96. Бухгалтерия балансининг тўғрилги қайси ҳисоб регистрининг маълумотлари орқали текширилади (тўғри жавобни топинг)?

1. Синтетик счёtlарнинг оборот ведомостлари орқали.
2. Бош китоблар орқали.
3. Журнал-ордерлар орқали.

4. Мемориал-ордерлар орқали.

5. Жавоблар тўғри эмас.

97. Банк аудити қайси ҳужжатга асосан ўтказилади?

1. Банк муассасининг қарорига асосан.

2. Икки томондама тузилган шартномага асосан.

3. Аудиторлик фирмаси (ташкилоти)нинг қарорига асосан.

4. Солик идорасининг кўрсатмасига асосан.

5. Барча жавоблар тўғри.

98. Йиллик молиявий ҳисоботда нечта шакл мавжуд?

1. Битта.

2. Иккита.

3. Учта.

4. Тўртта.

5. Бешта.

99. Аудиторлик ҳисоботи ва хуносасини ким тасдиқлайди?

1. Аудитор.

2. Буюртмачи.

3. Аудиторлик фирмаси (ташкилоти)нинг раҳбари.

4. Корхона раҳбари.

5. Барча жавоблар тўғри.

100. Аудиторлик текшируви натижалари кимга тақдим этилади (тўғри жавобни топинг)?

1. Юқори ташкилотга.

2. Таъсисчига.

3. Буюртмачига.

4. Солик органларига.

5. Бошқа назорат органларига.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

- ✓ 1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Т.: «Ўзбекистон», 1992.
- ✓ 2. Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикасида мулкчилик тўғрисида»ги Қонуни. – Т.: «Ўзбекистон», 1992.
- ✓ 3. Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикасида корхоналар тўғрисида»ги Қонуни. – Т.: «Ўзбекистон», 1992.
- ✓ 4. Ўзбекистон Республикасининг «Аудиторлик фаолияти тўғрисида»ги Қонуни. 2000 йил, 26 май.
- ✓ 5. Ўзбекистон Республикасининг «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги Қонуни. 1996 йил, 30 август.
- 6. Ўзбекистон Республикасининг Солиқ Кодекси (1997 йил 24 апрел). Солиқ тўловчининг журнали. 1997 йил, 6-сон, 2-31-бетлар.
- 7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1996 йил 8 августидаги «Текширишларни тартибга солиш ва назорат қиливчи органлар фаолиятини мувофиқлаштиришни такомиллаштириш тўғрисида»ги Фармони.
- 8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1998 йил 19 ноябрдаги «Хўжалик юритувчи субъектларни текширишни ташкил қилишни тартибга солиш тўғрисида»ги Фармони. – Т.: «Солиқ ва божхона хабарлари», 1998 йил, 49-сон, 5-бет.
- 9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1998 йил 4 февралдаги «Ҳисоб-китоб механизмини такомиллаштириш ҳамда Республика бюджети ва маҳаллий бюджетларга тўловлар тушишини рағбатлантириш чоралари тўғрисида»ги Фармони.
- 10. Маҳсулот (ишлар, хизматлар) ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 февралдаги 54-сонли Қарори.
- ✓ 11. Корхоналарнинг чорақлик ва йиллик молиявий ҳисбот шаклларини тўлғазишиш бўйича кўрсатма. Ўзбекистон Республикаси

Молия Вазирлигининг 1997 йил 15 январдаги 5-сонли буйругига 2-илова, «Соликлар ва бояхона хабарлари», 1997 йил, 10-сон.

12. Основы налогового законодательства. Выпуск №12. – Т.: Мир экономики и права, 2000.

13. Ўзбекистон Республикаси вазирликлари, давлат қўмиталари ва идораларининг меъерий хужжатлари ахборотномаси. 11-чиқариш (Хўжалик субъектлари молиявий хўжалик фаолиятларининг бухгалтерия ҳисоби счёtlар режаси ва уни кўллаш бўйича инструкция). – Т.: Иқтисодиёт ва ҳукуқ дунёси, 2000.

14. Разъяснения международных стандартов финансовый отчетности. Комитет по Международным Стандартам Финансовой отчетности. – ЮСАИД, Корпорация «Прагма». – Алматы, 2002.

15. Бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартлари. – Т.: Ўзбекистон Республикаси бухгалтерлар ва аудиторлар Ассоциацияси, 1999-2000.

16. Национальные стандарты аудиторской деятельности Республики Узбекистан. – Т.: Ассоциация бухгалтеров и аудиторов Республики Узбекистан, 2001.

17. Справочник аудитора. – Т.: Ассоциация бухгалтеров и аудиторов Республики Узбекистан, 1994.

18. Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг «Халқ хўжалигида касса операцияларини юритиш қоидалари», 1998 йил 24 январ, 386-сон.

19. Положение о составе затрат по производству и реализации продукции (работ, услуг), выключаемых в себестоимость продукции (работ, услуг) и о порядке формирования финансовых результатов. Учебные материалы. – Т.: «Узбланкнашр», 1995.

20. Каримов И. А. Иқтисодиётни эркинлаштириш, ресурслардан тежамкорлик билан фойдаланиш – бош йўлимиз. Президент Ислом Каримовнинг 2001 йилда Республикани ижтимоий-иктисодий ривожлантириш якунлари, иқтисодий ислоҳотларининг боришини баҳолаш ҳамда 2002 йилги вазифаларга багишиланган Вазирлар Маҳкамаси йигилишида сўзлаган нутқи. – Халқ сўзи, 2002 йил 14 феврал.

21. Каримов И. А. Ўзбекистон иқтисодий ислоҳотларни чукурлаштириш йўлида. – Т.: «Ўзбекистон», 1995.

22. Каримов И. А. Ўзбекистон – бозор муносабатларига ўтишнинг ўз йўли. – Т.: «Ўзбекистон», 1993.

23. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: «Ўзбекистон», 1997.
24. Аренс А., Лоббек Дж. Аудит. Учебник. – М.: Финансы и статистика, 1995.
25. Абдукаримов И. Т. Молиявий ҳисботни ўқиш ва таҳлил қилиш йўллари. – Т.: Иқтисодиёт ва хукуқ дунёси, 1998.
26. Андреев В. Д. Практический аудит: Справоч. пособие – М.: Экономика, 1994.
27. Акрамов Э. Путь, которым идти нам – Экономика и статистика, 1994, №8-9. С.11-15.
28. Барышников Н. П. Организация и методика проведения общего аудита. – М.: Филинъ, 2000.
29. Бычкова С. М. Аудиторская деятельность. Теория и практика – Санкт-Петербург, Лань, 2000.
30. Данилевский Ю. А. Общий аудит в вопросах и ответах. – М.: Бухгалтерский учет, 1995.
31. Дюсембаев К. Ш. Аудит и анализ в системе управления финансами (теория и методология). – Алматы, Экономика, 2000
32. Иткин Ю. М. Проблемы становления аудита. – М.: Финансы и статистика, 1992.
33. Камышанов П. И. Знакомтес: аудит (организация и методика проверок). –М.: ИВУ «Маркетинг», 1994.
34. Қаюмов У. К. Корхоналар молиявий-хўжалик фаолиятнинг аудити. – Фарғона, 1997.
35. Мусаев Ҳ. Н. Аудит назарияси. Ўқув дастури. – Самарқанд, СамКИ, 1997.
36. Мусаев Ҳ. Н. Аудиторлик иши. Ўқув дастури. – Самарқанд, СамКИ, 1998.
37. Мусаев Ҳ. Н. Аудит. Маъruzалар курси. – Самарқанд, 2001, 152-бет.
38. Мусаев Ҳ., Мусаева М. У. Проблемы организации учета и аудита в условиях перехода к международным стандартам. Материалы международной конференции. – Самарқанд, СамКИ, 1994.
39. Мусаев Ҳ., Кенжаев Т. Ҳ. Жисмоний шахсларга солинадиган соликлар ва уларнинг назорати. Ўқув-услубий қўланма. – Самарқанд, Зарафшон, 1997, 47-бет.

40. Мусаев Х. Н., Зайналов Ж. Р., Жиямуродов Ж. К. Корхоналарнинг солиқлари: турлари, ҳисобланиши ва назорати. Ўқув-услубий қўлланма. – Самарқанд, СамКИ, 1998, 78-бет.
41. Мусаев Х. Н. Иқтисодий ислоҳотлар шароитида аудит.-Бозор, пул ва кредит, 1998, 5-сон.
42. Мусаев Х. Н. Ҳаражатлар таркиби ва унинг назорати – Иқтисод ва ҳисбот, 1997, 6-сон.
43. Мусаев Х. Н. Иқтисодий барқарорликни таъминлашда аудит ва унинг ташкил қилиниш муаммолари. Иқтисодий барқарорликнинг назарий ва методологик муаммолари. Анжуман материаллари – Самарақанд, СамКИ, 1999.
44. Мусаев Х. Н. Мусаев Д. Ҳ. Аудитни ташкил қилишнинг хукуқий асослари. – Хўжалик ва хукуқ, 2000, 1-сон.
45. Подольский В. И., Поляк Г. Б., Савин А. А. и другие. Аудит. Учебник. – М.: ЮНИТИ, 2000.
46. Ризоқулов А., Нарзиев Р. Аудит. – Т.: «Қатортол-Камолот», 1999.
47. Санаев Н. С. Аудит ва тафтиш. – Т.: Фан, 1998.
48. Соколов Я. В. Этический кодекс профессионального поведения аудитора. – М.: Бухгалтерский учет, 1992, № 8, С. 12-13.
49. Суйц В. П., Ахметбеков А. Н., Дубровина Т. А. Аудит: общий банковский, страховой. – М.: ИНФРА, 2000.
50. Тўлахўжаева М. М. Молиявий аҳолининг аудити. – Т.: Иқтисодиёт ва хукуқ дунёси, 1996.
51. Шарифходжаев М., Иткин Ю. Аудит в Республике Узбекистан - Экономика и статистика , 1993, №8. С. 18-19.
52. Шарифходжаев М., Улмасов А. Собственный путь экономического и социального прогресса. – Экономика и статистика, 1994, №1-2. с.10-13.
53. Шермет А. Д., Суйц В. П. Аудит. – М.: Инфра, 1995.
54. Шохин С. О., Воронина Л. И. Бюджетно-финансовый контроль и аудит. – М.: Финансы и статистика, 1997.

ИЛОВАЛАР

1-илова

Молиявий ҳисбөт

(Хўжалик юритувчи субъектнинг «Молиявий ҳисботи»дан
кўчирмалар намунаси)

1-шакл

«УМИД» ишлаб чиқариш фирмасининг ҳисбот давридаги бухгалтерия **БАЛАНСИ**

(минг сўм)

Актив	Йил бошида	Йил охиринда	Пассив	Йил бошида	Йил охиринда
1. Узоқ муддатли активлар			1.Ўз мебланарининг маъбалари		
1.1. Асосий воситалар	150,0	180,0	1.1. Устав капитали	180,0	200,0
1.2. Номоддий активлар	50,0	20,0	1.2. Кўшилган капитал	60,0	50,0
1.3. Узоқ муддатли сармоялар	120,0	150,0	1.3. Резерв капитали	50,0	60,0
1.4. Капитал қўйилмалар	130,0	150,0	1.4. Тақсимланмаган фойда	120,0	160,0
			1.5. Махсус фонdlар	90,0	110,0
Жами	450,0	500,0	Жами	500,0	580,0
2. Айланма активлар			2. Мажбуриятлар		
2.1. Товар-моддий бойликлар	140,0	180,0	2.1. Мол етказиб берувчилар олдиаги мажбуриятлар	120,0	140,0
2.2. Пул маблағлари	60,0	80,0	2.2. Бюджет олдиаги қарзлар	50,0	80,0
2.3. Кўюқ муддатли сармоялар	150,0	130,0	2.3. Иш ҳақи бўйича қарзлар	160,0	170,0
2.4. Дебиторлик қарзлари	60,0	70,0	2.4. Банк олдиаги қарзлар	70,0	40,0
2.5. Бошқа жорий активлар	90,0	60,0	2.5. Бошқа кредиторлик қарзлари	50,0	10,0
Жами	500,0	520,0	Жами	450,0	440,0
Баланс	950,0	1020,0	Баланс	950,0	1020,0

Корхона раҳбари:

Бош бухгалтер:

2-шакл

**«Умид» ишлаб чиқариш фирмасининг ҳисобот давридаги
«Молиявий натижалар түғрисида ҳисоботи»**

(минг сўм)

Кўрсаткич номи	Сатр коди	Ўтган йилнинг шу даврида		Ҳисобот даврида	
		Даром-р (фойда)	Хараж-р (зарар)	Даром-р (фойда)	Хараж-р (зарар)
1	2	3	4	5	6
Махсулот (ишлар хизматлар) со-тишдан тушган пул (ялпи даромад)	010			205940,0	
Қўшилган қиймат солиги	020				430,0
Аксизлар	030				
	040				
Сотишдан олинган соф тушум 010-020-030-040	050			205510,0	
Сотилган маҳсулот, товар, иш ва хиз-матларни ишлаб чиқариш тан нархи	060				174342,0
Шу жумладан иш ҳаки фонди	061				
Сотишдан тушган ялпи молиявий натижа 050-060	070			31168,0	
Сотиш харажатлари	080				129840,0
Мътмурӣ харажатлар	090				41194,0
Асосий фаолиятнинг бошқа жара-ёнлардан даромадлар ва харажатлар	100				
Асосий ишлаб чиқариш фаолияти-нияг молиявий натижаси (фойда ёки зарар) 070-080-090-100	110			14065,0	
Шульба корхоналаридан олинган ди-видентлар	120				
Бошқа олинган дивидентлар	125				
Шульба корхоналаридан олинган ва берилган қарзлар бўйича фоизлар	130				
Бошқа тўланган ва олинган фоизлар	135				7822,0
Валютанинг курси	140				
Молиявий фаолият бўйича бошқа даромадлар ва харажатлар	145				
Умумхўжалик фаолиятнинг молия- вий натижаси (фойда ёки зарар) 110+120+125+130+135+140+145	150			6243,0	
Фавкултдаги фойда ва зарар	160				
Солик тўлангунча бўлган умумий мо- лиявий натижа (фойда ёки зарар) 150+160	170			6243,0	
Фойдалан (даромаддан) солик	180				5710,0
Юқоридаги моддалари кирмайдиган бошқа солик ва ажратмалар	190				
Ҳисобот давридаги соф фойда (за- рар) 170-180-190				533,0	

Бюджетга тұланнымалар

Күрсаткичнинг номи	Сатр, Коди	Расчёт бўйича ту- лаш керак	Ҳақиқат- да туплан- гән
Мулкдан олинадиган солик	300		
Даромаддан (фойдалан) олинадиган солик	310		
Табиий ресурслардан фойдалангани ва ташки мухитни ифлослантирадиган чиқинидиларни чиқаргани учун тұланныма	340		
Ер солиги (ер учун тұланныма)	350		
Қўшилган қийматдан олинадиган солик	355		
Аксизлар	356		
Экспорт бож пошлиналари	360		
Импорт бож пошлиналари	365		
Четта чиқарилған моллардан олинадиган соликлар	370		
Транспорт эгаларидан олинадиган солик	375		
Даромад солиги	380		
Бошқа соликлар	386		
Шу жумладан аммортизация ажратмалари	387		
Иқтисодий санкциялар	390		

Корхона раҳбари:

Бош бухгалтер:

**Аудиторлик шартномаси
(«Ҳисоб-китоб» счётидаги пул маблағларининг аудитини
үтказиш бўйича наъмунавий шартнома)**

Самарқанд ш.

«28» март 2002 йил

«Сўгаудит» аудиторлик ташкилоти, унинг раҳбари
бир томондан ўзининг низомига асосан, бундан кейин «Бажарувчи» сифатида, «Умид» ишлаб
чиқариш фирмаси, унинг раҳбари
иккинчи томондан, бундан кейин «Буюртмачи» сифатида
куйидаги шартномани туздилар:

Шартнома предмети:

«Сўгаудит» аудиторлик ташкилоти «Умид» ишлаб чиқариш фирмасининг «Ҳисоб-китоб» счётидаги пул маблағларининг аудитини үтказиб беради. Аудит даври 2002 йил, биринчи чорак, яъни январ-март ойларидаги хўжалик операциялари.

Аудит үтказиш мурдати: 2002 йил 1 апрелдан 10 апрелгacha.
Бажариладиган иш ҳажми учун ҳак:

«Умид» ишлаб чиқариш фирмаси «Сўгаудит» аудиторлик ташкилотига ҳажми: _____ минг сўм пул тўлайди, шундан _____ минг сўм олдиндан тўланди.

Томонларнинг хукуқлари ва масъулиятлари:

А. Буюртмачининг хукуқлари ва мажбуриятлари:

«Умид» ишлаб чиқариш фирмаси «Сўгаудит» аудиторлик ташкилоти (аудиторлар)га ҳисоб сиёсати, «Ҳисоб-китоб» счётидаги пул маблағларининг бухгалтерия ҳисобига оид барча қеракли хужжатларини тақдим қиласди. Бажариладиган иш ҳажми учун шартномага асосан бўнак тўлаб боради.

Б. Бажарувчининг хукуқлари ва мажбуриятлари:

«Сўғаудит» аудиторлик ташкилоти (аудиторлар) «Умид» ишлаб чиқариш фирмасининг «Хисоб-китоб» счётидаги пул маблағларининг аудитини қабул қилинган қонун талаблари асосида ва мурдатида ўтказади ҳамда ўзининг холисона холосасини беради.

Ушбу шартнома аудит ўтказиш ва ўзаро ҳисоб-китобларни амалга оширишга асос бўлади. Томонлар ўртасида келиб чиқадиган низолар амалдаги қонун талаблари асосида кўриб чиқилади.

«Бажарувчи» -

«Сўғаудит» аудиторлик
ташкилотининг раҳбари:

(имзо, мухр)

«Буюртмачи» -

«Умид» ишлаб чиқариш
фирмасининг раҳбари:

(имзо, мухр)

«Тасдиқлаймай»

Аудиторлик ташкилотининг
раҳбари: _____

«___» ____ 200 ____ й.
(сана)

Аудит режаси

(«Хисоб-китоб» счётидаги пул маблағларининг аудити
бўйича намунавий режа)

Текшириладиган хўжалик субъекти _____

Аудит даври _____

Аудитни ўтказишга кетадиган вақт (киши/соат) _____

Аудиторлик гурухининг раҳбари _____

Бажарувчи _____

Режалаштирилган аудиторлик хатари (риск) _____

Режалаштирилган натижаларнинг ҳақиқийлик даражаси _____

№	Аудит жараёнидаги иш ҳажми	Бажарилиш даври	Бажарувчи	Изоҳ
1	Хўжалик юритувчи субъектининг фаолияти, «Хисоб сиёсати» билан танишиш ва баҳолаш	Бир кун	Аудитор (аниқ фамилияси ва исми)	
2	Банк орқали амалга оширилган хисоб-китобларнинг турлари ва мазмуни билан танишиш	Бир кун	Аудитор	
3	Банкдаги «Хисоб-китоб» счёти орқали амалга ошириладиган нақд шулии ва нақд пулсиз хисоб-китоблар билан танишиш	Бир кун	Аудитор	
4	«Хисоб-китоб» счёти бўйича пул маблағларининг қўйидигини текшириш	Аудит боништанин куниди	Аудитор	
5	«Хисоб-китоб» счёти орқали амалга оширилган операциялар бўйича банк на топар хужожатларини текшириш	Текширув жиҳозлида	Аудитор	
6	Банк кўчирмалиари, уларнинг шуюнларидаги муҳрлар, имзоларининг маънгушини ва хужожатларини тўловини бўғзи танишиш	Аудит жараёнда	Аудитор	
7	«Хисоб-китоб» счёти бўйича бухгалтерия ёзувларини текшириш	Текширув давомида	Аудитор	

№	Аудит жараёнидаги иш ҳажми	Бажари-лиш даври	Бажарувчи	Изоҳ
8	Банк кўчирмаларидағи маълумотларнинг журнал-ордерлардаги (машинограммалардаги) маълумотларга мос келиш-кељмаслигини текшириш	Аудит жа-раёнида	Аудитор	
9	«Хисоб-қитоб» счёти бўйича хужоатлардаги мавжуд тузотишлар, ўзгартишлар билан танишиш	Хатолар аниқлан-ганда	Аудитор	
10	«Хисоб-қитоб» счётидан сарф қилинган пул маблагларининг қонунийлигини текшириш	Аудит жараёнида	Аудитор	
11	«Хисоб-қитоб» счёти бўйича жорий хисоб маълумотларини «Молиявий хисобот» маълумотлари билан таққослаш	Аудит жараёнида	Аудитор	

Аудиторлик гуруҳининг
раҳбари (аудитор):

4-илова

«Тасдиқлайман»

Аудиторлик ташкилотининг
раҳбари:

«___» ____ 200 ____ й.
(сана)

Аудит дастури

(«Хисоб-китоб» счётидаги пул маблагларининг аудит бўйича
наъмунавий дастур)

Текшириладиган хўжалик субъекти _____

Аудит даври _____

Аудитни ўтказишга кетадиган вақт (киши/соат) _____

Аудиторлик гурухининг раҳбари _____

Бажарувчи _____

Режалаштирилган аудиторлик хатари (риск) _____

Режалаштирилган натижаларнинг ҳақиқийлик даражаси _____

№	Текшириладиган масалаларнинг мазмуни	Аудиторнинг ишчи хужжатлари	Текшириш усули
1	«Хисоб-китоб» счётидаги қолдикларнинг бухгалтерия баланси, оборот ведомости ва Бош китоб қолдигига мос келишини аниқлаш	Бухгалтерия баланси, оборот ведомости ва Бош китоб	Солиштириш усули орқали
2	«Хисоб-китоб» счётидаги қолдикларнинг банк кўчирмасидаги қолдикча мос келишини текшириш	Бухгалтерия баланси, Бош китоб, банк кўчирмаси	Таққослаш усули орқали
3	Банк кўчирмаларидағи маълумотларнинг кўчирма иловаларидағи маълумотларга мос келишини текшириш	Банк кўчирмалари ва иловалари	Солиштириш усули орқали
4	«Хисоб-китоб» счёти бўйича банк кўчирмаларининг ҳақонийлиги ва тўлиқлилигини текшириш	Хисоб регистрлари, банк кўчирмалари	Кузатиш усули орқали
5	«Хисоб-китоб» счётига келиб тушган ва сарфланган пул маблагларининг конунийлигини текшириш	Банк кўчирмалари, товар хужжатлари	Тўлиқ текшириш орқали
6	Хўжалик операцияларининг «Хисоб-китоб» счёти бўйича тўғри акс эттирилганлигини текшириш	Журнал-ордерлар, машинограммалар	Кузатиш ва солиштириш усули орқали
7	«Хисоб-китоб» счётининг синтетик ва аналитик ҳисобидаги маълумотларининг монандлигини текшириш	Бухгалтерия ҳисоби регистрлари	Таққослаш усули орқали

№	Текшириладиган масалаларнинг мазмунни	Аудиторнинг ишчи хужожатлари	Текшириш усуллари
8	«Хисоб-китоб» счётидаги маълумотларни «Пул оқимлари тўғрисида» хисобот маълумотлари билан таъқослаш	Хисоб регистрлари, «Молиявий хисобот»	Таққослаш ва солиштириш усуллари орқали
9	«Хисоб-китоб» счётидаги пул малаглари аудити натижаларини умумлаштириш ва расмийлаштириш	Аудиторнинг ишчи ёзувлари	

Аудиторлик гуруҳининг
раҳбари (аудитор):

«Тасдиқлайман»

Аудиторлик ташкилотининг
раҳбари: _____
 «_____» 200____ й.
 (сана)

Аудиторлик хulosаси

(«Хисоб-китоб» счётидаги пул маблағларининг аудити бўйича
ижобий хulosанинг наъмунавий шакли)

Аудиторлик ташкилотининг номи _____
 Аудиторлик ташкилотининг манзили _____
 Аудит ўтказиш учун лицензия № _____
 Аудиторлик лицензиясининг амал қилиш муддати _____
 Давлат регистрацияси тўғрисида маълумот _____
 Хисоб-китоб счёти № _____
 Аудитда иштирок этганлар сони _____

«Сўғаудит» аудиторлик ташкилоти «Умид» ишлаб чиқариш фирмаси билан 2002 йил 28 марта тузган 015 сонли шартномага асосан «Хисоб-китоб» счётидаги пул маблағларининг аудитини ўтказди. Аудит натижаси бўйича қўйидаги хулоса қилинди:

1. «Умид» ишлаб чиқариш фирмаси кондитер маҳсулотларини ишлаб чиқариш билан шуғулланади. Фирма «Гадбиркорбанк» бўлимида ўзининг «Хисоб-китоб» счётига эга («Хисоб-китоб» счётининг рақами). Фирма ўз низомига асосан турли мол етказиб берувчилар ва сотиб оловчилар билан мустақил равишда шартномалар тузиб фаолият олиб бормоқда.

2. Фирманинг тасдиқланган «Хисоб сиёсати» мавжуд бўлиб, унга асосан пул маблағларининг бухгалтерия ҳисоби юритилади. Хисоб-китоб счётидаги пул маблағларининг аудити 2002 йил 1 чораги (январ, март) бўйича ўтказилди.

3. Фирмада «Хисоб-китоб» счётидаги пул маблағларининг ҳисоби «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги қонун, Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг меъёрий хужжатлари ҳамда

бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартлари корхонанинг «Ҳисоб сиёсати» талаблари асосида олиб борилган.

4. Аудит режаси ва дастурига асосан олиб борилган текширув натижасида «Ҳисоб-китоб» счёти бўйича пул маблағларининг қолдиги бухгалтерия баланси, оборот ведемости ва Бош китоб қолдиқларига мос келганлиги аниқланди. Банк кўчирмалари фирма бухгалтериясида муддатида ишлов берилиб журнал-ордерлар тузилган. Бухгалтерия ёзувларида хатоликлар йўқ ва тузишлар қилинмаган.

5. Бизнинг фикримизча, фирмада «Ҳисоб-китоб» счёти бўйича пул маблағларининг ҳисоби аниқ ва ҳаққоний олиб борилмоқда.

«Сўғаудит» аудиторлик гурӯҳи
раҳбари (аудитор):
2002 йил 10 апрел

МУНДАРИЖА

Кириш.....	3
------------	---

БИРИНЧИ ҚИСМ. АУДИТНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

I БОБ. АУДИТНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА УСЛУБИ

1.1. Бозор иқтисодиёти шароитида мулк шакллари ва уларнинг назорати.....	6
1.2. Молиявий назоратнинг хусусиятлари.....	11
1.3. Аудит ва аудиторлик назорати.....	16
1.4. Аудитнинг предмети ва объектлари.....	21
1.5. Аудитнинг услуби.....	25

II БОБ. АУДИТНИНГ ТУРЛАРИ ВА ШАКЛЛАРИ

2.1. Аудитнинг турлари.....	28
2.2. Ички ва ташқи аудитнинг хусусиятлари.....	31
2.3. Аудитнинг шакллари.....	33

III БОБ. АУДИТНИНГ ҲУҚУҚИЙ ВА ТАШКИЛИЙ

АСОСЛАРИ

3.1. Аудитнинг ҳуқуқий асослари.....	35
3.2. Аудит стандартлари.....	37
3.3. Аудиторлар, уларнинг ҳуқуқлари ва масъудиятлари.....	39
3.4. Аудиторлик ташкилотлари ва уларнинг вазифалари....	42
3.5. Аудитнинг ташкил қилиниш тарихи ва ривожлантирилиши.....	46

IV БОБ. АУДИТНИНГ ЎТКАЗИШ ТАРТИБИ

ВА КЕТМА-КЕТЛИГИ

4.1. Аудит ўтказишдаги кетма-кетлик.....	50
4.2. Аудиторлик шартномаси ва унинг тузилиш тартиби...	52
4.3. Аудитнинг режалаштирилиши.....	55
4.4. Аудиторлик исботи ва хатари.....	58

ИККИНЧИ ҚИСМ. АУДИТОРИК ИШИ

V БОБ. УЗОҚ МУДДАТЛИ АКТИВЛАРНИНГ АУДИТИ

5.1.	Узоқ муддатли активлар аудитининг вазифалари.....	65
5.2.	Асосий воситаларнинг аудити.	66
5.3.	Номоддий активларнинг аудити.	70
5.4.	Бошқа турдаги узоқ муддатли активларнинг аудити....	73

VI БОБ. ҚИСКА МУДДАТЛИ АКТИВЛАРНИНГ АУДИТИ

6.1.	Пул маблағлари ва валюта операцияларининг аудити...	76
6.1.1.	Пул-валюта маблағлари аудитининг вазифалари ва хусусиятлари.	76
6.1.2.	Кассадаги пул маблағларининг аудити.	78
6.1.3.	Хисоб-китоб счётидаги пул маблағларининг аудити....	83
6.1.4.	Валюта операцияларининг аудити.	86
6.2.	Материаллар, тайёр маҳсулотлар ва товар операцияларининг аудити.	90
6.2.1.	Хом ашё ва материалларнинг аудити.	90
6.2.2.	Тайёр маҳсулотларнинг аудити.	93
6.2.3.	Товар операцияларининг аудити.	98

VII БОБ. ҲИСОБ-КИТОБЛАР ВА КРЕДИТ ОПЕРАЦИЯЛАРИНИНГ АУДИТИ

7.1.	Ҳисоб-китоблар ва кредит операциялари аудитининг вазифалари.	106
7.2.	Товар операциялари бўйича ҳисоб-китобларнинг аудити.	108
7.3.	Хизматлар бўйича ҳисоб-китобларнинг аудити.....	111
7.4.	Бюджет билан ҳисоб-китобларнинг аудити.	113
7.5.	Бошқа ҳисоб-китоб операцияларининг аудити.....	116
7.6.	Кредит операцияларининг аудити.	122

VIII БОБ. ХУСУСИЙ КАПИТАЛ ВА МОЛИЯВИЙ НАТИЖАЛАРНИНГ АУДИТИ

8.1.	Хусусий капитал ва молиявий натижалар аудитининг вазифалари	127
8.2.	Хусусий капиталнинг аудити	128
8.3.	Даромадларнинг аудити	132
8.4.	Харажатларнинг аудити	134
8.5.	Фойда (заар)нинг аудити	141

IX БОБ. ҲИСОБ СИЁСАТИ ВА МОЛИЯВИЙ ҲИСОБОТНИНГ АУДИТИ

9.1.	Ҳисоб сиёсатининг аудити	149
9.2.	Молиявий ҳисбот аудитининг хусусиятлари ва вазифалари	152
9.3.	Бухгалтерия балансининг аудити	155
9.4.	Молиявий ҳисботнинг бошқа шаклларини текшириш	158

Х БОБ. АУДИТ НАТИЖАЛАРИНИНГ УМУМЛАШТИРИЛИШИ ВА РАСМИЙЛАШТИРИЛИШИ

10. 1.	Аудит натижаларининг умумлаштирилиши	162
10. 2.	Аудиторлик ҳисботи	164
10. 3.	Аудиторлик холосаси	166
	Аудитда кўлланиладиган асосий тушунчалар	169
	Ўз билимини текшириш учун саволлар	180
	Тестлар	183
	Фойдаланилган дабиётлар	202
	Иловалар	206

ХАСАН МУСАЕВ

АУДИТ

Дарслик

Тошкент — «Молия» — 2003

Муҳаррир

M. Тожибоева

Мусаххих

H. Мадёрова

Техник муҳаррир

A. Мойдинов

Босишга рухсат этилди 28.02.2003 й. Бичими 60x84^{1/16}.
«Times New RomanIRO» ҳарфида терилди. Босма табоги 13.75
Нашриёт ҳисоб табоги 13.06. Адади 2000. 61-буортма
Баҳоси шартнома асосида.

«Молия» нашриёти, 700000, Тошкент. Я. Колас кўчаси 16-й.
11-03-шартнома.

Fan va texnologiyalar markazining bostmaxonasida чоп этилди.
Тошкент ш. Олмазор, 171-уй.